

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БУХТОЯРОВА ВАЛЕРІЯ ВАДИМІВНА

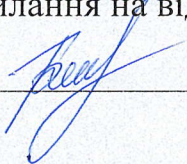
УДК 343.412:616-092.6

ДИСЕРТАЦІЯ
НЕЗАКОННА ЕКСПЛУАТАЦІЯ ЛЮДИНИ: ПИТАННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ
ТА КОМПАРАТИВІСТИКИ

081 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 В.В. Бухтоярова

Науковий керівник:

Сотула Олександр Сергійович,
доктор юридичних наук, професор

Івано-Франківськ – 2025

АНОТАЦІЯ

Бухтоярова В.В. Незаконна експлуатація людини: питання кваліфікації та компаративістики. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Херсонський державний університет, Івано-Франківськ, 2025.

У дисертаційному дослідженні проведено комплексний історико-правовий огляд становлення кримінально-правової заборони експлуатації людини в європейському правовому просторі та визначено її безпосередній вплив на формування змісту кримінального законодавства України. Обґрунтовано, що положення чинного Кримінального кодексу України є похідними не лише від усталених міжнародних стандартів у сфері прав людини, а й від глибинних гуманістичних засад континентальної правової традиції, яка інституціоналізувалася у поствоєнній Європі внаслідок реакції на масові злочини тоталітарних режимів, системне поневолення людей, примусову працю та геноцид.

Доведено, що сучасне кримінальне законодавство України не забезпечує належного правового охоплення новітніх форм експлуатації людини, які виникають в умовах міжнародного збройного конфлікту, у ситуаціях правового вакууму на тимчасово окупованих територіях, а також у зв'язку з масштабними депортаціями та системною ізоляцією цивільного населення. Встановлено, що чинні кримінально-правові конструкції здебільшого відтворюють універсальні моделі, які не враховують особливості гібридного насильства, структурної вразливості жертв та новітніх способів посягання на людську гідність у контексті сучасних збройних конфліктів.

У межах дисертаційного дослідження вперше запропоновано модель відмежування «законної» та «незаконної» експлуатації в кримінально-правовому дискурсі. Сформульовано нове тлумачення понять «усвідомлена згода», «інформована згода» та «добровільна згода» у площині кримінального права з

урахуванням стандартів Європейського суду з прав людини, актів міжнародного гуманітарного права та рекомендацій спеціалізованих механізмів Організації Об'єднаних Націй. Доведено, що формальна згода особи на вчинення дій, які мають ознаки експлуатації, не може визнаватися юридично релевантним у випадках системного тиску, соціально-економічної уразливості або перебування під контролем сторін, які беруть участь у веденні збройного конфлікту.

Вперше в українській юридичній науці сформульовано поняття «кіберексплуатація людини» як окремої форми кримінально караного діяння, що реалізується з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, включно з технологіями штучного інтелекту, та спрямоване на поневолення особи, встановлення над нею контролю, приниження її гідності або втягнення в діяльність, вигідну для правопорушника. Обґрунтовано, що в умовах цифровізації соціального простору, зростання впливу алгоритмізованих систем і платформ на поведінку особи, класичні норми кримінального права виявляються недостатніми для ефективного реагування на новітні форми експлуатації.

Проведений аналіз чинного Кримінального кодексу України засвідчив відсутність належної нормативної конструкції, що дозволяла б кримінально-правовими засобами протидіяти явищу кіберексплуатації. Наявні норми, зокрема стаття 149 «Торгівля людьми» та стаття 154 «Примушування до вступу в статевий зв'язок», охоплюють лише частину можливих проявів експлуатації у фізичному чи психосоціальному вимірах, не враховуючи специфіки віртуального середовища, опосередкованого цифровими технологіями. На цій підставі в дисертації запропоновано виділення кіберексплуатації як самостійного складу кримінального правопорушення, що вимагає криміналізації в межах Особливої частини кримінального кодексу України.

Вперше розроблено цілісну типологію кіберексплуатації за низкою змістовних критеріїв, таких як: 1) мета впливу (економічна вигода, контроль, репутаційне знищення, примус до певної поведінки); 2) характер контролю (безперервне спостереження, втручання у цифрову ідентичність, блокування ресурсів); 3) цифрове середовище впливу (соціальні мережі, платформи обміну

повідомленнями, генератори глибоких фейків, штучний інтелект, хмарні сховища тощо). Дана класифікація дозволяє не лише структурувати явище кіберексплуатації, а й сформуванати основу для доктринального осмислення кваліфікаційних ознак відповідного складу кримінального правопорушення.

Особливу увагу приділено визначенню меж кіберексплуатації у відношенні до суміжних складів кримінальних правопорушень, таких як порушення недоторканності приватного життя, втручання в особисту електронну інформацію, порушення конфіденційності листування, втягнення у злочинну діяльність тощо. Проведене відмежування ґрунтується на визначенні самотійного об'єкта посягання – цифрової автономії особи, що поєднується з впливом на її волю в умовах структурної нерівності або цифрової уразливості. Запропоновано вважати кваліфікуючими ознаками кіберексплуатації: використання інформаційно-комунікаційних технологій як головного інструменту впливу; спрямованість діянн на поневолення особи або втручання у її цифрову свободу; наявність економічної, репутаційної або сексуальної вигоди правопорушника; а також зловживання вразливим станом жертви, включаючи її цифрову недосвідченість, залежність або психологічну нестабільність.

Указана авторська правова модель передбачає внесення до Кримінального кодексу України окремої статті «Кіберексплуатація людини», в якій зазначається, що кримінально караними є дії, вчинені з метою експлуатації особи в цифровому середовищі шляхом шантажу, маніпуляцій, поширення компрометуючої інформації, втручання в особисте цифрове життя, створення психологічної залежності або інших дій, які спрямовані на отримання вигоди чи встановлення контролю над поведінкою особи. Такий підхід відображає новітні виклики цифрової ери та відповідає тенденціям міжнародного права, зокрема Рекомендації СМ/Rec(2019)1 Ради Європи щодо запобігання та боротьби з насильством у цифровому середовищі, а також резолюціям ООН у сфері захисту прав людини в умовах цифровізації.

Також у межах дисертаційного дослідження вперше запропоновано розширене тлумачення використання особи у збройному конфлікті як форми експлуатаційного впливу, що виходить за межі класичних уявлень про безпосередню участь у бойових діях. Залучення цивільних осіб, включно з дітьми, до виконання воєнної, адміністративної, інформаційної чи допоміжної діяльності у зоні збройного конфлікту, навіть за відсутності фізичного примусу чи погроз, має розглядатися як кримінально каране використання уразливого стану потерпілого та порушення його гідності. Такий підхід ґрунтується на положеннях міжнародних правових актів, зокрема Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (ст. 8), Женевських конвенцій 1949 року, Факультативного протоколу до Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах, а також практики Європейського суду з прав людини щодо тлумачення заборони примусової праці, катувань, приниження гідності та втручання у життя особи в контексті збройного протистояння.

Обґрунтовано, що чинна редакція статті 438 Кримінального кодексу України «Порушення законів і звичаїв війни» не охоплює всіх форм поведінки, що за своєю суттю є неузгодженням з нормами міжнародного гуманітарного права та прав людини. Зокрема, залишаються поза межами кримінальної відповідальності дії, пов'язані з експлуатаційною мобілізацією цивільних осіб до логістичного обслуговування армії окупанта, участю у пропагандистських кампаніях, поширенні ідеологічних наративів, примусовому виконанні адміністративних функцій або обслуговуванні незаконних квазівоєнних структур. Такі дії не відповідають ознакам воєнного злочину у вузькому значенні, проте порушують основоположні принципи гуманітарного захисту осіб у збройному конфлікті.

Щодо посиленого захисту прав дітей в умовах воєнного стану, у дисертації вперше запропоновано криміналізацію нового складу злочину через ухвалення спеціальної норми, що передбачатиме кримінальну відповідальність за вербування, мобілізацію або використання дітей, які не досягли

п'ятнадцятирічного віку, у збройних силах або для участі в бойових діях. Зміст такої норми має включати діяння, що полягають у втягненні дітей до забезпечення функціонування збройних формувань шляхом логістики, забезпечення матеріального ресурсу, інформаційної чи психологічної обробки, примусового сприяння розміщенню військ, виконання охоронних функцій тощо. На основі цього запропоновано авторське визначення поняття «використання особи у збройному конфлікті» як самостійної кримінально-правової категорії, що не зводиться до пособництва, співучасті чи складу воєнного злочину, а охоплює системну експлуатацію соціальної, правової або фізичної уразливості особи в умовах правового вакууму або окупації.

У межах даного підходу вперше окреслено контекстуальну модель розмежування між загальнокримінальними правопорушеннями та воєнними діяннями. Вона ґрунтується на аналізі низки факторів: наявність міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту, фактичний статус території (окупована, анексована, тимчасово непідконтрольна), структурна нерівність сторін, правовий вакуум та специфіка примусового залучення осіб до воєнних процесів. Така модель дозволяє більш точно ідентифікувати відповідальність за діяння, що хоча й не мають ознак безпосереднього насильства, проте порушують фундаментальні принципи поваги до людської гідності та заборони експлуатації в умовах конфлікту.

Така модель криміналізації використання особи, зокрема дітей віком до п'ятнадцяти років, у збройному конфлікті не лише усуває існуючі прогалини в національному законодавстві, але й забезпечує його адаптацію до міжнародних стандартів захисту прав людини в умовах збройного протистояння. Запропонований підхід має стати основою для створення окремої статті у Кримінальному кодексі України та використовуватись у подальшому для кваліфікації діянь, що становлять приховану форму примусу і є несумісними з гуманістичними принципами міжнародного права.

У завершальному розділі дисертаційного дослідження вперше здійснено всебічний компаративний аналіз кримінального законодавства України,

Литовської Республіки та Республіки Польща у сфері протидії експлуатації людини. Дослідженням охоплено ключові законодавчі моделі, що регламентують кримінальну відповідальність за різні форми експлуатації: трудову, сексуальну, воєнну та цифрову – з акцентом на ідентифікацію змістовних відмінностей у конструкціях складу кримінального правопорушення, формулюваннях об'єктивної та суб'єктивної сторін, а також на термінологічному рівні опису понять, пов'язаних із поневоленням людини. Уперше на рівні дисертаційного аналізу аргументовано, що законодавства Литви та Польщі містять норми, які прямо імплементують положення міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, зокрема положення Римського Статуту Міжнародного кримінального суду та Женевських конвенцій, що надає цим системам більшої гнучкості у реагуванні на злочини експлуатаційного характеру в умовах збройного конфлікту.

На підставі проведеного порівняння сформульовано низку авторських пропозицій щодо вдосконалення кримінального законодавства України. Зокрема вперше запропоновано авторську модель узгодження кримінального законодавства України з положеннями міжнародного гуманітарного права, адаптовану до умов триваючого збройного конфлікту. Суть цієї моделі полягає у впровадженні спеціального підходу до кваліфікації діянь, вчинених на тимчасово окупованих територіях або за участю осіб, що перебувають у стані фактичної несвободи (депортовані, примусово мобілізовані, затримані цивільні). Згідно з запропонованим підходом, такі дії мають оцінюватися крізь призму складів воєнних злочинів, визначених у статті 8 Римського Статуту, з урахуванням контекстуальної ознаки збройного конфлікту, спеціального статусу потерпілої особи, а також форм примусу, що не обов'язково виявляються у фізичному впливі, але ґрунтуються на правовій або соціальній уразливості жертви.

У цьому контексті також розроблено концепцію транснаціонального співробітництва у сфері протидії експлуатації людини як механізму реалізації зобов'язань України у рамках міжнародного кримінального права. Пропонується

укладення двосторонніх міжурядових угод з країнами Євросоюзу про спільне розслідування міжнародних злочинів, у тому числі тих, що мають транскордонний характер. З цією метою передбачається активне залучення ресурсів платформи Eurojust – європейського агентства з координації дій між прокуратурами та судами держав-членів Європейського Союзу, а також Інтерполу для документування, фіксації та переслідування злочинів експлуатаційного характеру, вчинених у міжнародному просторі.

Завдяки поєднанню історичного, порівняльно-правового, кримінологічного та міжнародно-правового підходів створено цілісну систему, яка дозволяє переосмислити роль кримінального права в контексті експлуатації людини, що забезпечує новий рівень наукової інтеграції українського правознавства в міжнародну доктрину захисту особистості.

Шляхом інтеграції історико-правового, порівняльно-правового, кримінологічного та міжнародно-правового підходів у межах дисертаційного дослідження сформовано теоретико-правову конструкцію, яка дозволяє комплексно переосмислити функціональну роль кримінального права в контексті збройного конфлікту, системної експлуатації людини та трансформації форм поневолення в умовах сучасної гібридної війни. Здійснений аналіз не лише відображає сучасний стан кримінально-правової науки, але й виводить українське правознавство на рівень конструктивного наукового включення в міжнародну доктрину захисту прав, свобод і гідності особистості.

Дисертація становить цілісну авторську концепцію кримінально-правової протидії експлуатації людини в умовах збройного конфлікту, яка є новою для української юридичної науки та не має прямих аналогів у попередніх наукових напрацюваннях. У межах цієї концепції запропоновано оригінальні правові підходи, понятійні дефініції, методологічні принципи та структурні рішення, спрямовані на подолання нормативної фрагментації у сфері регулювання правопорушень, пов'язаних з експлуатацією людини. Запропоновані положення не лише розширюють змістовне поле наукового розуміння феномену експлуатації, але й формують концептуальну та нормативну базу для

реформування кримінального законодавства, модернізації кваліфікаційних підходів, розробки спеціалізованих методик розслідування, впровадження новітніх алгоритмів слідчої, прокурорської та судової діяльності.

Крім того, результати дослідження спрямовані на підвищення відповідності національного кримінального права міжнародно-правовим стандартам, зокрема практиці Європейського суду з прав людини та юриспруденції Міжнародного кримінального суду. Імплементация запропонованих положень має знизити ризики визнання порушень міжнародних зобов'язань України, зміцнити правову позицію держави на міжнародній арені та сприяти утвердженню принципів верховенства права у сфері захисту особистості в умовах збройної агресії та окупації.

Ключові слова: кримінальне право; міжнародне гуманітарне право; експлуатація людини; збройний конфлікт; воєнні злочини; сексуальне рабство; примусова праця; дитяча експлуатація; торгівля людьми; трафікінг; кіберексплуатація.

SUMMARY

Bukhtoiarova V.V. *Illegal Exploitation of a Person: Issues of Qualification and Comparative Analysis.* — Qualification scientific work as a manuscript. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 08 "Law" under specialty 081 "Law". Kherson State University, Ivano-Frankivsk, 2025.

This dissertation presents a comprehensive historical and legal review of the formation of criminal law prohibitions against human exploitation within the European legal space and identifies their direct influence on the development of the criminal legislation of Ukraine. It is substantiated that the provisions of the current Criminal Code of Ukraine are derived not only from established international human rights standards but also from the profound humanitarian foundations of the continental legal tradition, which institutionalized in post-war Europe in response to the mass crimes of totalitarian regimes, systemic enslavement of people, forced labor, and genocide.

It is demonstrated that the modern criminal legislation of Ukraine does not adequately cover the newest forms of human exploitation arising during international armed conflicts, in situations of legal vacuum in temporarily occupied territories, as well as in connection with large-scale deportations and systemic isolation of civilians. It is established that the current criminal law constructions predominantly replicate universal models, without taking into account the specifics of hybrid violence, structural vulnerability of victims, and new methods of infringing human dignity in the context of contemporary armed conflicts.

Within the framework of this dissertation, a model for distinguishing between "lawful" and "unlawful" exploitation in criminal law discourse is proposed for the first time. New interpretations of the concepts of "conscious consent," "informed consent," and "voluntary consent" are formulated, considering the standards of the European Court of Human Rights, instruments of international humanitarian law, and recommendations of specialized UN mechanisms. It is proven that formal consent to actions with characteristics of exploitation cannot be considered legally relevant in cases of systemic pressure, socio-economic vulnerability, or control by parties involved in armed conflict.

For the first time in Ukrainian legal science, the notion of "cyber exploitation of human beings" is introduced as a distinct form of criminal offense carried out through information and communication technologies, including artificial intelligence, aimed at subjugating an individual, establishing control over them, humiliating their dignity, or coercing into behavior beneficial to the perpetrator. It is argued that in the era of digitalization and algorithmic governance, classical norms of criminal law are insufficient for addressing these emerging threats.

An analysis of the current Criminal Code of Ukraine reveals the absence of a normative framework capable of effectively countering cyber exploitation. Existing articles, such as Article 149 ("Human trafficking") and Article 154 ("Compulsion to sexual intercourse"), only partially address physical or psychosocial manifestations of exploitation and do not consider the specifics of digital environments mediated by technological platforms. Therefore, the dissertation proposes the identification of cyber

exploitation as an independent criminal offense requiring criminalization within the Special Part of the Criminal Code of Ukraine.

For the first time, a comprehensive typology of cyber exploitation has been developed based on several substantive criteria: 1) purpose of influence (economic gain, control, reputational destruction, coercion into certain behavior); 2) nature of control (continuous surveillance, interference with digital identity, resource blockage); and 3) digital environment (social networks, messaging platforms, deepfake generators, artificial intelligence, cloud storage, etc.). This classification enables both the structuring of the phenomenon and the conceptual foundation for defining qualifying elements of the offense.

Special attention is given to the differentiation of cyber exploitation from related criminal offenses, such as violations of privacy, intrusion into electronic personal information, and unlawful influence on digital behavior. It is proposed to define the object of cyber exploitation as the digital autonomy of the individual, coupled with influence on their will under conditions of structural inequality or digital vulnerability.

The author's legal model envisages the introduction of a separate article in the Criminal Code of Ukraine titled "Cyber Exploitation of Human Beings," criminalizing actions aimed at exploiting individuals in the digital space through blackmail, manipulation, dissemination of compromising information, invasion of digital privacy, or the creation of psychological dependence for the perpetrator's gain.

Furthermore, within the dissertation, an expanded definition of the use of individuals during armed conflicts as a form of exploitation is proposed. It covers not only direct involvement in combat but also administrative, informational, and auxiliary activities serving military operations, even in the absence of overt coercion.

It is argued that the current wording of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine ("Violation of the Laws and Customs of War") fails to comprehensively address behaviors inconsistent with international humanitarian law, including exploitative mobilization of civilians for military support, propaganda activities, and the operation of pseudo-military structures under occupation.

Regarding the protection of children's rights during wartime, a new criminal offense is proposed for the recruitment, mobilization, or use of children under fifteen years of age in armed forces or for participation in hostilities. This proposal reflects the need to adapt Ukrainian legislation to the standards set by the Rome Statute of the International Criminal Court, the Geneva Conventions, and UN conventions protecting children's rights in armed conflict.

Within this approach, a contextual model for distinguishing between general criminal offenses and war crimes is formulated, considering factors such as the existence of an armed conflict, the status of territories, structural inequality, legal vacuums, and forms of coercion beyond mere physical violence.

The proposed framework not only fills gaps in Ukrainian criminal legislation but also aligns it with international standards for the protection of human rights during armed conflict. It is intended to serve as the basis for creating a separate article in the Criminal Code and a conceptual framework for qualifying hidden forms of coercion inconsistent with humanitarian principles.

In the final part of the dissertation, a comprehensive comparative analysis of the criminal legislation of Ukraine, Lithuania, and Poland regarding combating human exploitation is conducted for the first time. The study identifies differences in the structure of criminal offenses, the object and subject matter of offenses, and the terminological articulation of exploitation-related concepts.

Based on this comparative study, a model for aligning Ukraine's criminal law with international humanitarian law standards is proposed. The model emphasizes the evaluation of offenses committed on temporarily occupied territories or involving persons in situations of factual captivity through the lens of war crimes as defined by Article 8 of the Rome Statute.

The dissertation also develops a concept of transnational cooperation for combating human exploitation through bilateral agreements and leveraging Eurojust and Interpol mechanisms to address crimes of a transboundary nature.

Through the integration of historical, comparative, criminological, and international legal approaches, the dissertation forms a theoretical and legal framework

that redefines the functional role of criminal law in the context of human exploitation during hybrid warfare. This contributes to the advancement of Ukrainian legal science towards deeper integration into the international doctrine of human rights protection.

The dissertation presents an original conceptual model of criminal law response to human exploitation during armed conflict, offering doctrinal innovations, terminological definitions, methodological principles, and structural solutions aimed at overcoming regulatory fragmentation and modernizing the criminal law system.

The proposed framework also aims to enhance Ukraine's compliance with international legal standards, including the jurisprudence of the European Court of Human Rights and the International Criminal Court, thereby strengthening the state's position on the international stage and reinforcing the rule of law in the protection of human dignity during war and occupation.

Keywords: criminal law; international humanitarian law; human exploitation; armed conflict; war crimes; sexual slavery; forced labor; domestic violence; child exploitation; human trafficking; cyber exploitation.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, в яких опубліковані основні результати дисертації

1. Gatseliuk V., Strelbitska L., Herasymchuk O., Pavlyshyn A., Khrystiuk V. The influence of religion on the norms of criminal law and process: an international-comparative study // Amazonia Investiga. 2021. Vol. 10, No. 42. P. 226–235. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.42.06.21>. (Last accessed: 09.03.2024) (*Особистий внесок здобувача: проведено компаративний аналіз впливу релігійних норм на формування кримінального права та процесу в різних правових системах. Виокремлено специфіку взаємодії релігійних і правових норм у міжнародному контексті*).
2. Сотула О. С., Христюк В. В. Загальна порівняльна характеристика кримінальних правопорушень, пов'язаних із експлуатацією людини за Кримінальними кодексами України та Республіки Польща // Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 9. С. 349–353. URL: http://lsej.org.ua/9_2023/title.pdf (дата звернення: 03.03.2025).
3. Христюк В. В. Використання особи в умовах збройного конфлікту як різновид експлуатації людини: питання кваліфікації // Право і безпека. 2023. № 9. С. 357–363. URL: http://lsej.org.ua/9_2023/title.pdf (дата звернення: 03.03.2025).
4. Христюк В. В. Поняття та кваліфікаційні ознаки кримінального правопорушення «кіберексплуатація людини» // Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 3. С. 378–381. URL: http://lsej.org.ua/3_2025/title.pdf (дата звернення: 03.03.2025).
5. Бухтоярова В. В. Реформування кримінального законодавства України у сфері протидії експлуатації людини на основі стандартів міжнародного кримінального права: міждисциплінарна модель доктринальної реформи // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2025. № 2.

Опубліковані праці апробаційного характеру

6. Христюк В. В. Загальна порівняльна характеристика кримінальних правопорушень, пов'язаних із сексуальною експлуатацією людини за кримінальними кодексами України та Литовської Республіки // Стратегічні пріоритети розвитку економіки, менеджменту, сфери обслуговування та права в умовах інтеграційних процесів: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / упоряд. Н. О. Адвокатова. Івано-Франківськ, 2022. С. 407–410. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/123456789/17896>

7. Христюк В. В. Використання особи у збройних конфліктах як різновид експлуатації людини // Кримінальна юстиція в умовах військової агресії та глобальних викликів XXI століття: матеріали XI Всеукр. наук. конф. студентів та аспірантів (м. Харків, 24 трав. 2023 р.) : електрон. наук. вид. / редкол.: О. В. Капліна, І. О. Крицька, А. Р. Туманянц; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, каф. крим. процесу. Харків: Право, 2023. С. 55–57.

8. Христюк В. В. Розмежування воєнних злочинів та загальнокримінальних за національним законодавством у сфері експлуатації людини: контекстуальний елемент // New ways of creating scientific ideas for implementation: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Варна, 2023 р.). С. 100–103. URL: <https://eu-conf.com/ua/events/new-ways-of-creating-scientific-ideas-for-implementation/>

9. Христюк В. В., Куш В. Г. Імплементация Римського Статуту в кримінальне законодавство України: адаптація до міжнародних стандартів та виклики у забезпеченні відповідальності за міжнародні злочини // Матеріали V Яценківських читань. 2025. С. 148. URL: <https://drive.google.com/file/d/1YmBGfY8Q0Kva5UAECKg7igBq6CDhp9em/view>

10. Бухтоярова В. В. Використання релігії з метою експлуатації особи: кримінально-правова кваліфікація // Актуальні питання економіки та права: регіональний, міжнародний та глобалізаційний аспекти: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 24 квіт. 2025 р.) / Херсон. держ. ун-т. Івано-Франківськ, 2025. С. 485–491.

11. Бухтоярова В. В., Куц В. Г. Правова природа згоди як межа між законною та незаконною експлуатацією особи в умовах воєнного стану // Актуальні питання економіки та права: регіональний, міжнародний та глобалізаційний аспекти: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 24 квіт. 2025 р.) / Херсон. держ. ун-т. Івано-Франківськ, 2025. С. 491–497.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	19
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА КРАЇН ЄВРОПИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННІЙ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ	32
1.1. Історичний контекст формування законодавства у сфері протидії незаконній експлуатації людини.....	32
1.2. Основні етапи розвитку законодавства про незаконну експлуатацію людини у XX-XXI століттях в Європі та його вплив на формування національного законодавства.....	38
1.3. Сучасні тенденції та виклики в законодавчому регулюванні незаконної експлуатації людини в Україні в умовах війни	58
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ НЕЗАКОННОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ. ПОНЯТТЯ ТА КВАЛІФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНУ «КІБЕРЕКСПЛУАТАЦІЯ ЛЮДИНИ».....	72
2.1. Особливості правової кваліфікації кримінальних правопорушень пов'язаних із незаконною експлуатацією людини.....	72
2.2. Поняття «Кіберексплуатація людини» та кваліфікаційні ознаки такого кримінального правопорушення.....	86
2.3. Відмежування кримінального правопорушення «Кіберексплуатація людини» від суміжних складів злочинів та злочинів у сфері незаконної експлуатації людини.....	113

РОЗДІЛ 3. ОКРЕМІ АСПЕКТИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ 129

3.1. Роль міжнародного гуманітарного права у сфері використання людини у збройних конфліктах 129

3.2. Використання особи в умовах збройного конфлікту як різновид експлуатації людини: кваліфікаційні ознаки за статтею 438 Кримінального кодексу України 141

3.3. Розмежування загальнокримінальних правопорушень у сфері експлуатації людини та воєнних злочинів за національним законодавством: контекстуальний елемент 170

РОЗДІЛ 4. ЗАГАЛЬНА ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЕКСПЛУАТАЦІЄЮ ЛЮДИНИ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ, ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ, РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА. СТРАТЕГІЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА НА ОСНОВІ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ 179

4.1. Порівняльна характеристика за кримінальними кодексами України та Литовської Республіки 179

4.2. Порівняльна характеристика за кримінальними кодексами України та Республіки Польща 196

4.3. Стратегія вдосконалення українського законодавства на основі міжнародного досвіду 211

ВИСНОВКИ 221

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ..... 243

ДОДАТКИ 269

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

абз. – абзац

ДП I – Додатковий протокол I до Женевських конвенцій 1949 року

ДП II – Додатковий протокол II до Женевських конвенцій 1949 року

ВПО – внутрішньо переміщені особи

ГРЕТА – Група експертів Ради Європи з протидії торгівлі людьми

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЖК – Женевські конвенції 1949 року

КК ЛР – Кримінальний кодекс Литовської Республіки

КК РП – Кримінальний кодекс Республіки Польща

КК України – Кримінальний кодекс України

МКС – Міжнародний кримінальний суд

МКТЮ – Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії

МГП – Міжнародне гуманітарне право

ООН – Організація Об'єднаних Націй

п. – пункт

РС МКС – Римський Статут Міжнародного кримінального суду

СНПК – сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом

ст. – стаття

ч. – частина

Факультативний протокол – Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Підґрунтям для вибору теми дисертаційного дослідження стала потреба глибокої наукової розробки проблеми експлуатації особи як складного, багатоаспектного кримінально-правового феномену, що набуває нових форм і значення в умовах сучасної гібридної воєнної агресії проти України, наслідком чого є порушення міжнародного гуманітарного права, цифровізації соціального простору та транснаціоналізації злочинних практик.

У юридичній науці спостерігається зростання зацікавленості проблематикою правової кваліфікації експлуатації особи, зокрема в умовах трансформацій соціального простору, цифрової динаміки та збройного конфлікту. Питанням вивчення правових аспектів захисту особи від експлуатації присвячено праці таких вітчизняних дослідників, як М.М.

Антонович, М.І. Бажанов, М.О. Баймуратова, І.В. Гловюк, О. М. Джу́жа, О. М. Ємець, Я. Г. Лизогуб, В. В. Матвійчук, Д. Й. Никифорчук, А. М. Орлеан, В.П. Попович, О.С. Сотула, В.М., Стратонов, Є. Л. Стрельцов, Г.К. Тетеряник, Д.В. Швець та інших, які зробили вагомий внесок у розвиток теорії кримінального права, розробку концепцій захисту особи від насильницьких посягань, а також дослідження сучасних форм експлуатації в умовах глобальних викликів.

Попри широту наукового інтересу, досі відсутній монографічний підхід до комплексної криміналізації новітніх форм експлуатації, таких як кіберексплуатація, цифрове поневолення, а також системні прояви експлуатації на окупованих територіях і в умовах гібридного збройного конфлікту, тобто який поєднує традиційні військові дії з нетрадиційними засобами і методами ведення війни, такими як інформаційні операції, кібернапади, політичний і економічний тиск, пропаганда, використання нерегулярних збройних формувань та інші форми непрямого впливу. Це зумовлює актуальність подальших досліджень, зокрема з урахуванням міжнародно-правової практики, включно з прецедентами Європейського суду з прав людини, зобов'язаннями України перед Міжнародним

кримінальним судом, а також з метою вдосконалення національного кримінального законодавства як засобу захисту гідності людини.

Експлуатація як суспільно небезпечне діяння вийшла за межі традиційного розуміння її у формах трудового чи сексуального примусу та почала проявлятися у вигляді гібридних, багатокomпонентних структур впливу – залучення до воєнних, інформаційних, пропагандистських чи цифрових практик, що базуються на уразливому становищі потерпілого, правовому вакуумі та контролі, не завжди формалізованому через силу чи обмеження волі.

В умовах тимчасової окупації частини територій України, масових депортацій, примусового переміщення населення, залучення цивільних осіб до діяльності збройних формувань, включно з дітьми та жінками, спостерігається зростання масштабів системної експлуатації, яка не охоплюється чинними кримінально-правовими інструментами. Проблема ускладнюється тим, що законодавець не виокремив ознаки експлуатації людини у воєнному, гібридному, цифровому та постконфліктному вимірах, що знижує ефективність правозастосування й унеможливорює надання належної правової оцінки відповідним діям.

Особливого значення тема дослідження набуває у контексті міжнародних зобов'язань України у зв'язку із ратифікацією Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, імплементації норм Женевських конвенцій та практики Європейського суду з прав людини, які вимагають від держав-учасниць забезпечення ефективної криміналізації порушень прав людини, пов'язаних з воєнними злочинами, злочинами проти людяності, а також із формами нелюдського або принизливого поводження. Наявність прогалин у законодавстві та невизначеність правових конструкцій, відсутність спеціальних складів для воєнних, цифрових і гібридних форм експлуатації створює реальні ризики безкарності серйозних порушень і, як наслідок, поглиблює проблему системного порушення прав цивільного населення.

У цьому контексті вибір теми дисертації зумовлений потребою розробки цілісної кримінально-правової концепції експлуатації, що включає системну

дефініцію понять, структурування її видів з урахуванням сучасних реалій, а також обґрунтування нових напрямів криміналізації – таких як «усвідомлена згода», «кіберексплуатація людини», «використання особи у збройному конфлікті», «експлуатація в умовах окупації» та інші форми, які не охоплюються чинними нормами, але становлять високий рівень суспільної небезпеки. Запропонований у дисертації міждисциплінарний підхід, із залученням міжнародного гуманітарного права, кримінології, порівняльного права та практики міжнародних судових інституцій, надає змогу не лише розширити доктринальні межі національної науки, а й запропонувати прикладні механізми для законодавчого оновлення та зміцнення системи правового захисту прав і свобод людини в Україні.

Таким чином, обрана тема має як беззаперечну наукову актуальність, так і глибоке практичне значення – вона відповідає викликам часу, потребам кримінального права у переосмисленні ключових категорій, а також сприяє гармонізації національного законодавства з міжнародно-правовими стандартами у сфері захисту особи від експлуатації в умовах збройного конфлікту.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності факультету бізнесу та права Херсонського державного університету «Теорія та практика реформування галузевого законодавства України» (державний реєстраційний номер 0118U006817) як складової наукової теми № 86/16 Південного регіонального центру НАПрН «Актуальні напрямки розвитку юридичної науки для подальшого розвитку регіонів України», затвердженої Президією Національної академії правових наук 18 жовтня 2013 року.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є розробка сучасної науково обґрунтованої кримінально-правової концепції протидії незаконній експлуатації людини, з урахуванням новітніх викликів, пов'язаних із трансформацією форм примусу, умовами збройного конфлікту, гібридної агресії, цифровізації простору та зростанням транскордонної злочинності. Дослідження

передбачає осмислення відповідних міжнародно-правових стандартів, вітчизняного та зарубіжного законодавства, а також формування пропозицій щодо удосконалення кримінального законодавства України шляхом криміналізації нових форм експлуатаційної поведінки.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі завдання:

дослідити історико-правові передумови становлення кримінально-правової заборони експлуатації людини в європейському правовому просторі;

проаналізувати еволюцію міжнародно-правових стандартів у сфері захисту особи від експлуатації та їх вплив на кримінальне законодавство України;

виявити прогалини чинного кримінального законодавства України у сфері протидії незаконній експлуатації людини, зокрема в умовах збройного конфлікту, гібридної агресії та цифрової трансформації суспільства;

сформулювати кримінально-правову концепцію кіберексплуатації як новітньої форми експлуатаційного впливу в цифровому середовищі;

розробити авторське визначення поняття використання особи у збройному конфлікті як форми експлуатаційної поведінки та запропонувати напрями його криміналізації;

провести порівняльно-правовий аналіз законодавства України, Литовської Республіки та Республіки Польща у сфері протидії експлуатації людини;

обґрунтувати пропозиції щодо вдосконалення кримінального законодавства України з урахуванням міжнародних стандартів та практики міжнародних судових інституцій;

розробити концепцію адаптації кримінального законодавства України до умов збройного конфлікту та транснаціональної злочинності.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у сфері кримінально-правового регулювання протидії незаконній експлуатації людини, насамперед в умовах збройного конфлікту, на тимчасово окупованих територіях та в цифровому середовищі.

Предметом дослідження є кримінально-правова характеристика незаконної експлуатації людини.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та вирішення задач дослідження в роботі використано наступні загальнонаукові і спеціально-наукові методи: *діалектичний* – застосовувався у всіх розділах дисертації, в їх взаємозв'язку, а також для формування висновків і пропозицій за темою дослідження; *історико-правовий* – використовувався для розкриття історичного розвитку законодавства, що передбачало відповідальність за незаконну експлуатацію людини у європейській правовій площині (розділ 1); *порівняльно-правовий* – для аналізу законодавства України, Польщі та Литви щодо боротьби з експлуатацією людини (розділ 4); *системно-структурний* – для визначення місця і взаємозв'язку норм щодо експлуатації людини в структурі кримінального законодавства (розділи 2,3,4); *догматичний* – для тлумачення кримінально-правових норм і виявлення прогалин (розділи 2,3,4); *модельний* – для формулювання авторських концепцій, зокрема дефініції «кіберексплуатації» та «використання особи у збройному конфлікті» (розділи 2,3,4); *емпіричний* – для узагальнення судової практики, даних ЄСПЛ та МКС (розділи 2,3,4); *соціологічний* (анкетування, інтерв'ювання) – використовувалися при вивченні правозастосовної прокурорської практики (розділ 2); *нормативно-аналітичний* – для обґрунтування відповідності законодавства міжнародним зобов'язанням України (розділи 3,4).

Нормативною базою дослідження є сукупність національних і міжнародних правових актів, які встановлюють правові засади протидії експлуатації людини, регламентують відповідальність за дії, що посягають на гідність, свободу та фізичну недоторканність особи, а також визначають стандарти захисту прав людини в умовах збройного конфлікту, окупації, цифрового впливу та інших проявів соціальної або правової уразливості.

Національний блок нормативної бази становлять: Конституція України, Кримінальний кодекс України, а також низка спеціальних законів, що регламентують гуманітарну політику, питання тимчасово окупованих територій, захист внутрішньо переміщених осіб та протидію торгівлі людьми. Також у

роботі аналізуються необхідні для дослідження положення постанов вищих судових інстанцій та статистичні дані Офісу Генерального прокурора України.

Міжнародну правову основу складають: Римський Статут Міжнародного кримінального суду 1998 року, Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи до них, Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми 2005 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Конвенції Міжнародної організації праці № 29 і № 105, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Конвенція про права дитини 1989 року та Факультативний протокол до неї щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 року, кримінальний кодекс Республіки Польща та кримінальний кодекс Литовської Республіки, які проаналізовано в межах компаративного підходу з метою виявлення правових орієнтирів для удосконалення українського законодавства з правом Європейського Союзу.

Емпіричною основою дисертаційного дослідження є сукупність матеріалів правозастосовної практики, офіційної статистики Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора, міжнародної звітності та документів суду Європейського суду з прав людини та Міжнародного кримінального суду, що відображають сучасний стан і динаміку експлуатаційних кримінальних правопорушень, а також виявляють тенденції їх прояву в умовах збройного конфлікту, окупації, цифрового впливу та транскордонної взаємодії; результати анкетування 40 прокурорів прокуратур Херсонської області.

Комплексно-системний підхід до вивчення незаконної експлуатації людини вимагав ознайомлення з літературою інших наукових галузей: філософії, історії, логіки, загальної теорії права, кримінології, міжнародного права, соціології, трудового та цивільного права, а також звернення до енциклопедій, словників інших довідкових видань.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є однією з перших у вітчизняній кримінально-правовій науці комплексних праць, у якій експлуатація особи розглядається не лише як окремий об'єкт кримінально-правового захисту, а й як динамічне явище, що змінює свої форми та механізми

реалізації залежно від контексту збройного конфлікту, тимчасової окупації, масового переміщення цивільного населення, цифрової вразливості та гібридного впливу. У межах дослідження експлуатація аналізується як правове явище, яке виходить за межі класичного розуміння трудового чи сексуального примусу та охоплює новітні механізми залучення особи до діяльності під контролем, що реалізується через насильство, інформаційний вплив, адміністративну залежність або цифровий тиск, зокрема у роботі:

уперше:

запропоновано нове тлумачення понять «усвідомлена згода», «інформована згода» та «добровільна згода» у площині кримінального права;

обґрунтовано, що формальна згода особи не може вважатися юридично значущою в умовах системного примусу, соціально-економічної уразливості або контролю з боку збройних структур;

запропоновано авторське розмежування понять «законної» і «незаконної» експлуатації у кримінальному праві з урахуванням стандартів міжнародного гуманітарного права та національного законодавства;

сформульовано поняття «кіберексплуатація людини» як окремої форми кримінально караного діяння, що реалізується з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема штучного інтелекту, для встановлення контролю над особою, приниження її гідності або втягнення в діяльність, вигідну для винного тощо;

запропоновано проєкт окремої статті Кримінального кодексу України «Кіберексплуатація людини», що передбачає криміналізацію експлуатаційного впливу у цифровому середовищі шляхом шантажу, маніпуляцій, втручання у цифрову автономію та використання цифрової вразливості особи;

сформульовано авторське визначення «використання особи у збройному конфлікті» як форми експлуатаційного впливу, що охоплює залучення цивільних осіб або інших захищених осіб до виконання воєнних, інформаційних, адміністративних або допоміжних функцій під впливом примусу, обману, зловживання уразливим становищем або іншого незаконного впливу;

сформульовано концепцію «контекстуальної типології експлуатаційних злочинів», яка передбачає класифікацію правопорушень залежно від умов збройного конфлікту, тимчасової окупації, гуманітарної кризи та цифрового середовища, з урахуванням структурної вразливості жертв і трансформації форм поневолення;

розроблено проєкт нової статті Кримінального кодексу України щодо «Вербування, мобілізації або використання дітей, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, у збройних силах або для участі в бойових діях», що враховує положення Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, Женевських конвенцій 1949 року та Конвенції ООН про права дитини;

здійснено розширене компаративістське дослідження законодавства Литви, Польщі та України, що охоплює структурний аналіз складів правопорушень, концептуальне наповнення понять експлуатації, а також відповідність норм міжнародним стандартам;

удосконалено:

підхід до визначення експлуатації особи як кримінально-правового явища: на основі міждисциплінарного аналізу уточнено ознаки експлуатаційної поведінки, розширено її зміст за рахунок охоплення нетипових форм примусу, зокрема в умовах збройного конфлікту, правової фрагментації, цифрового контролю та соціальної уразливості;

класифікацію експлуатаційних діянь з урахуванням контексту їх вчинення: окупація, участь у збройному конфлікті, примусове переміщення, втягнення у цифрові або змішані схеми поневолення;

підхід до кримінально-правової кваліфікації сексуального рабства та примусу до проституції в умовах міжнародного збройного конфлікту, що дозволяє застосовувати положення статті 438 КК України у світлі зобов'язань за Римським Статутом Міжнародного кримінального суду;

концепцію інкорпорації норм міжнародного гуманітарного права у Кримінальний кодекс України шляхом створення окремої глави про злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини геноциду;

підхід до інтеграції практики Міжнародного кримінального суду і Європейського суду з прав людини у процес кримінально-правової кваліфікації діянь, що мають міжнародно-протиправний характер;

набуло подальшого розвитку:

положення про необхідність системного оновлення кримінального законодавства України у сфері протидії експлуатації людини в умовах збройного конфлікту, із орієнтацією на імплементацію стандартів Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, Женевських конвенцій 1949 року, Додаткових протоколів до них та Конвенції ООН про права дитини;

теоретичне обґрунтування потреби запровадження до Кримінального кодексу України спеціалізованої глави, присвяченої злочинам проти людяності, воєнним злочинам і злочинам геноциду, із врахуванням міжнародної доктрини та практики Міжнародного кримінального суду;

концепція транснаціональної координації у розслідуванні злочинів експлуатаційного характеру, що передбачає активне використання механізмів Eurojust та Інтерполу, укладення двосторонніх угод зі структурами Європейського Союзу для забезпечення кримінального переслідування за міжнародні злочини, пов'язані з експлуатацією людини;

концептуальні засади диференціації експлуатаційних діянь у збройному конфлікті за ступенем втручання у фізичну, психологічну та цифрову свободу особи, із закріпленням механізмів належної правової оцінки примусових та маніпулятивних практик в умовах гуманітарної кризи або окупації;

пропонується:

запровадити авторську індикативну матрицю відповідності положень Кримінального кодексу України практиці Міжнародного кримінального суду та Європейського суду з прав людини. Вказана матриця дозволяє співвіднести окремі норми національного кримінального законодавства з положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, а також із правовими позиціями, сформульованими у рішеннях Міжнародного кримінального суду та Європейського суду з прав людини щодо осіб, які зазнали

експлуатації. На основі здійсненого зіставлення виявлено низку колізій і прогалин у чинному кримінальному законодавстві України, що обґрунтовує необхідність формулювання законодавчих пропозицій з метою приведення національного права у відповідність до міжнародно-правових зобов'язань України у сфері захисту прав людини.

Практичне значення положень і висновків, які містяться в роботі:

у галузі теоретичних досліджень – результати дисертації дозволяють сформулювати нову доктринальну основу для осмислення експлуатації особи як кримінально-правового явища, що має багаторівневу структуру, змінюється залежно від контексту (збройний конфлікт, окупація, цифровий примус, посттравматичний стан) і потребує системної кримінально-правової реакції;

у правотворчості – пропозиції по вдосконаленню кримінального законодавства можуть бути враховані при внесенні змін та доповнень до Кримінального кодексу України. Зокрема, сформульовано нові терміни, законодавчі пропозиції щодо криміналізації нових складів кримінальних правопорушень: «кіберексплуатація людини» та «вербування, мобілізація або використання дітей, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, у збройних силах або для участі в бойових діях». Крім того, розроблено авторську індикативну матрицю відповідності положень Кримінального кодексу України міжнародним стандартам, сформульованим у практиці Міжнародного кримінального суду та Європейського суду з прав людини, яка може бути використана як аналітичний інструмент для правової гармонізації в контексті євроінтеграційних процесів України;

у правозастосуванні – положення дисертації можуть бути використані працівниками правоохоронних і судових органів під час розслідування та кваліфікації діянь, пов'язаних із використанням особи у стані вразливості, зокрема в умовах збройного конфлікту, примусового переміщення або цифрового контролю. Типологія форм експлуатації, ознаки примусу та контекстуальні критерії можуть бути застосовані під час обґрунтування позиції

сторони обвинувачення, визначення меж кримінальної відповідальності, судового розгляду кримінальних проваджень про злочини відповідної категорії, а також у межах апеляційного або касаційного оскарження судових рішень (Акт про апробацію і впровадження результатів дисертаційної роботи у процес підготовки суддів та працівників апарату Кілійського районного суду Одеської області від 20.08.2024; Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження у процес підготовки працівників Миколаївської обласної прокуратури від 18.04.2025);

у навчальному процесі – при викладанні курсів кримінального права та кримінології, при підготовці відповідних розділів підручників, навчально-методичних посібників, а також при проведенні занять з підвищення кваліфікації працівників судових та правоохоронних органів (Акт про апробацію та впровадження результатів дисертаційної роботи у навчальний процес Вищої школи безпеки внутрішньої в місті Лодзь, Польща (Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa Wewnętrznego w Łodzi) від 02.04.2025; Довідка про впровадження результатів дисертаційної роботи у навчальний процес Херсонського державного університету від 10.04.2025).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним завершеним науковим дослідженням. Визначені та обґрунтовані в дисертації наукові положення та пропозиції є особистим внеском здобувача, самостійним доробком авторки та відображають її наукову позицію.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були апробовані під час обговорення дисертації та окремих її розділів на засіданнях кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності факультету бізнесу та права Херсонського державного університету.

Основні положення, теоретичні і практичні висновки дисертаційної роботи викладено також у доповідях на міжнародних науково-практичних конференціях: *«Кримінально-правова правотворчість: визначення та значення»* (Одеса 2021), *«Стратегічні пріоритети розвитку економіки, менеджменту, сфери обслуговування та права в умовах інтеграційних процесів»* (Івано-

Франківськ 2022), *«Кримінальна юстиція в умовах військової агресії та глобальних викликів XXI століття»* (Харків 2023), *«New ways of creating scientific ideas for implementation»* (Варна 2023), *«Матеріали V Яценківських читань»* (Київ 2025), *«Актуальні питання економіки та права: регіональний, міжнародний та глобалізаційний аспекти»* (Івано-Франківськ 2025), *«Актуальні питання економіки та права: регіональний, міжнародний та глобалізаційний аспекти : матеріали Усеукраїнської науково-практичної конференції»* (Івано-Франківськ 2025).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у 12 наукових публікаціях, чотири з яких – у вітчизняних та одна у зарубіжному фахових наукових виданнях. Сформульовані в дисертації положення, узагальнення, висновки, рекомендації, пропозиції обґрунтовані авторкою на підставі особистих досліджень у результаті опрацювання та аналізу наукових та емпіричних джерел.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, які включають дванадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків (198 найменування) на 25 сторінках, 8 додатків (на 16 сторінках). Загальний обсяг дисертації – 284 сторінки, основний текст дисертації – 223 сторінки.

РОЗДІЛ 1

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗАКОНОДАВСТВА КРАЇН ЄВРОПИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННІЙ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

1.1. Історичний контекст формування законодавства у сфері протидії незаконній експлуатації людини

Експлуатація людини як соціальне явище має глибокі історичні корені, однак її правове регулювання почало формуватися значно пізніше і пройшло низку ключових етапів становлення. У давні часи експлуатація була усталеною нормою в більшості цивілізацій, переважно в формах рабства або кріпацтва, і знаходила як нормативне, так і релігійне обґрунтування. Від періоду рабовласницьких імперій до феодальних і ранньоіндустріальних систем методи експлуатації набували різних форм, еволюціонували, однак залишалися визначальним чинником соціального, економічного розвитку держав, водночас створюючи сприятливе підґрунтя для формування криміногенних процесів у суспільстві.

У цивілізаційних моделях античного світу інститут рабства відігравав ключову роль у функціонуванні економіки та соціального устрою. Його правове закріплення мало системний характер і виражалося в нормативних приписах, що визнавали людину об'єктом майнових відносин. Зокрема, у римському праві, що вважається еталоном класичного юридичного мислення, раб трактувався як «річ» (res), повністю підвладна господарю. Закони XII таблиць, одна з найдавніших збірок римського права, закріплювали допустимість купівлі, продажу, передачі та спадкування раба як власності [32].

Поступово римське право почало передбачати окремі обмеження щодо поводження з рабами, зокрема, у пізніші періоди було встановлено заборону на безпідставне вбивство раба, на його продаж з метою втягнення до проституції чи гладіаторських боїв [103]. Така еволюція демонструвала первинні зародки

правозахисного підходу навіть у межах системи, що базувалася на відсутності правосуб'єктності в раба-особи.

У межах правового порядку Римської імперії інститут рабства передбачав низку регламентованих механізмів, зокрема процедуру звільнення раба – манумісію. Таке звільнення могло здійснюватися як за життя власника, так і бути передбаченим у його заповіті. Звільнена особа набувала статусу вільновідпущеника (лібертина) з можливістю отримати правовий статус римського громадянина, латина чи peregrinus – залежно від конкретних юридичних підстав звільнення. Водночас, навіть після манумісії, вільновідпущеник зберігав низку зобов'язань перед колишнім господарем, зокрема у сфері податків, підкорення або виконання робіт [103].

Таким чином, римське право детально регулювало інститут рабства, визначаючи як права власників, так і обмеження щодо поводження з рабами, а також процедури їхнього звільнення.

Подібні спроби юридичного обмеження експлуатації простежуються і в давньогрецьких полісах, зокрема в Афінах, де запроваджувалися норми, що забороняли продаж у рабство громадян того самого поліса. Це свідчить про появу первинного етноцентричного принципу обмеженого гуманізму в законодавстві.

У Вавилоні положення кодексу Хаммурапі (бл. 1780 р. до н.е.) передбачали як легітимність рабства, так і визначені норми гуманного поводження, наприклад, можливість звільнення раба в разі порушення зобов'язань господаря щодо його утримання, наприклад, відповідно до одного з законів кодексу, раб, якого його господар не забезпечував їжею, одягом чи житлом, мав право на звільнення [122;2].

Таким чином, навіть у період ранніх правових систем, простежується двоєдиний підхід: з одного боку, узаконення експлуатації як соціального явища; з іншого – спорадичне нормативне регулювання, що містить зародки правового протекціонізму.

В античній Греції раби становили значну частину населення. Хоча рабство не регулювалося єдиним кодексом, існувало багато законів, які стосувалися рабів.

В Афінах їх широко використовували в різних сферах життя – від побутових до господарських робіт. Раби ж здебільшого набувалися законним шляхом: через борги або як військовополонені [98].

У формуванні нормативних уявлень про допустимість і межі експлуатації істотну роль відігравали релігійні доктрини. У юдейському праві, закріпленому в Торі, зафіксовано припис про обмежений термін служби раба: «Якщо купиш раба єврейського, шість років він буде служити, а сьомого вийде на волю даром» (Шмот 21:2) [33]. Така норма відображає принцип соціальної справедливості, заснований на ідеї милосердя, повторюваного в релігійних настановах як моральна імперативна вимога. Цей припис входить до переліку 613 заповідей юдаїзму, які становлять основу його морально-правової системи [1].

Із утвердженням християнства як домінуючої релігії в пізній Римській імперії посилився вплив ідеї гуманного ставлення до раба як до особи, яка має душу і гідність. Хоча ранньохристиянська традиція не передбачала прямої вимоги до повного скасування рабства, вчення акцентувало на рівності всіх людей перед Богом, що поступово впливало на трансформацію суспільного сприйняття експлуатації.

В ісламському праві інститут рабства також підлягав правовому регулюванню відповідно до норм шаріату. Пророк Мухаммед у своїй проповіді наголошував на необхідності доброзичливого ставлення до рабів, а звільнення рабів розглядалося як акт побожності та милосердя. Визволення з рабства розглядалося не лише як моральний вчинок, а і як форма спокутування гріхів. Більше того, іслам стимулював суспільну участь у звільненні рабів шляхом пожертв на викуп, що сприяло поширенню ідеї гідності та рівності серед мусульманських народів [59].

Середньовічна Європа характеризувалася феодальним ладом, у межах якого значна частина населення перебувала в стані особистої залежності від феодала. Відносини між сеньйорами та васалами, а також між феодалами й кріпаками, регулювалися феодальними правовими нормами, що охоплювали земельні права, трудові зобов'язання та обов'язки з військової служби. У Східній

Європі особливо поширеним був інститут кріпацтва, який передбачав прикріплення селян до землі феодала, обмежуючи їхню свободу пересування та правоздатність. Кріпаки не мали юридичних засобів ефективного захисту своїх прав, що створювало умови для системної експлуатації.

Доба Відродження ознаменувалася гуманістичним підходом до розуміння людської гідності та раціонального начала як основи соціального устрою. Ідеї гуманізму, запозичені з античної традиції, поширювали філософи, зокрема Еразм Роттердамський, який відстоював повагу до людського розуму як джерела моральності й права [13]. Гуманістичний дискурс поступово трансформував уявлення про допустимість експлуатації, започаткувавши критику інституту рабства як такого, що суперечить природному праву.

Доба Просвітництва стала визначальним етапом у переосмисленні прав людини, включаючи концепцію природного права, рівності та свободи. Філософи Просвітництва, зокрема Вольтер, Руссо та Монтеск'є, відкрито виступали проти інституту рабства, підкреслюючи його несумісність із принципами свободи та гідності. Ці ідеї знайшли закріплення у «Декларації прав людини і громадянина» (1789 р.), ухваленій під час Французької революції, яка проголосила рівність усіх громадян перед законом [70]. Хоча документ прямо не забороняв рабства, його зміст створив ідеологічне підґрунтя для подальшого правового усунення експлуатаційних практик.

Попри інтелектуальні здобутки людства в окреслений період, нормативне скасування рабства відбувалося надзвичайно повільно. Лише наприкінці XVIII – на початку XIX століття з'явилися перші законодавчі акти, що прямо передбачали обмеження або заборону рабства.

Так, після доби Просвітництва у європейських державах та США розпочався поетапний процес скасування рабства на законодавчому рівні. У Великій Британії було ухвалено Акт про заборону работоргівлі (1807 р.), а згодом – Акт про скасування рабства (1833 р.). У США цей процес охоплював Акт про заборону імпорту рабів (1807 р.), Прокламацію про звільнення рабів (1863 р.), а

також Тринадцяту поправку до Конституції (1865 р.), яка остаточно скасувала рабство на території країни.

Значущим етапом у правовій історії стала Прокламація про звільнення рабів, видана президентом США Авраамом Лінкольном 1 січня 1863 року. Вона проголосила вільними всіх осіб, які перебували в рабстві на територіях, що повстали проти федеральної влади. Окрім того, ці особи отримали право вступу на військову службу до збройних сил США. Цей акт мав не лише правовий, а й політичний вимір, підкреслюючи зв'язок між ідеями свободи, рівності та захисту людської гідності [17].

Ухвалення Тринадцятої поправки до Конституції США (1865 р.), остаточне скасування рабства у Франції (1848 р.), а також прийняття низки законів у Великій Британії та інших країнах стали нормативною основою для подальшого розвитку правової системи, спрямованої на заборону експлуатації людини. Ці нормативні акти, у поєднанні з релігійними та культурними трансформаціями, заклали фундамент для формування сучасної концепції прав людини.

Промислова революція, що охопила Європу та Північну Америку, докорінно змінила структуру суспільних відносин. Масштабна урбанізація, фабричне виробництво та зростання чисельності найманих працівників зумовили нові виклики у сфері трудового права. Умови праці, особливо на початковому етапі індустріалізації, характеризувалися жорсткими експлуатаційними практиками — тривалі робочі години, небезпечні умови, мізерна оплата, зокрема участь дітей.

Закон про фабрики 1833 року (Factory Act 1833) у Великій Британії започаткував нову еру у сфері правового регулювання праці. Він запровадив мінімальний вік для працевлаштування (дітям до 9 років заборонялося працювати на текстильних фабриках) [13] та обмеження робочого часу: не більше 8 годин на день для дітей 9–13 років і 12 годин для підлітків 14–18 років [121].

Цей закон став основою для подальших реформ у сфері трудових відносин та охорони праці, сприяючи поступовому поліпшенню умов праці в

промисловості. Такі зміни заклали підґрунтя для формування сучасного трудового законодавства й стандартів, що зосереджуються на захисті основних прав і свобод працівників. Це, своєю чергою, стало фундаментом подальшого розвитку правового регулювання у сфері прав людини.

Водночас найпотужніший вплив на становлення сучасного законодавства щодо захисту людини від незаконної експлуатації мали події Другої світової війни. Саме тоді міжнародна спільнота стала свідком катастрофічних наслідків збройних конфліктів для людства. Це призвело до колективного усвідомлення необхідності створення ефективних міжнародних механізмів, спрямованих на захист основних прав і свобод людини.

Заснування Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) у 1945 році стало відповіддю на цю потребу. Організацію Об'єднаних Націй було наділено мандатом сприяти підтриманню миру й безпеки, а також повазі до прав людини на глобальному рівні. Прийняття Статуту ООН, а згодом і Загальної декларації прав людини 1948 року, стало історичною віхою в міжнародному праві, оскільки ці документи вперше заклали засади юридичного захисту універсальних прав і свобод на глобальному рівні.

Загальна декларація прав людини мала на меті створити правовий фундамент, на основі якого всі люди й народи могли б вимагати поваги до своїх основоположних прав і свобод без дискримінації. Попри те що цей документ не має обов'язкової юридичної сили, його моральне та політичне значення є надзвичайно великим. Він став підґрунтям для низки міжнародних договорів, ухвалених під егідою ООН.

У другій половині XX століття, на тлі деколонізації та зростання глобальної політичної активності, міжнародна спільнота розширила рамки міжнародного права, ухваливши низку ключових конвенцій і пактів, серед яких – Міжнародний пакт про громадянські й політичні права [62] та Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права [63] (обидва – 1966 року). Ці документи, разом із спеціалізованими міжнародно-правовими актами, зокрема Конвенцією про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються

міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів [43], і Конвенцією з подолання дискримінації в освіті [45], зміцнили правову основу для захисту прав людини.

Особливе місце серед цих зусиль посідає боротьба з торгівлею людьми та примусовою працею, зокрема через Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності [40] та її додатковий Палермський протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності [95].

Ці інструменти надали державам юридичні засоби для протидії таким злочинам, включно з механізмами міжнародного співробітництва у сфері правоохоронної діяльності та правозастосування на глобальному рівні.

Отже, проведений аналіз історичного розвитку законодавства у сфері боротьби з експлуатацією людини – від античних часів до сучасності – дає підстави стверджувати, що відповідні історичні періоди характеризувалися різноманітним підходом до правового становища людини, включаючи обсяг прав, ступінь обмежень, та механізми захисту від експлуатації.

Важливу роль у цьому контексті відігравали релігійні та культурні чинники, зокрема християнська доктрина і гуманістичні ідеї епохи Відродження, які сприяли формуванню концепції захисту та розширенню прав людини та поступовому обмеженню рабства й інших форм експлуатації.

З урахуванням викладених положень можна дійти висновку, що, незважаючи на значний поступ у формуванні та забезпеченні системи прав людини, явище експлуатації не лише зберігалось, а й набувало нових форм, залишаючись стійким викликом для правового регулювання в різні історичні епохи.

1.2. Основні етапи розвитку законодавства про незаконну експлуатацію людини у XX-XXI століттях в Європі та його вплив на формування національного законодавства

У період нової історії проблема незаконної експлуатації людини залишалася одним із найскладніших викликів у сфері захисту прав людини. Її правове регулювання зазнало суттєвої еволюції під впливом політичних, економічних та соціокультурних змін.

Початок ХХ століття знаменувався активізацією соціальних рухів і загостренням соціальних конфліктів. Індустріалізація та зростання виробництва спричинили формування великих робітничих класів, що перебували в умовах жорсткої експлуатації на фабриках та підприємствах. Наростаючі соціальні нерівності стали поштовхом до розгортання масштабного руху за права працівників і соціальну справедливість.

Одним із ключових проявів цього періоду стало виникнення організованого робітничого руху та перших профспілок, які виступали активними суб'єктами у боротьбі за підвищення заробітної плати, скорочення тривалості робочого дня та покращення умов праці.

Важливим здобутком цього етапу стало запровадження низки соціальних реформ, спрямованих на встановлення мінімальних стандартів праці та гідного рівня життя для працівників. У низці європейських країн було ухвалено законодавчі акти про мінімальну заробітну плату, обмеження тривалості робочого часу та заборону дитячої праці.

Разом із тим, слід зазначити, що більшість зазначених реформ носили обмежений характер і не охоплювали всіх аспектів проблеми трудової експлуатації. Значна частина норм була спрямована на поліпшення становища дорослого чоловічого населення, тоді як становище жінок і дітей залишалося недостатньо захищеним у правовому полі.

Дитяча праця була однією з найгостріших соціальних проблем у першій половині ХХ століття. Уряди багатьох європейських країн почали вживати заходів для обмеження цього явища шляхом запровадження законодавчих заборон і регуляторних норм.

Зокрема, в Англії Акт про фабрики й майстерні 1901 року (Factory and Workshop Act 1901) передбачав детальне регулювання умов праці дітей, підлітків,

жінок та дорослих чоловіків. У цьому законі вперше було закріплено розмежування правових категорій та обмеження щодо тривалості робочого часу, зокрема – заборону нічної праці для певних категорій працівників. Для підлітків дозволялася нічна праця, однак не більше ніж 12 годин. Однією з обов'язкових умов прийняття підлітків на роботу була наявність медичного свідоцтва, яке підтверджувало здатність виконувати відповідні трудові обов'язки [115, С. 45-52].

Частина IV цього акту регламентувала тривалість робочого часу та умови праці для жінок, підлітків і дітей, особливо у шкідливих або небезпечних виробничих процесах. Закон прямо забороняв працю дітей, підлітків і жінок у виробництві свинцевих білил, дзеркал за допомогою ртуті та в інших шкідливих галузях. Водночас у таких секторах, як пральні, тривалість робочого дня залишалася значною: жінки працювали до 14 годин, підлітки – до 12 годин, а діти – до 10 годин із можливістю залучення до понаднормової праці [115, С. 46].

Показовим є Акт про працю дітей, прийнятий англійським парламентом у 1903 році, яким було заборонено працю дітей (особам молодше 14-ти років) між 21 годиною вечора і 6 годиною ранку, але, як було вже зазначено, місцева влада могла змінити це правило взагалі або для окремих видів робіт [13, С.78-86].

Країни Європи й надалі активно реагували на проблему експлуатації людини, запроваджуючи законодавчі ініціативи, спрямовані на протидію цьому явищу. Кожна держава формувала свою правову політику відповідно до внутрішньої ситуації та національного законодавства. Зокрема, удосконалювалися кримінальні кодекси, у яких визначалися кваліфікуючі ознаки злочинів, пов'язаних з експлуатацією людини, а також передбачалося посилення покарання за їх вчинення.

Крім того, багато європейських держав розробляли та реалізовували національні програми й стратегії протидії експлуатації людини. Такі документи передбачали комплекс заходів, спрямованих на попередження експлуатації, захист потенційних жертв та покарання винних осіб. У межах цих стратегій впроваджувалися інформаційні кампанії, освітні ініціативи, програми

підвищення правової обізнаності населення, а також налагоджувалася співпраця з міжнародними організаціями.

Так, у 1902 році в Парижі відбулася Дипломатична конференція, за результатами якої було ініційовано укладення низки міжнародних угод, спрямованих на посилення міжнародного співробітництва у цій сфері.

Зокрема, Міжнародний договір 1904 року щодо боротьби з торгівлею білими рабіннями став першим міжнародно-правовим інструментом, спрямованим на протидію сексуальній експлуатації жінок [60, С. 42-48]. У 1948 році цей договір був змінений відповідно до Протоколу Генеральної Асамблеї ООН. Надалі було укладено Міжнародну конвенцію 1910 року [151], що встановлювала правові норми щодо запобігання торгівлі людьми, зокрема жінками та дітьми. Подібні положення деталізувала Міжнародна конвенція 1921 року, яка запроваджувала конкретні механізми боротьби з торгівлею жінками й дітьми [149]. Конвенція 1933 року доповнила попередні документи, передбачаючи заходи щодо запобігання торгівлі повнолітніми жінками [150].

У період після Першої світової війни виникла нагальна потреба в міжнародній координації зусиль щодо захисту прав людини та трудових прав. Однією з найважливіших ініціатив цього етапу стало заснування Міжнародної організації праці (далі – МОП) у 1919 році в межах Версальського мирного договору. МОП позиціонувала себе як центральну інституцію для обговорення соціально-економічних питань та формування глобальних стандартів у сфері праці.

Головною метою МОП стало досягнення соціальної справедливості шляхом запровадження норм, які мали б гарантувати гідні умови праці, недопущення примусової праці, дитячої експлуатації, дискримінації та забезпечення права на об'єднання в профспілки. Вже в перші роки діяльності організації було розроблено низку ключових міжнародних документів, серед яких особливе значення має Конвенція про примусову чи обов'язкову працю 1930 року (далі – Конвенція № 29). У ній визначається поняття примусової праці як «будь-яку роботу чи службу, що її вимагають від якої-небудь особи під загрозою

якогось покарання і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг» [47].

Конвенція № 29 МОП стала ключовим міжнародно-правовим орієнтиром для національних правових систем у сфері запобігання трудовій експлуатації, зокрема шляхом заборони використання примусової праці як у мирний час, так і, частково, в умовах збройних конфліктів.

Продовження міжнародних зусиль у сфері протидії експлуатації людини набуло особливої інтенсивності після завершення Другої світової війни. Масові порушення прав людини, зокрема використання примусової праці, насильницьке переміщення цивільного населення, системне поневолення та знищення груп за етнічною ознакою, засвідчили глибоку кризу міжнародного гуманітарного порядку та актуалізували потребу в універсалізації стандартів захисту людської гідності. Саме це зумовило появу ключових нормативних актів, таких як Загальна декларація прав людини 1948 року [23] та Міжнародні пакти про права людини 1966 року [64], які стали основоположними документами сучасної системи захисту прав і свобод людини.

Результатом удосконалення міжнародно-правових норм у сфері протидії експлуатації людини стала Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами, ухвалена 21 березня 1949 року, преамбула якої наголошує на несумісності проституції та супутньої їй торгівлі людьми з гідністю та цінністю людської особи, а також на загрозі, яку вони становлять для добробуту індивіда, сім'ї та суспільства [41].

Цей міжнародний правовий акт об'єднав і систематизував положення попередніх конвенцій та залишається чинним і сьогодні.

Основна увага в Конвенції приділяється боротьбі з організованими формами експлуатації людини у формі проституції. Відповідно до положень статей 1–4 держави-учасниці зобов'язуються встановити кримінальну відповідальність за дії, пов'язані з примушуванням до проституції – незалежно від її згоди, а також за утримання або фінансування будинків розпусти, надання в оренду приміщень для цілей проституції чи інше сприяння таким діям [41].

Окреме значення має стаття 18, яка покладає на держави-учасниці обов'язок здійснювати збір і аналіз інформації про осіб, що займаються проституцією за межами своєї країни, з метою встановлення їхньої особи, соціального статусу та ідентифікації осіб, які сприяли їх переміщенню [41].

Окрім кримінально-правових заходів, Конвенція передбачає і соціально-правові механізми захисту постраждалих. Так, згідно зі статтею 19, держави-учасниці повинні забезпечувати підтримку й реабілітацію осіб, які стали жертвами торгівлі людьми, а також сприяти їхньому поверненню до країни походження [41].

Наступним важливим етапом розвитку міжнародної системи захисту прав людини стала Європейська конвенція з прав людини (1950) [44], яка стала основоположним документом у сфері захисту прав і свобод людини на європейському континенті.

Указана Конвенція не лише закріпила конкретні права, але й запровадила ефективний механізм їх захисту – Європейський суд з прав людини, який уповноважений розглядати індивідуальні скарги громадян на порушення прав, гарантованих Конвенцією, з боку держав-учасниць.

Європейська соціальна хартія 1961 року є ще одним важливим міжнародно-правовим документом, що закріплює соціальні та економічні права людини [19]. Цей акт гарантує право на працю, на гідний рівень життя, а також на соціальний і медичний захист. Попри те, що Хартія не має безпосередньої юридичної сили для індивідуального звернення, вона істотно впливає на формування й реалізацію національних політик держав-учасниць, сприяючи гармонізації стандартів соціальних прав у межах Європи.

Загалом огляд законодавчих ініціатив європейських держав після Другої світової війни свідчить про високий рівень зобов'язань урядів щодо захисту її прав та протидії експлуатації людини. Ці зусилля сприяли не лише встановленню справедливості для постраждалих осіб, а й стали важливим кроком у напрямку формування гуманного та правового суспільства.

Після ухвалення Європейської конвенції з прав людини до неї було прийнято низку додаткових протоколів, які деталізували окремі положення та розширили обсяг гарантованих прав і свобод. Зокрема, Протокол № 4, підписаний 16 вересня 1963 року, доповнив Конвенцію важливими положеннями щодо:

- заборони ув'язнення за борг (ст.1): жодну особу не може бути позбавлено волі лише через неспроможність виконати договірне зобов'язання;
- свободи пересування (ст.2): кожен, хто законно перебуває на території держави, має право вільно пересуватися та обирати місце проживання в межах її території;
- заборони вислання громадян (ст.3): громадянин не може бути висланий із території своєї держави або позбавлений права в'їзду на її територію [93].

Протокол № 7, натомість, посилив гарантії процесуального захисту, закріпивши, зокрема, право на справедливий судовий розгляд, захист від подвійного притягнення до кримінальної відповідальності, а також гарантії прав іноземців у процесі видворення [94].

Наступним етапом у розвитку міжнародних стандартів протидії торгівлі людьми стало прийняття у 1979 році Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, яка закріпила зобов'язання держав у сфері боротьби з експлуатацією жінок. У статті 6 цього документа держави-учасниці зобов'язалися вживати всіх необхідних заходів для запобігання торгівлі жінками та їхній експлуатації [38]. Подальший розвиток правового регулювання цієї проблематики отримав відображення у Декларації про викорінення насильства щодо жінок, яка закріпила новий підхід до визначення торгівлі жінками, розширюючи його не лише на сексуальну експлуатацію, а й на інші форми примусової праці [71].

Останні роки XX століття та початок XXI століття характеризуються активізацією діяльності міжнародних і європейських організацій. Серед ключових ініціатив другої половини XX століття особливе значення має Гаазька міністерська декларація 1997 року, яка містить комплекс рекомендацій щодо

боротьби з торгівлею жінками в Європі [14]. У цьому документі було запропоновано уніфіковані підходи до протидії цьому явищу на рівні Європейського Союзу та держав-кандидатів на вступ.

Декларація визначає торгівлю жінками як будь-які дії, спрямовані на організацію легального чи нелегального переміщення жінок з однієї країни до іншої з метою їх подальшої експлуатації, що супроводжується застосуванням насильства, погроз, обману, зловживання владою або інших форм примусу.

Важливим нововведенням цього документа стало розширене тлумачення примусової експлуатації, яке виходить за межі виключно сексуальної експлуатації й охоплює інші форми сучасного рабства – зокрема трудову експлуатацію, примус до жебракування, залучення до злочинної діяльності тощо.

Вищезазначені законодавчі ініціативи, хоча й були спрямовані на протидію незаконній експлуатації людини, не мали профільного характеру, що зумовило необхідність їх уніфікації в єдиний нормативно-правовий акт, яким стала Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, також відома як Варшавська конвенція, ухвалена 16 травня 2005 року [50].

Ця Конвенція спрямована на запобігання торгівлі людьми, захист прав постраждалих осіб і притягнення винних до відповідальності. Вона передбачає комплексний підхід, що охоплює заходи з попередження цього явища, захисту й підтримки жертв, кримінального переслідування правопорушників, а також міжнародного співробітництва.

Одним із ключових положень Конвенції є визначення торгівлі людьми як сукупності дій, що включають вербування, перевезення, передання, приховування або одержання осіб з метою їх експлуатації. Такі дії вважаються злочинними, якщо вони здійснюються шляхом застосування сили чи інших форм примусу, обману, шахрайства, викрадення, зловживання владою або уразливим станом особи [78]. Крім того, документ зобов'язує держави-учасниці не лише криміналізувати всі форми торгівлі людьми, але й забезпечити ефективне переслідування винних, а також вживати заходів для гарантування безпеки постраждалих та надання їм необхідної допомоги [22, С.106-112].

Отже, Варшавська конвенція забезпечила комплексний підхід до протидії цьому явищу на європейському рівні в рамках кримінальної відповідальності. Її положення залишаються актуальними й сьогодні, визначаючи стандарти для держав-учасниць у сфері запобігання, переслідування та захисту постраждалих.

Одним із ключових напрямів законодавчої діяльності європейських держав стало вдосконалення кримінального законодавства, зокрема шляхом прийняття нових норм або модернізації чинних положень, спрямованих на боротьбу з торгівлею людьми, примусовою працею та іншими формами експлуатації.

Зокрема, ще до ухвалення чинного Кримінального кодексу, Україна вже визнавала торгівлю людьми як кримінально карану поведінку. Вперше відповідальність за такі діяння було передбачено в Кримінальному кодексі Української РСР 1960 року (у редакціях пізніших років), де містилися норми, що кваліфікували окремі форми торгівлі людьми як кримінальні правопорушення, зокрема стаття 124-1 [58]. Проте системне й спеціалізоване нормативне закріплення відповідальності за торгівлю людьми Україна здійснила у 1998 році, коли однією з перших серед пострадянських держав внесла відповідні зміни до чинного законодавства. Ці положення надалі було конкретизовано в новому Кримінальному кодексі України 2001 року, зокрема у статті 149, яка визначає зміст і склад кримінального правопорушення, пов'язаного з торгівлею людьми [57].

У період з 2010 по 2020 рік спостерігалися важливі подальші кроки в розвитку правового регулювання торгівлі людьми, що потребують окремого аналізу.

Зокрема, у 2011 році Європейський Союз ухвалив Директиву 2011/36/ЄС Європейського Парламенту та Ради про запобігання торгівлі людьми, боротьбу з нею та захист жертв. Цей документ установлює мінімальні правила щодо визначення кримінальних правопорушень, пов'язаних із торгівлею людьми, та відповідних санкцій, а також передбачає комплекс заходів, спрямованих на

ефективне запобігання торгівлі людьми, переслідування винних осіб і забезпечення прав жертв [30].

Директива має обов'язковий характер для держав-членів ЄС, які зобов'язані адаптувати національне законодавство до її положень. Особливу увагу в документі приділено вразливим групам, зокрема дітям, а також міжвідомчій координації, міжнародному співробітництву та ранній ідентифікації постраждалих осіб [25].

У багатьох європейських державах були створені спеціалізовані підрозділи в межах правоохоронних органів, які займаються протидією торгівлі людьми та іншим формам експлуатації.

На рівні Європейського Союзу координаційну роль відіграє Агентство Європейського Союзу з правоохоронної співпраці (Європол), що й донині виконує функції з узгодження дій національних правоохоронних органів у сфері боротьби з транснаціональною організованою злочинністю, зокрема з торгівлею людьми [142, С.32].

Європол забезпечує оперативну, аналітичну та технічну підтримку держав-членів ЄС у проведенні кримінальних розслідувань, сприяє обміну інформацією, формуванню спільних оперативних груп і проведенню спеціалізованих транскордонних операцій [24, С. 160].

У сучасному світі зростає увага до захисту осіб, які опинилися у вразливому становищі внаслідок міграційних процесів або військових конфліктів. Законодавчі акти все частіше орієнтовані на забезпечення прав таких осіб і запобігання їх експлуатації, зокрема через розробку програм підтримки, реінтеграції мігрантів і біженців.

Одним із ключових документів у цій сфері є Директива Ради Європейського Союзу 2004/83/ЄС, яка встановлює базові стандарти щодо надання статусу біженця або особи, яка потребує міжнародного захисту. Ця директива також визначає обсяг гарантій і допомоги, які мають надаватися відповідним категоріям осіб. Водночас її положення ґрунтуються на Конвенції про статус біженців 1951 року та Протоколі 1967 року, що залишаються базовими

міжнародно-правовими актами у сфері захисту прав вимушених переселенців [30].

Сучасні тенденції у сфері протидії незаконній експлуатації людини свідчать про зростаючий інтерес до цієї проблематики з боку міжнародної спільноти, що, у свою чергу, стимулює країни до вдосконалення національного законодавства. Так, у 2018 році Європейський Союз ухвалив новий пакет законодавчих актів, спрямованих на посилення відповідальності за торгівлю людьми, а також на розширення можливостей правової допомоги та захисту для жертв.

У 2022 році Управління ООН з наркотиків і злочинності (UNODC) оприлюднило сьоме видання «Глобальної доповіді про торгівлю людьми», яке охоплює 141 країну та аналізує тенденції, виявлені у період з 2017 по 2021 роки. Доповідь вказує на зниження на 11% кількості виявлених жертв торгівлі людьми у 2020 році порівняно з попереднім роком, що зумовлено, зокрема, пандемією COVID-19, яка обмежила можливості для виявлення постраждалих та послабила спроможність правоохоронних органів. Особливу увагу приділено впливу збройних конфліктів, зокрема війни в Україні, на зростання ризиків торгівлі людьми серед переміщених осіб [146].

У 2022 році Міжнародна організація праці оприлюднила доповіді «Глобальні оцінки сучасного рабства: примусова праця та примусові шлюби», яка засвідчила, що станом на 2021 рік близько 50 мільйонів людей у світі перебували в умовах сучасного рабства. З них 27,6 мільйона осіб були втягнуті в примусову працю, а 22 мільйони — у примусові шлюби. Ці форми експлуатації охоплюють ситуації, коли особа не може відмовитися або залишити експлуатаційні умови через погрози, насильство, обман або зловживання владою [145; 146]. Доповідь підкреслює, що сучасне рабство є глобальною проблемою, яка вимагає комплексного підходу, включаючи посилення законодавства, ефективне правозастосування та міжнародну співпрацю для досягнення цілей сталого розвитку, зокрема цілі 8.7, яка передбачає ліквідацію примусової праці, сучасного рабства та торгівлі людьми до 2030 року.

Окрему увагу приділено протидії сексуальній експлуатації та насильству, зокрема в контексті сімейних і партнерських відносин. У 2019 році уряди низки європейських країн ухвалили нові закони щодо запобігання домашньому насильству, які передбачають криміналізацію таких діянь, посилення правової відповідальності та гарантування підтримки для потерпілих. Зокрема, у 2019 році в Україні набули чинності зміни до Кримінального кодексу, викладені у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії домашньому насильству», які криміналізують відповідальність за домашнє насильство, включаючи фізичне, психологічне та економічне насильство [82]. Це стало важливим кроком у приведенні національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів.

Пріоритетним напрямом міжнародної ініціативи залишається боротьба з усіма формами дитячої експлуатації, що визнається особливо небезпечним порушенням прав дитини. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства 2007 року (Лансаротська конвенція) стала уніфікованим актом стандартів протидії сексуальній експлуатації дітей. Цей міжнародно-правовий акт уперше в історії європейського права передбачає обов'язок держав установлювати кримінальну відповідальність за будь-які навмисні сексуальні дії стосовно дитини, незалежно від характеру простору, у якому вчинено правопорушення, та статусу правопорушника.

Конвенція передбачає впровадження цілісної системи превентивних і правозастосовних заходів. Так, стаття 5 зобов'язує держави забезпечити ефективний контроль, добір і нагляд за особами, які через професійну чи іншу діяльність мають регулярний контакт із дітьми, зокрема у сфері освіти, охорони здоров'я, спорту та культури. Стаття 6 визначає необхідність здійснення систематичних інформаційних та освітніх кампаній серед дорослого населення з метою формування обізнаності про небезпеку сексуальної експлуатації, включаючи розповсюдження матеріалів у цифровому середовищі. У свою чергу, стаття 18 зобов'язує криміналізувати будь-яке умисне сексуальне діяння щодо особи, яка не досягла встановленого законом віку згоди, що є ключовим

елементом формування правової відповідальності за сексуальну експлуатацію дитини [49].

Водночас, крім вищезазначених законодавчих заходів, європейські держави активно починають впроваджувати програми, спрямовані на підвищення рівня обізнаності громадськості щодо проблеми експлуатації людини, розвиток системи соціальної та юридичної підтримки, а також створення ефективних механізмів допомоги потерпілим. Такі ініціативи сприяють не лише реабілітації жертв, але й запобіганню новим випадкам експлуатації.

Наприклад, в Україні організація «Карітас України» реалізувала освітню ініціативу, спрямовану на запобігання експлуатації та підвищення рівня обізнаності населення [66].

Показовим є розвиток правового регулювання у цій сфері в Україні, з огляду на те, що одним із пріоритетних напрямів євроінтеграційної політики держави стало вдосконалення механізмів підтримки потерпілих осіб та свідків, зокрема у контексті протидії незаконній експлуатації. Вимоги Європейського Союзу щодо забезпечення належного рівня захисту осіб, які постраждали від торгівлі людьми та суміжних форм поневолення, зумовили перегляд національного законодавства та сприяли імплементації міжнародних стандартів у цій сфері.

Це зумовило поступову трансформацію законодавства України шляхом врахування міжнародного досвіду в процесі правотворення. Із моменту здобуття незалежності Україна активно впроваджувала правові механізми, що вже існували у міжнародній практиці, що дозволило сформувати комплексну систему боротьби з торгівлею людьми та іншими формами експлуатації.

Одним із перших кроків у напрямі гармонізації українського законодавства з міжнародним стало приєднання України у 2004 році до Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року, а також до Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками

і дітьми, та покарання за неї (Палермський протокол), який доповнює зазначену Конвенцію [95].

Цей міжнародний акт заклав підґрунтя для формування національних механізмів протидії торгівлі людьми, передбачаючи, зокрема, криміналізацію більшості форм цього злочину – зокрема примусової праці, сексуальної експлуатації, торгівлі дітьми та залучення їх до протиправної діяльності.

Важливим кроком у становленні національної системи протидії торгівлі людьми стало ухвалення у 2011 році Закону України «Про протидію торгівлі людьми». Цей нормативно-правовий акт уперше на законодавчому рівні закріпив офіційне визначення поняття «торгівля людьми», визначив механізми захисту постраждалих осіб і встановив основні напрями взаємодії між державними органами, установами та міжнародними організаціями у цій сфері [89; 77, С.491-497]. Закон базується на положеннях Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (Варшава, 2005 рік), яку Україна ратифікувала у 2010 році [50].

Наступним етапом у формуванні національного механізму протидії торгівлі людьми стало ухвалення Постанови Кабінету Міністрів України від 23 травня 2012 року № 417, якою затверджено Порядок встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми. Цей нормативно-правовий акт визначає процедуру визнання особи постраждалою та забезпечує реалізацію прав постраждалих осіб та сприяє ефективному функціонуванню системи захисту жертв торгівлі людьми в Україні [75; 85].

У 2018 році в межах імплементації зазначених міжнародних зобов'язань до Кримінального кодексу України було внесено зміни, зокрема до статті 149, якими посилено кримінальну відповідальність за торгівлю людьми та розширено гарантії захисту для постраждалих осіб [25].

Важливою складовою міжнародного впливу на розвиток українського законодавства стали програми захисту постраждалих осіб і підтримки мігрантів, які могли потрапити в ситуації експлуатації. Зокрема, Конвенція про статус біженців 1951 року [48] та Протокол 1967 року [96] стали правовою основою для

створення механізмів підтримки осіб, які шукають притулку, і запровадження заходів щодо запобігання їх незаконній експлуатації.

У відповідь на сучасні виклики, зокрема масове переміщення населення внаслідок війни в Україні 2022 року, Європейський Союз активував положення Директиви про тимчасовий захист (Temporary Protection Directive), якою надається українським біженцям право на легальне проживання, доступ до ринку праці та соціального забезпечення на території держав-членів ЄС, що суттєво знижує ризики їх залучення до трудової чи сексуальної експлуатації [99].

Враховуючи, що національне кримінальне процесуальне законодавство не передбачає обов'язкової участі спеціальної особи для захисту прав потерпілих від злочинів (як адвокат у обвинувачених, підсудних), субсидіарна роль захисника потерпілих покладається на орган публічного обвинувачення – прокуратуру. Відтак, вагомим кроком стало створення Координаційного центру підтримки потерпілих і свідків при Офісі Генерального прокурора України. Цей центр було організовано з метою належної координації діяльності органів прокуратури у сфері захисту прав постраждалих, відповідно до розділу II Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки й оборони України на 2023–2027 роки, затвердженого Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023 [86].

Крім того, у межах співпраці з міжнародними організаціями, зокрема Міжнародною організацією з міграції (МОМ) та Організацією з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), в Україні було запроваджено Національний механізм взаємодії суб'єктів протидії торгівлі людьми. Цей механізм забезпечує міжвідомчу координацію між органами державної влади, місцевого самоврядування, громадськими організаціями та міжнародними партнерами з метою ідентифікації постраждалих осіб, надання їм соціального супроводу, медичної, психологічної та правової допомоги [84; 92].

На рівні трудового права значний вплив на законодавство України справила Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996 року, яка встановлює гарантії гідних умов праці, заборону примусової праці та захист трудових прав

мігрантів. Ратифікація цього документа Україною у 2006 році стала підґрунтям для ухвалення законодавчих ініціатив, спрямованих на зменшення масштабів трудової експлуатації, посилення державного контролю за дотриманням норм охорони праці, а також підвищення відповідальності за використання нелегальної праці [19].

Таким чином, міжнародні правові ініціативи та законодавчі стандарти відіграли визначальну роль у формуванні українського законодавства у сфері протидії незаконній експлуатації людини. Ратифікація основоположних міжнародних конвенцій, адаптація положень директив Європейського Союзу, а також впровадження механізмів міжвідомчої взаємодії між державними інституціями та міжнародними організаціями сприяли створенню цілісної та дієвої системи захисту прав людини у формі протидії торгівлі людьми в Україні.

Разом із тим, подальший розвиток нормативної бази, зокрема у сфері захисту прав трудових мігрантів, біженців і протидії транснаціональним формам сексуальної експлуатації, залишається актуальним і становить пріоритетний напрям правової політики. Ці процеси відповідають міжнародним зобов'язанням України та її стратегічному курсу на європейську інтеграцію.

Особливу увагу у цьому контексті слід приділити аналізу таких форм експлуатації, які за своїми методами впливу є найбільш складними для ідентифікації та документування. Йдеться, зокрема, про ті види експлуатації, які ґрунтуються на психологічному та ідеологічному впливі, формуванні особливої залежності та обмеженні волевиявлення. Серед таких випадків дедалі більшої актуальності набуває використання релігії або псевдорелігійних структур, що становить приховану, але водночас надзвичайно дієву форму контролю та примусу, часто спрямованого на експлуатацію [144, С. 226-235].

У сучасному правопорядку свобода совісті та віросповідання є однією з основоположних гарантій, закріплених у статті 35 Конституції України [52], а також гарантованих низкою міжнародно-правових актів, зокрема статтею 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [62]. Водночас на практиці спостерігається зростання кількості випадків, коли релігія або її

псевдоформи використовуються не як засіб реалізації духовних переконань, а як знаряддя впливу, що створює умови для системної експлуатації особи. Йдеться про примушування до неоплачуваної праці, утримання в обставинах, що принижують гідність, сексуальне поневолення, економічне використання, ізоляцію та інші форми залежності, які здійснюються під прикриттям релігійного вчення або у контексті діяльності релігійних організацій.

Кримінальне законодавство України наразі не містить окремого складу кримінального правопорушення, що охоплював би використання релігії як засобу втягнення особи в експлуатаційні правовідносини чи формування над нею стану підпорядкування, що призводить до поневолення, позбавлення автономії волевиявлення та посягання на її гідність. Чинні положення (зокрема статті 146, 149, 181 Кримінального кодексу України) не враховують особливостей психологічного, ідеологічного та культового впливу, притаманного релігійному середовищу, зокрема впливу, що формує стійку психологічну залежність особи, обмежує її здатність до критичного мислення та унеможливорює вільне волевиявлення. Унаслідок цього спостерігається суттєва невідповідність між рівнем суспільної небезпеки таких діянь і спроможністю наявного кримінально-правового інструментарію на них реагувати.

Аналіз цієї проблематики ґрунтується на поєднанні положень кримінального права з принципами захисту свободи совісті та людської гідності, сформованими у міжнародній правозастосовній практиці.

Так, міжнародно-правові стандарти, що формують зобов'язання України у сфері протидії експлуатації, зокрема в контексті торгівлі людьми, закріплені в Конвенції Ради Європи № 197 від 16 травня 2005 року про заходи щодо протидії торгівлі людьми. Україна ратифікувала цей документ 21 вересня 2010 року, що зумовлює обов'язок держави забезпечити ефективне кримінально-правове реагування на будь-яку форму експлуатації, зокрема таку, що здійснюється шляхом зловживання уразливим становищем або впливом на свободу волевиявлення особи. Стаття 4 Конвенції передбачає, що «торгівля людьми» охоплює не лише фізичний примус, а й використання «влади або зловживання

становищем уразливості», до яких, безперечно, може бути віднесене і релігійне підпорядкування чи духовна залежність [50].

У міжнародній доктрині кримінального права, особливо в правозастосовній практиці США та держав Європейського Союзу, поступово формується підхід до визнання «духовного примусу» (spiritual coercion) як обставини, що нівелює добровільність згоди потерпілого та зумовлює його підпорядкування. Наприклад, у низці судових рішень у США було встановлено, що особа, яка перебувала в стані «духовної залежності» від культу або керівника псевдорелігійної організації, не могла самостійно визначати свою поведінку, що визнавалося фактором, який унеможлиблює надання реальної згоди на трудову чи сексуальну діяльність [182]. Аналогічні підходи закріплено в роз'ясненнях GRETA — Групи експертів Ради Європи з питань боротьби з торгівлею людьми.

Що стосується національного законодавства, то відповідно до статті 35 Конституції України кожному гарантується свобода світогляду і віросповідання, що включає право особи на самостійне визначення свого ставлення до релігії, вільне здійснення або відмову від здійснення релігійних обрядів, а також участь або відмову від участі в діяльності будь-якої релігійної організації [50].

Разом із тим, окремі положення Кримінального кодексу України можуть бути застосовані у випадках використання релігії як засобу маскування експлуатації особи, хоча прямо цього не передбачають. Зокрема, стаття 149 Кримінального кодексу України («Торгівля людьми») визначає експлуатацію як використання особи у примусовій праці, сексуальному рабстві, порнографії тощо, однак не містить посилення на релігійну мотивацію як обставину вчинення кримінального правопорушення; стаття 146 охоплює незаконне позбавлення волі, що може бути застосоване у випадках утримання особи в «закритих релігійних спільнотах» [57]. Однак такі положення мають лише опосередковане застосування, оскільки відсутнє чітке визначення релігійної компоненти в диспозиції кримінально-правових норм.

Питання криміналізації нового кримінального правопорушення, пов'язаного з окремими формами духовного поневолення, може розглядатися як

окрема тематика наукового дослідження та можливого реформування чинного кримінального законодавства. Водночас наразі складно у повному обсязі оцінити ризики впровадження таких новацій, оскільки бракує усталеної правозастосовної практики, що дозволила б чітко розмежовувати сферу свободи віросповідання та експлуатаційну поведінку, здійснювану під прикриттям релігійного авторитету чи догматичних переконань.

Крім того, будь-яке втручання держави у сферу релігії має здійснюватися з дотриманням принципу пропорційності та засад верховенства права, аби не допустити надмірного обмеження свободи совісті, передбаченої статтею 35 Конституції України та відповідними міжнародно-правовими актами. Існує також ризик політизації або маніпулятивного використання кримінально-правових засобів для тиску на окремі релігійні спільноти, що потребує особливо зваженого підходу до формулювання складу такого кримінального правопорушення, зокрема – чіткого визначення його об'єктивних і суб'єктивних ознак, що унеможливляють розширене або вибіркове тлумачення.

Таким чином, запровадження відповідної правової норми потребує ретельного доктринального опрацювання, міждисциплінарного аналізу (з урахуванням філософсько-правового, соціологічного та богословського аспектів), а також проведення емпіричних досліджень з метою виявлення поширених моделей зловживання релігійною владою в контексті експлуатації особи у рамках кримінального права. Лише за умови дотримання наведених критеріїв можливе науково обґрунтоване формулювання кримінально-правової моделі реагування на відповідні правопорушення.

Водночас вважаємо за доцільне розглянути питання впровадження окремого складу кримінального правопорушення або спеціальної кваліфікуючої ознаки в межах чинних норм Кримінального кодексу України, яка охоплювала б використання релігійної належності, переконань чи участі особи в релігійних (або псевдорелігійних) організаціях як засобу впливу, що зумовлює експлуатаційні дії. До таких ознак можуть належати:

- умисне використання релігії, релігійної символіки або статусу організації як інструмента маскуванню чи легітимації експлуатаційної практики (зокрема трудового, сексуального чи іншого поневолення);
- системне формування психоемоційної або духовної залежності, яка перешкоджає особі протидіяти впливу або усвідомлювати власне експлуатаційне становище;
- отримання матеріальної, сексуальної чи іншої вигоди від залучення особи до «служіння», що не є добровільним і порушує її гідність, свободу та безпеку.

Запровадження таких змін сприятиме не лише підвищенню ефективності кримінально-правового захисту особи, а й формуванню прецедентної практики ідентифікації форм маніпулятивного впливу, які маскуються під реалізацію свободи совісті, проте фактично мають риси системного поневолення. Це повністю узгоджується як із загальновизнаними стандартами прав людини, так і з міжнародними зобов'язаннями України у сфері протидії торгівлі людьми та боротьби з експлуатацією.

Отже, релігійний примус як форма експлуатації становить складне кримінально-правове явище, що поєднує елементи психологічної залежності, духовного підпорядкування та втрати особою здатності до вільного волевиявлення. Чинне кримінальне законодавство України не охоплює належним чином специфіку діянь, що вчиняються з використанням релігійних переконань, символіки чи авторитету з метою досягнення експлуатаційної мети. Відсутність спеціалізованого складу кримінального правопорушення або кваліфікуючої ознаки зумовлює нормативну прогалину, що ускладнює ефективне правозастосування у випадках духовного поневолення.

Результати проведеного дослідження засвідчили, що використання релігії або релігійної атрибутики як інструмента маскуванню експлуатаційної поведінки становить виклик для системи кримінально-правового захисту особи в Україні. Така форма зловживання вимагає переосмислення меж кримінально-правової реакції на тлі дотримання принципів свободи совісті та віросповідання.

З огляду на міжнародні стандарти у сфері боротьби з торгівлею людьми, а також практику визнання духовного примусу як обставини, що нівелює добровільність згоди, обґрунтованою є потреба у розробленні нової кримінально-правової моделі реагування, яка сприятиме підвищенню ефективності захисту особи від прихованих форм експлуатації, що здійснюються під прикриттям релігійної діяльності [5, С.485-491].

1.3. Сучасні тенденції та виклики в законодавчому регулюванні незаконної експлуатації людини в Україні в умовах війни

Актуальні тенденції розвитку світового законодавства у сфері протидії незаконній експлуатації людини свідчать про послідовне вдосконалення правових механізмів реагування на це складне транснаціональне явище. Відповідні процеси поступово відображаються й у національному правопорядку України, який орієнтується на імплементацію міжнародних стандартів захисту прав людини та забезпечення належного рівня кримінально-правової протидії експлуатаційним практикам. Водночас сучасні виклики, пов'язані зі збройними конфліктами та окупацією територій, істотно ускладнюють можливості ефективної ідентифікації, документування та правової кваліфікації таких злочинів, що обумовлює необхідність створення адаптивних, кризових механізмів реагування.

Водночас початок повномасштабної збройної агресії Російської Федерації (далі – рф) проти України у 2022 році зумовив появу нових викликів у цій сфері. Зокрема, йдеться про різке зростання ризиків трудової, сексуальної, цифрової та воєнної експлуатації, які виникають у контексті масового переміщення осіб, окупації територій, руйнування інституційного контролю та гуманітарної кризи. У зв'язку з цим виникла об'єктивна потреба в перегляді чинних правових механізмів, їх актуалізації та адаптації до умов збройного конфлікту й постконфліктного періоду.

Перехідні етапи, зумовлені наявністю воєнного стану, створюють унікальні правові виклики, пов'язані з порушенням структурної цілісності

державних інституцій, деградацією механізмів правового захисту та посиленням латентних форм експлуатації. В умовах воєнного часу істотно трансформується архітектоніка правозастосування, зокрема через прийняття тимчасових нормативно-правових актів, які можуть містити норми, що відхиляються від класичних стандартів верховенства права, принципів юридичної визначеності та пропорційності.

Міжнародна практика свідчить, що збройні конфлікти функціонують як каталізatori розширення масштабів торгівлі людьми, трудової та сексуальної експлуатації, особливо серед уразливих категорій населення – внутрішньо переміщених осіб, осіб без належної правової ідентифікації, біженців, жінок і дітей. Ці соціальні групи нерідко потрапляють під контроль організованих злочинних угруповань, які використовують прогалини у правовому режимі, нестабільність державного контролю на деокупованих або тимчасово окупованих територіях, а також загальний рівень соціальної дезінтеграції, спричинений воєнними діями.

У цьому контексті ситуація в Україні після повномасштабного вторгнення Російської Федерації у 2022 році становить винятково складний приклад трансформації правової системи в умовах гібридної війни, тобто такої, що поєднує класичні воєнні дії з нетрадиційними: інформаційними, кібератаками, економічним тиском, маніпуляцією громадською думкою, використанням парамілітарних структур, кампаній дезінформації, підтримкою псевдодержавних утворень та іншими інструментами впливу без офіційного оголошення війни. Попри безпрецедентний рівень безпекових і гуманітарних викликів, Україна не припинила процесу нормативного вдосконалення у сфері протидії експлуатації людей. Зокрема, у 2022–2023 роках було ухвалено низку актів, які стосуються координації дій органів виконавчої влади у сфері запобігання та виявлення випадків експлуатації, удосконалено механізми ідентифікації постраждалих осіб, а також адаптовано процедури міжвідомчої взаємодії в умовах надзвичайної ситуації.

Водночас законодавчі ініціативи, пов'язані з мобілізаційною політикою, національною безпекою та обороною, потребують ретельної правової оцінки з огляду на їхній вплив на базові права і свободи людини. Особливої уваги заслуговує забезпечення правових гарантій уразливих груп населення, які в умовах воєнного конфлікту можуть бути залучені до примусової праці, незаконного переміщення або сексуальної експлуатації. Саме тому адаптивна спроможність національної правової системи до екстраординарних викликів має ґрунтуватися на принципах правової обґрунтованості, відповідності міжнародним зобов'язанням України та інтеграції механізмів моніторингу за дотриманням прав людини в зоні конфлікту.

Так, 31 березня 2023 року набули чинності зміни до Закону України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 року № 3739-VI. Указані зміни були спрямовані на вдосконалення окремих положень, які регулюють питання у сфері протидії торгівлі людьми, а також передбачали: уточнення принципів державної політики у відповідній сфері; визначення переліку суб'єктів, відповідальних за реалізацію заходів із протидії торгівлі людьми; врегулювання порядку надання статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми; визначення функціонування закладів допомоги постраждалим особам [89; 72, С. 16].

Одним із важливих етапів подальшого розвитку державної політики у сфері протидії незаконній експлуатації стало затвердження Кабінетом Міністрів України 2 червня 2023 року Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2025 року. Програма передбачає реалізацію комплексу заходів, спрямованих на запобігання торгівлі людьми, підтримку постраждалих осіб, розвиток міжвідомчої взаємодії та підвищення обізнаності населення [83].

Зазначена програма, затверджена урядовим розпорядженням, є важливим інструментом реалізації сучасної державної політики у сфері боротьби з експлуатацією людини. Аналіз документа дозволяє виокремити основні напрями реагування на сучасні виклики, зумовлені збройною агресією Російської

Федерації, а також оцінити реальний вплив воєнних дій на стан торгівлі людьми в Україні.

У тексті програми вказується, що повномасштабне вторгнення призвело до суттєвого зростання кількості злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми. Це, зокрема, обумовлено такими чинниками:

- масове переміщення населення, що зумовлює втрату соціальних зв'язків, документів, доступу до ринку праці;
- конкуренція на ринку праці, коли біженці опиняються в ситуаціях, що спонукають до прийняття експлуаторських умов праці;
- активізація злочинних угруповань, що, за даними Управління ООН з наркотиків і злочинності, використали ситуацію війни як каталізатор для розширення діяльності транснаціональних кримінальних структур у сфері торгівлі людьми.

Ці чинники вказують на необхідність посилення правового й соціального захисту внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та біженців, що також підтверджується висновками Групи експертів Ради Європи з питань протидії торгівлі людьми (ГРЕТА).

Державна цільова соціальна програма протидії торгівлі людьми на період до 2025 року передбачає комплексний підхід до вирішення проблеми, який охоплює: попередження злочинів, шляхом проведення інформаційно-просвітницьких кампаній та професійної підготовки посадових осіб; розширення правового захисту постраждалих, у тому числі шляхом забезпечення доступу до безоплатної правової допомоги; посилення кримінальної відповідальності, запровадження ефективних механізмів виявлення, розслідування та переслідування злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми; зміцнення міжнародного співробітництва, шляхом обміну досвідом і найкращими практиками з державами Європейського Союзу.

Важливим елементом реалізації програми є необхідність внесення змін до чинного законодавства: уточнення повноважень органів місцевої влади у сфері протидії торгівлі людьми шляхом внесення змін до Закону України «Про

протидію торгівлі людьми» та модифікацію Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають або відбули покарання» з метою запобігання повторному потраплянню таких осіб у ситуації експлуатації.

Зазначені законодавчі ініціативи узгоджуються з міжнародними зобов'язаннями України, зокрема з положеннями Директиви Європейського Союзу 2011/36/ЄС та рекомендаціями ГРЕТА [101].

У відповідь на актуальні виклики, що постали в умовах збройного конфлікту, документ передбачає розроблення нових процедур захисту осіб, які постраждали від торгівлі людьми. Серед них:

- спрощення процедури набуття статусу жертви торгівлі людьми, у тому числі шляхом запровадження електронного подання документів;
- посилення координації між державними та міжнародними організаціями, які працюють у сфері захисту прав біженців і ВПО;
- підготовка спеціалізованих кадрів, зокрема навчання працівників правоохоронних органів щодо ідентифікації та супроводу жертв експлуатації.

Такі підходи відповідають рекомендаціям Організації Об'єднаних Націй і Ради Європи щодо захисту осіб, які перебувають у зоні збройного конфлікту.

Отже, Програма є прикладом імплементації міжнародних стандартів у національне правове поле України. Водночас рівень її ефективності визначатиметься якістю практичної реалізації запланованих заходів, ступенем міжвідомчої координації та достатністю фінансового забезпечення. Зазначений документ слід розглядати як складову ширшого процесу реформ у сфері захисту прав людини, спрямованого на приведення національного законодавства у відповідність до міжнародно-правових стандартів, з урахуванням стратегічного курсу України на європейську інтеграцію.

У 2024 році проблема торгівлі людьми в Україні набула особливої гостроти через триваючу війну та пов'язані з нею соціально-економічні виклики.

Протягом перших шести місяців 2024 року, за дослідженням благодійної організації «Карітас України» виявила 120 потенційних жертв торгівлі людьми, з яких 77 отримали комплексну індивідуальну допомогу. Серед них 67,5%

становили жінки, 9% – особи з інвалідністю, а 10,4% – діти. Це свідчить про інклюзивний підхід організації та її здатність охоплювати різні вразливі групи населення [91].

За даними Національної соціальної служби України, у 2024 році було надано 182 офіційні статуси особам, які постраждали від торгівлі людьми, що перевищує показник 2023 року (118 статусів). Більшість випадків (123) стосувалися комбінованих форм торгівлі людьми, 19 осіб були залучені у воєнний конфлікт, 15 зазнали трудової експлуатації, а 13 стали жертвами сексуального рабства [31].

Протягом перших восьми місяців 2024 року Національна поліція України повідомила про підозру у злочинах, пов'язаних з торгівлею людьми, 52 особам, направила до суду 35 обвинувальних актів та зареєструвала 90 нових кримінальних проваджень. Це свідчить про посилення роботи правоохоронних органів у цій сфері [31].

Зокрема, відповідно до офіційної інформації, оприлюдненої Офісом Генерального прокурора України, з початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації зареєстровано 382 кримінальних правопорушення у сфері протидії торгівлі людьми. У межах зазначених проваджень повідомлено про підозру 158 особам, стосовно 155 з них до суду скеровано обвинувальні акти. За результатами розгляду відповідних справ ухвалено 76 обвинувальних вироків.

Аналіз класифікації зареєстрованих випадків свідчить про розподіл форм експлуатації наступним чином: 47 випадків сексуальної експлуатації, 44 випадки трудової експлуатації, а також близько 30 епізодів втягнення потерпілих у злочинну діяльність. Водночас органами досудового розслідування було ліквідовано 12 організованих злочинних груп, які діяли у сфері торгівлі людьми. Потерпілими визнано 197 осіб, переважну більшість з яких становлять жінки та неповнолітні особи (64%) [8].

Незважаючи на суттєві зусилля, спрямовані на посилення протидії торгівлі людьми, в Україні зберігаються певні проблеми, серед них – недостатня кількість викритих злочинів і випадків притягнення винних до відповідальності,

обмеженість фінансових, матеріальних та людських ресурсів, а також недосконалість механізмів міжвідомчої співпраці з державними структурами, зокрема в умовах воєнного стану, коли частина ресурсів переорієнтовується на потреби національної безпеки, а стабільність координації між органами влади ускладнюється через зміну пріоритетів, переміщення установ та обмежений доступ до деяких територій.

У кримінально-правовому полі України з початку 2022 року спостерігається активізація нормотворчої діяльності, спрямованої на вдосконалення інструментів протидії експлуатації людини та пов'язаним із нею кримінальним правопорушенням. Зокрема, важливим кроком стало ухвалення Закону України № 4111-IX від 4 грудня 2024 року «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення механізмів притягнення юридичних осіб до відповідальності за підкуп посадових осіб іноземних держав» [81].

Указаний нормативний акт, хоча й безпосередньо не стосується торгівлі людьми, проте має важливе значення у ширшому контексті боротьби з організованою злочинністю, що включає й транснаціональні форми експлуатації. Посилення відповідальності юридичних осіб за корупційні практики сприяє обмеженню фінансових джерел організованих мереж, які можуть бути задіяні в торгівлі людьми або пов'язаних формах кримінальної діяльності.

Визначальною подією для розвитку кримінального права України у сфері протидії найтяжчим міжнародним злочинам, зокрема тим, що містять ознаки незаконної експлуатації людини, стала ратифікація Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (далі – РС МКС), яка відбулася 21 серпня 2024 року, з набранням чинності з 1 січня 2025 року [90].

Зазначене рішення суттєво розширює можливості України у сфері реалізації міжнародно-правових механізмів кримінального переслідування, зокрема щодо злочинів транснаціонального характеру, та закладає інституційне підґрунтя для подальшої модернізації національного кримінального

законодавства з урахуванням зобов'язань держави, що впливають із міжнародних договорів, і чинних стандартів міжнародного кримінального права.

Слід зауважити, що ратифікація Римського Статуту була результатом тривалого процесу адаптації, протягом якого Україна поступово вживала низку правотворчих заходів, спрямованих на гармонізацію внутрішнього законодавства із положеннями Статуту. Україна підписала Римський Статут ще 20 січня 2000 року, однак його ратифікація була відкладена у зв'язку з рішенням Конституційного Суду України від 11 грудня 2003 року у справі № 20-рп/2003. У зазначеному рішенні суд дійшов висновку, що окремі положення Римського Статуту не узгоджуються з Конституцією України в частині принципу виключності юрисдикції національних судів та організаційно-правових засад функціонування вітчизняної судової системи [105].

У цьому контексті офіційна ратифікація Римського статуту є не лише кроком до посилення міжнародно-правової відповідальності за найтяжчі злочини, а й важливим етапом у розвитку національного правового механізму боротьби з незаконною експлуатацією людини у її сучасних, у тому числі гібридних і конфліктних, формах.

Упродовж наступних років питання ратифікації залишалося предметом дискусії в політичному і правничому середовищі. Водночас із початком збройної агресії проти України у 2014 році та у зв'язку зі зростанням кількості повідомлень про серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, питання залучення механізмів Міжнародного кримінального суду набуло нової правової і моральної значущості [109]. У цьому контексті Верховна Рада України 4 лютого 2015 року прийняла Постанову № 145-VIII, якою офіційно визнано юрисдикцію Міжнародного кримінального суду щодо подій, що мали місце на території України, починаючи з 20 лютого 2014 року. Таке визнання було здійснене на підставі пункту 3 статті 12 Римського Статуту, яка дозволяє державам, що не є учасниками Статуту, надати Суду спеціальну декларацію про визнання юрисдикції щодо окремої ситуації [90].

Надалі, 2 червня 2016 року, до Конституції України було внесено зміни, які усунули юридичну колізію, виявлену раніше Конституційним Судом. Зокрема, до статті 124 Конституції України було включено положення, що надає Україні право визнавати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду в порядку, передбаченому самим Римським Статутом, що відкриває шлях до його повноцінної ратифікації [70].

Пройшовши складний і тривалий шлях нормативно-правової адаптації та конституційного узгодження Україна ухвалила Закон № 3909-IX від 21.08.2024 року «Про ратифікацію Римського Статуту Міжнародного кримінального суду та внесення змін до деяких законодавчих актів України». Цей нормативно-правовий акт передбачає адаптацію кримінального законодавства шляхом внесення до Кримінального кодексу України нових статей, що встановлюють відповідальність за злочини геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії [90; 128, С.115].

Таким чином, ратифікація Римського Статуту має не лише міжнародно-правове значення, а й слугує каталізатором глибоких змін у кримінальній політиці держави, спрямованих на утвердження принципу невідворотності відповідальності за найтяжчі злочини, у тому числі за дії, що містять ознаки системної експлуатації людини.

Римський Статут Міжнародного кримінального суду визнає серед злочинів, що підпадають під юрисдикцію Суду, чотири категорії: геноцид (стаття 6), злочини проти людяності (стаття 7), воєнні злочини (стаття 8) та злочин агресії (стаття 5) [104].

Особливу увагу в контексті дослідження незаконної експлуатації заслуговує категорія злочинів проти людяності, оскільки вона прямо охоплює низку форм системного насильства над особою, що мають ознаки експлуатації. Зокрема, відповідно до пункту 1 статті 7, до таких злочинів належать: оборнення в рабство (підпункт (с)); депортація або насильницьке переміщення населення (підпункт (d)); катування (підпункт (f)); сексуальне рабство, примусова проституція, примусова вагітність, сексуальне насильство (підпункт (g)) [104].

Зазначені положення є критично важливими для правової кваліфікації діянь, пов'язаних із незаконною експлуатацією, оскільки не лише надають термінологічну визначеність окремим формам експлуатаційних практик, але й закріплюють контекст вчинення таких діянь, зокрема в межах широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення, що є обов'язковою умовою для віднесення їх до злочинів проти людяності.

Це, у свою чергу, має суттєве значення як для формування юридичної кваліфікації відповідних діянь відповідно до міжнародних стандартів, так і для забезпечення можливості їхнього переслідування в межах юрисдикції Міжнародного кримінального суду.

Згідно з пунктом 2(с) статті 7 Римського Статуту, «обернення в рабство» визначається як «здійснення будь-яких або всіх повноважень, що притаманні праву власності над особою» [104]. Це формулювання охоплює ситуації, в яких особа перебуває під повним контролем іншої особи, зазнає обмеження свободи пересування, використовується у трудовій або сексуальній сфері без її вільної та усвідомленої згоди.

Такий підхід демонструє еволюцію міжнародного розуміння концепції рабства – від класичного сприйняття його як «володіння людиною» до сучасних форм експлуатації, що охоплюють системне позбавлення свободи, контроль над життєвими обставинами особи та обмеження її автономії.

Ратифікація Римського Статуту Міжнародного кримінального суду виступає не лише міжнародно-правовим актом, а й стратегічним вектором розвитку національного законодавства, який передбачає його гармонізацію з універсальними стандартами кримінальної відповідальності. Така трансформація включає як зміну нормативно-правової бази, так і переосмислення підходів до правозастосування – зокрема у сфері протидії найтяжчим порушенням прав людини, серед яких ключове місце займають злочини, пов'язані з незаконною експлуатацією.

Утім, на сучасному етапі реалізація національного законодавства щодо протидії експлуатації людини в умовах збройного конфлікту супроводжується

низкою структурних труднощів. Однією з основних перешкод є обмеженість можливостей правоохоронних органів здійснювати належний контроль та реагування у регіонах, що перебувають у безпосередній близькості до зон активних бойових дій або на тимчасово окупованих територіях. Крім того, обмежений доступ до соціально вразливих категорій осіб, передусім внутрішньо переміщених осіб, жінок і дітей, значно ускладнює процес виявлення випадків експлуатації та своєчасного вжиття заходів реагування.

Забезпечення реального доступу представників правоохоронних органів, органів судової влади та гуманітарних організацій до територій з підвищеним рівнем ризику експлуатаційних практик вимагає розроблення ефективних механізмів координації з органами державної влади, місцевого самоврядування, а також міжнародними та неурядовими партнерами. У контексті збройного конфлікту та тимчасової окупації окремих територій особливого значення набуває створення оперативно-реагувальних інструментів, які здатні функціонувати в умовах обмеженого правового контролю, гуманітарної кризи та порушеної логістики.

Однією з можливих стратегічних моделей може стати формування спеціалізованих мобільних міжвідомчих груп, підготовлених до роботи в надзвичайних ситуаціях. Такі підрозділи мають бути здатні забезпечити первинну ідентифікацію жертв експлуатації, збір та документування доказової інформації, проведення скринінгу вразливих категорій населення, а також налагодження міжінституційної взаємодії з подальшим залученням суб'єктів Національного механізму взаємодії.

Особливої наукової та прикладної актуальності в умовах воєнного конфлікту набуває питання належної ідентифікації осіб, які постраждали від експлуатації. З огляду на латентний характер таких правопорушень, високу психологічну травматизацію потерпілих, а також недовіру до органів влади або відсутність стабільного місця проживання (особливо серед ВПО), стандарти ідентифікації мають ґрунтуватися на комплексному підході. Зокрема, слід враховувати індикатори насильницького примусу, ознаки психологічного або

адміністративного контролю, обмеження свободи пересування, а також економічну або соціальну залежність. У цьому контексті важливо застосовувати найкращі міжнародні практики, зокрема інструменти, розроблені Міжнародною організацією з міграції (МОМ), Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини, а також рекомендації ОБСЄ та Ради Європи [61, С. 38-41].

Таким чином, розроблення адаптивної моделі виявлення та супроводу постраждалих осіб у зонах ризику експлуатації має стати невід'ємною частиною національної стратегії протидії торгівлі людьми та незаконній експлуатації в умовах збройного конфлікту й постконфліктної трансформації. Це передбачає не лише законодавче закріплення процедур і стандартів, але й інституційну спроможність забезпечити їх реалізацію в кризових умовах.

Хоча на сьогодні в Україні існує співпраця з низкою міжнародних організацій, зокрема з Організацією з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), яка має досвід реалізації ініціатив у сфері протидії торгівлі людьми. Так, упродовж 2014–2022 років в Україні діяла Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ, яка здійснювала регулярну фіксацію порушень міжнародного гуманітарного права, в тому числі випадків насильства проти цивільного населення, переміщення осіб та можливих форм експлуатації в умовах збройного конфлікту. У межах загального мандата місія забезпечувала збір об'єктивної доказової інформації, зокрема щодо дотримання прав жінок і дітей, а також брала участь у міжвідомчих програмах із запобігання торгівлі людьми [27], проте припинила свою діяльність у 2022 році [183]. Це, у свою чергу, позбавило Україну одного з ключових міжнародних партнерів у сфері документування порушень прав людини та збору об'єктивної доказової інформації, що має безпосереднє значення для подальших процесів міжнародного правосуддя, у тому числі в розслідуваннях воєнних злочинів, злочинів проти людяності та випадків експлуатації цивільного населення. Відсутність сталої зовнішньої спостережної присутності в зонах ризику знижує ефективність міжнародного контролю та ускладнює захист вразливих категорій осіб в умовах триваючого збройного конфлікту.

Особливе значення в системі механізмів ОБСЄ щодо протидії торгівлі людьми має діяльність Спеціального представника та координатора ОБСЄ з питань боротьби з торгівлею людьми. У межах компетенції цей інститут забезпечує надання експертно-консультаційної підтримки державам-учасникам у формуванні та вдосконаленні нормативно-правової, інституційної й міжсекторальної інфраструктури, спрямованої на виявлення, попередження та ефективне переслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з експлуатацією людини. Серед прикладів – аналітичні звіти щодо вразливості громадян, переміщених унаслідок конфлікту, до ризику трудової чи сексуальної експлуатації, зокрема одним із таких документів є звіт «Protecting People Fleeing Ukraine: A Compendium of Anti-Trafficking Training Courses for First Line Responders», опублікований у 2023 році [186].

На теперішній час міжнародні гуманітарні та правозахисні організації позбавлені можливості безпосереднього доступу до територій, які перебувають під фактичним контролем окупаційних адміністрацій. Така ситуація істотно ускладнює процеси верифікації та документування фактів експлуатації, ідентифікації жертв, надання їм кваліфікованої правової допомоги, а також ініціювання кримінального переслідування осіб, причетних до відповідних діянь, у міжнародних юрисдикціях [102]. Відсутність системного спостереження та моніторингу на цих територіях створює критично небезпечну правову безконтрольність, що особливо загрожує вразливим категоріям цивільного населення, які фактично перебувають в умовах ізоляції від будь-яких засобів захисту своїх прав.

У цьому контексті стратегія формування мобільних міжвідомчих груп, що діяли б у координації з міжнародними партнерами на контрольованих територіях, має бути концептуально доповнена спеціальним протоколом реагування на повідомлення про факти експлуатації, які надходять з окупованих регіонів. Такий протокол повинен включати положення щодо забезпечення безпеки свідків, механізми збереження і верифікації доказової інформації, застосування цифрових засобів дистанційного документування (в тому числі з дотриманням

принципів достовірності, цілісності та допустимості), а також процедурну модель правової кваліфікації виявлених діянь відповідно до положень міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права.

З огляду на проведений аналіз, можна дійти висновку, що багаторічна практика нормотворчості у сфері протидії експлуатації людини, яка охоплює прийняття значної кількості нормативно-правових актів та формування спеціалізованих інституційних структур, продемонструвала свою обмежену ефективність в умовах повномасштабної збройної агресії проти України. Війна радикально змінила функціональні можливості державних органів, унеможливила реалізацію частини правозахисних механізмів на окупованих територіях і суттєво ускладнила доступ до осіб, які перебувають у зоні підвищеного ризику експлуатації.

Це свідчить про те, що наявність формально розвиненого законодавства у сфері протидії торгівлі людьми не є самодостатньою гарантією ефективного захисту прав і свобод людини в умовах збройного конфлікту. Реальна дієвість таких механізмів можлива лише за наявності стабільного функціонування державного управління, повноцінної міжвідомчої взаємодії, матеріально-організаційного забезпечення та інтеграції міжнародної підтримки. Отже, протидія експлуатації в умовах сучасної гібридної війни вимагає переосмислення парадигми правозастосування – із зосередженням уваги не лише на нормативному рівні, а й на здатності правової системи адаптуватися до екстраординарних викликів, реагувати в режимі кризового управління та зберігати пріоритетність прав людини навіть у воєнному контексті.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ НЕЗАКОННОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ. ПОНЯТТЯ ТА КВАЛІФІКАЦІЯ ЗЛОЧИНУ «КІБЕРЕКСПЛУАТАЦІЯ ЛЮДИНИ»

2.1. Особливості правової кваліфікації кримінальних правопорушень пов'язаних із незаконною експлуатацією людини

Усвідомлення проблематики незаконної експлуатації людини, правового регулювання в межах кримінального права та її вирішення має принципове значення для належного визначення правового статусу й забезпечення ефективного захисту осіб, які стали жертвами таких діянь.

Положення чинного кримінального законодавства України, зокрема стаття 149 кримінального кодексу України, розкривають правову суть незаконної експлуатації людини як об'єкта кримінально-правового захисту. У цій нормі визначено дії – торгівля людиною, вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини – що визнаються суспільно небезпечними за умови, якщо вони вчинені з метою експлуатації. Законодавець прямо вказує на ознаки протиправності таких дій у кримінально-правовому аспекті: використання примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію [57].

Саме акцент на «отримання згоди на експлуатацію» через використання уразливості чи залежності став підставою для подальшого теоретичного аналізу правової природи так званої «законної» експлуатації. Опитування, проведене у межах дослідження незаконної експлуатації людини, виявило неоднозначне сприйняття цього поняття як у правозастосовній практиці, так і в суспільній свідомості, саме концепції «законної» експлуатації людини. Це актуалізувало необхідність здійснення теоретико-правового аналізу відповідної категорії та

юридичного поняття. Відтак виникла потреба у формулюванні авторського наукового підходу до окреслення зазначеного феномену [7, С.491-497].

На нашу думку, у межах правового дискурсу поняття «законна експлуатація людини» може бути визначене як використання праці, послуг або інших форм активності особи, що здійснюється на підставі чинного законодавства, за умов наявності усвідомленої згоди, а також із дотриманням вимог, які гарантують захист її прав, свобод, безпеки та людської гідності.

Ключова відмінність між законною та незаконною експлуатацією полягає, насамперед, у наявності усвідомленої згоди особи, яка ґрунтується на повній обізнаності про умови діяльності, а також у відповідності правовим та етичним стандартам, установленим національним і міжнародним правом.

З позиції правового аналізу прикладом правомірного залучення особи до виконання певного виду робіт може бути її участь у ліквідації або мінімізації наслідків надзвичайних ситуацій – екологічного, техногенного, природного чи воєнного характеру – за умови дотримання таких принципових умов:

- наявності інформованої та добровільної згоди особи;
- існування законних підстав для залучення до такої діяльності;
- гарантування реалізації прав, свобод і соціальних гарантій особи, зокрема права на безпечні умови праці та належну винагороду.

Таким чином, навіть у випадках, коли трудова або інша діяльність особи відбувається у воєнних умовах або за межами звичних форм правовідносин, її правомірність можлива лише за умови дотримання основоположних правових принципів – добровільності, законності та гідності.

Відповідно до статті 2 Конвенції МОП № 29 про примусову або обов’язкову працю (1930) [47], поняття примусової праці не охоплює роботи, які виконуються у випадках надзвичайних обставин – зокрема війни, пожеж, повеней, голоду, епідемій або землетрусів. Таким чином, за умови, що залучення осіб до такої діяльності не супроводжується застосуванням примусу або зловживанням уразливим становищем, а ґрунтується на нормах національного

законодавства, така форма трудової участі вважається допустимою мобілізаційною працею, а не незаконною експлуатацією.

Аналогічні правовідносини можуть виникати у період дії воєнного стану, коли держава відповідно до законодавства має право залучати населення до виконання визначених робіт з метою забезпечення національної безпеки, оборони та захисту населення.

Це положення узгоджується з нормами статті 43 Конституції України, згідно з якою примусова праця заборонена, за винятком випадків, прямо передбачених законом, – зокрема у разі військової або надзвичайної ситуації [52].

Прикладом правомірного залучення громадян до праці під час дії воєнного стану може бути участь працездатного населення у мобілізаційних трудових обов'язках, виконанні робіт оборонного та відновлювального характеру.

Відповідно до статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», в умовах збройної агресії допускається можливість тимчасового обмеження окремих прав і свобод громадян та встановлення трудового обов'язку в інтересах оборони держави [88]. За умови, що таке залучення здійснюється на підставі чинного законодавства, з дотриманням принципів пропорційності, інформованості та поваги до людської гідності, воно не розглядається як форма незаконної експлуатації, а кваліфікується як легітимний захід державної політики в умовах надзвичайної ситуації.

Такий правовий підхід забезпечує баланс між реалізацією публічних інтересів держави, зокрема у сфері виконання трудових, рятувальних або мобілізаційних обов'язків та гарантуванням недоторканності основоположних прав і свобод людини, передбачених Конституцією України та міжнародними договорами.

Разом із тим, розгляд вказаних правовідносин у площині кримінального права потребує ґрунтового аналізу ще однієї ключової категорії – поняття «згоди». Саме наявність або відсутність дійсної згоди є визначальним критерієм,

що дозволяє провести межу між правомірним використанням праці або послуг особи та її незаконною експлуатацією.

У кримінально-правовому контексті класичне розуміння добровільної згоди у формі чіткого волевиявлення особи («так, я згоден») не є визначальним для оцінки правомірності її експлуатації. Згода виступає матеріальним індикатором добровільності, усвідомленості та інформованості особи. З позицій права, вирішальне значення має не факт формального надання згоди, а наявність легітимних підстав для залучення особи до певної діяльності, що ґрунтуються на положеннях чинного законодавства [198]. У цьому аспекті, оцінка правомірності експлуатації зводиться до встановлення двох ключових елементів: по-перше, законності дій суб'єкта, який ініціює залучення особи до праці або послуг (експлуатанта); по-друге, усвідомлення самим експлуатованим факту свого залучення у межах правового поля, без ознак примусу, обману, зловживання уразливістю або інших форм тиску.

Недотримання будь-якого з цих критеріїв нейтралізує правову силу згоди і свідчить про можливу наявність ознак злочину, пов'язаного з експлуатацією людини.

У сфері міжнародного права прав людини та кримінального права існують поняття інформованої згоди, з деякими специфіками.

Наприклад, заборона катувань та жорстокого поводження (ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права) «Жодна особа не може піддаватися катуванню або жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Зокрема, жодна особа не може бути піддана медичному або науковому експерименту без її вільної згоди» [62] Тобто, згода має бути добровільною (без примусу) і інформованою (наданою після роз'яснення суті експерименту).

Для Міжнародного кримінального суду важливе тлумачення поняття «згоди» – вона має бути вільною, свідомою, активною; її відсутність або недійсність (через примус, обман, уразливий стан) є елементом складу злочину [157].

У «Judgment pursuant to Article 74 of the Statute (2016) та Appeals Judgment» (2018) [177] Міжнародний кримінальний суд аналізує природу згоди, підкреслюючи, що згода, надана під тиском чи страхом, не вважається дійсною:

«Consent must be given voluntarily, as a result of the person's free will, assessed in the context of the surrounding circumstances. Where a perpetrator uses force, threat of force, coercion, or takes advantage of a coercive environment, or where the victim fears for her or his life or safety, consent cannot be inferred. Moreover, silence or lack of resistance does not constitute consent» [190, С. 11].

Тобто, згода повинна надаватися добровільно, як результат вільного волевиявлення особи, з урахуванням навколишніх обставин. Якщо виконавець застосовує силу, погрозу сили, примус або використовує примусове середовище, або якщо жертва боїться за своє життя чи безпеку, згода не може вважатися наданою. Більше того, мовчання або відсутність спротиву не є згодою.

В українському правовому та медичному дискурсі відсутнє чітке розмежування понять «інформована згода» та «добровільна згода», попри їх окреме практичне застосування, зокрема у сфері охорони здоров'я.

Так, стаття 43 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» оперує поняттям згоди пацієнта на медичне втручання, проте не розкриває відмінностей між інформованістю та добровільністю як самостійними правовими критеріями [69].

У зв'язку з цим, в рамках нашого наукового дослідження вважаємо доцільним запропонувати дефініції понять, які мають принципове значення для кримінально-правової кваліфікації діянь, пов'язаних з використанням праці чи послуг особи, особливо в контексті розмежування між правомірними правовідносинами та незаконною експлуатацією.

Інформована згода – це згода особи на участь у правовідносинах або виконання певних дій, що надається після отримання повної, достовірної та зрозумілої інформації щодо характеру, змісту, мети, правових наслідків та альтернатив таких дій. Інформована згода передбачає, що особа діє усвідомлено,

без зовнішнього впливу, розуміючи правову природу і можливі наслідки своїх дій.

Добровільна згода – це вільне і свідоме волевиявлення особи, вчинене без фізичного або психологічного насильства, примусу, обману, погроз, шантажу, а також без використання уразливого стану цієї особи. Така згода вважається дійсною лише за умови, що особа мала реальну можливість як надати її, так і відмовитися від неї, не зазнаючи негативних юридичних або фактичних наслідків.

Усвідомлена згода – це форма згоди, яка передбачає наявність у особи внутрішнього розуміння сутності правовідносин, до яких її залучають, а також чітке уявлення про можливі наслідки та межі цих відносин у кримінально-правовому значенні.

Усвідомлена згода у сфері кримінального права вважається дійсною лише за умови, що вона надана особою, яка має достатній рівень когнітивної здатності до критичної оцінки ситуації, не перебуває у стані правової або фактичної залежності, не піддається зовнішньому впливу у формі маніпуляції, дезінформації або зловживання уразливістю, усвідомлює правовий характер дій, на які вона погоджується, та потенційні ризики, включно з порушенням її прав чи свобод.

На відміну від інформованої чи добровільної згоди, усвідомлена згода у кримінальному праві не має самостійного виправдувального значення, якщо вона надана в умовах об'єктивного позбавлення особи реального вибору або за наявності системного контролю над нею. Це поняття особливо релевантне в контексті правової кваліфікації експлуатаційних діянь, де згода особи часто надається формально, але в реальності – в умовах психологічної або соціальної безвиході.

Прикладом усвідомленої згоди може слугувати ситуація, коли повнолітня особа, яка не перебуває у стані психологічної залежності, правової уразливості чи підконтрольності третім особам, погоджується на укладення письмового договору про виконання фізичної роботи в умовах підвищеного ризику

(наприклад, у сфері очищення територій після надзвичайної ситуації), після того як їй було надано повний обсяг достовірної інформації щодо змісту обов'язків, правового статусу, системи захисту трудових прав, потенційних небезпек для життя і здоров'я, а також альтернативних форм працевлаштування.

Згода цієї особи на виконання роботи є усвідомленою, оскільки: вона отримала вичерпну інформацію про характер і правові наслідки участі у відповідних правовідносинах; перебувала у стані, який дозволяв критично оцінити зміст пропозиції; мала реальну можливість відмовитися без ризику втрати життєво важливих ресурсів, свобод чи засобів існування; діяла без зовнішнього примусу, шантажу, дезінформації або зловживання її становищем.

Такий приклад є показовим з точки зору кримінального права, оскільки демонструє, що згода особи не може вважатися юридично значущою або звільняти від відповідальності суб'єкта правопорушення в разі, якщо вона надана в умовах обмеження волі, деформації вибору або прихованого примусу, навіть за формальної добровільності. Усвідомлена згода потребує не лише зовнішнього волевиявлення, а й підтвердження внутрішньої автономії особи при її прийнятті.

Таким чином, інформованість – це передумова, добровільність – це формальна свобода, а усвідомленість – це реальна здатність до правової орієнтації й вибору. У кримінальному праві жодна з форм згоди не має абсолютизованого значення, якщо вона надана в умовах системного примусу, уразливості або втрати самостійного контролю над власними рішеннями.

Запропоновані визначення можуть бути застосовані не лише в теоретико-правовому аналізі, а й при розробці законодавчих актів у сфері протидії торгівлі людьми, експлуатації та суміжних кримінальних правопорушень (табл. Додаток 1).

У сукупності зазначені ознаки дозволяють здійснити належну правову оцінку залучення особи до певної форми діяльності, визначивши, чи було забезпечено реалізацію її прав, чи, навпаки, мало місце зловживання її правовим статусом, що призвело до вчинення діяння з ознаками експлуатації у кримінально-правовому значенні.

Отже, концепція згоди має центральне значення для кваліфікації правовідносин, пов'язаних із використанням праці або послуг особи, і виступає визначальним критерієм для розмежування між законним залученням та суспільно небезпечним злочинним посяганням.

На перший погляд, наявність згоди особи може розглядатися як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння. Однак, відповідно до положень міжнародного права, така згода не визнається юридично значущою, якщо вона була отримана під впливом обману, шантажу, зловживання владою або уразливим становищем. Зокрема, пункт (b) статті 3 Протоколу до Палермської конвенції, а також стаття 4 Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми прямо встановлюють, що згода потерпілого не береться до уваги, якщо були наявні елементи примусу чи зловживання ситуацією вразливості.

Цей підхід імплементовано і в національне законодавство України. Так, частина перша статті 149 Кримінального кодексу України прямо передбачає, що злочин торгівлі людьми може мати місце незалежно від зовнішньої згоди потерпілого, якщо така згода була наслідком застосування обману, шантажу, примусу чи інших форм зловживання.

На практиці це особливо актуально у випадках трудової експлуатації, коли особи залучаються до роботи під впливом фіктивних обіцянок, укладають трудові договори без належного розуміння умов або змушені погоджуватись через відсутність реальної альтернативи. У таких випадках йдеться не про дійсну добровільну згоду, а про спотворене волевиявлення, позбавлене характерних ознак свідомості та свободи вибору. Зокрема, згода, надана особою, яка перебуває у стані крайньої матеріальної залежності, соціальної уразливості або психологічного тиску, не може розглядатися як легітимна правова підстава для залучення до експлуатаційних правовідносин.

Відсутність інформованої та добровільної згоди є об'єктивною підставою для кваліфікації діяння як злочину, що посягає на свободу, гідність і волю особи. Практика Європейського суду з прав людини підтверджує подібний підхід. У

рішенні у справі «Чоудурі та інші проти Греції» (2017) ЄСПЛ встановив, що працівники-мігранти, які працювали в умовах трудової експлуатації на фермах, були жертвами торгівлі людьми, незважаючи на їхню формальну згоду на роботу. Суд наголосив, що Греція не виконала своїх позитивних зобов'язань щодо захисту цих осіб від експлуатації та не забезпечила належного розслідування порушень [76].

Цей прецедент підкреслює ключову тезу – вразливість особи нівелює її зовнішнє волевиявлення, а держави зобов'язані вживати активних заходів для попередження, виявлення та належної правової оцінки таких випадків.

У цьому контексті визначення меж між «законною» та «незаконною» експлуатацією не може бути уніфікованим або формальним, а має ґрунтуватися на всебічному аналізі фактичних обставин справи, правових підстав для вчинених дій, рівня інформованості згоди, статусу учасників, контексту ситуації, а також відповідності застосованих заходів міжнародно-правовим стандартам, що регламентують заборону рабства, примусової праці та інших форм поневолення.

Таким чином, визначення меж між законною та незаконною експлуатацією має базуватися на системному аналізі фактичних обставин, правових підстав, ступеня добровільності та відповідності нормам міжнародного права. Такий підхід забезпечує не лише належну кримінально-правову кваліфікацію діяння, а й дотримання засад справедливості, балансу між публічним інтересом і правами особи, а також гармонізацію національного законодавства з практикою Європейського суду з прав людини й Міжнародного кримінального суду.

Окрему увагу в межах цього наукового дослідження, на нашу думку, слід приділити дослідженню ознак складу злочинів, пов'язаних з експлуатацією людини, а також особливостям їх правової кваліфікації. Саме ґрунтовний аналіз юридичної конструкції таких злочинів становить концептуальну основу всієї системи кримінально-правового реагування, покликаної не лише притягувати

винних до відповідальності, але й забезпечувати юридичну визначеність, об'єктивність та справедливість при застосуванні кримінального закону.

Коректне встановлення об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину, чітке розмежування суміжних кримінально-караних діянь (наприклад, викрадення людини, незаконне позбавлення волі, примушування до праці), а також визначення кваліфікуючих обставин є необхідними передумовами ефективного кримінального переслідування, а також виконання превентивної функції кримінального права – запобігання повторним випадкам аналогічної протиправної поведінки.

Отже, системна розробка теоретичних і прикладних підходів до правової кваліфікації експлуатації людини, особливо у частині визначення дійсної згоди, є не лише методологічним викликом, але й практичною необхідністю, що обумовлює підвищення ефективності кримінального права в боротьбі з сучасними формами порушення прав людини.

У науковій площині ключовим елементом аналізу має стати також суб'єктивна сторона злочинів, пов'язаних з експлуатацією людини. У більшості випадків такі злочини вчиняються з прямим умислом, що передбачає усвідомлення винним суспільно небезпечного характеру своїх дій та бажання настання відповідних наслідків [116, С. 168-170]. Обов'язковою ознакою виступає спеціальна мета — експлуатація особи, яка чітко відмежовує ці правопорушення від суміжних складів злочину, таких як незаконне позбавлення волі (ст. 146 ККУ) або викрадення людини (ст. 146-1 ККУ) [57].

Експлуатація, у розумінні кримінального права, охоплює як фізичне, так і психічне підпорядкування особи, тобто наявність елемента контролю над особою, зловживання її уразливим станом або соціальною залежністю, а також використання з метою отримання вигоди (як матеріальної, так і нематеріальної), що супроводжується обмеженням волі, прав або приниженням гідності особи. Окремим, принципово важливим елементом є системність або тривалість впливу, яка відрізняє експлуатацію від епізодичного правопорушення — особа

використовується як «ресурс» у довготривалій формі, за відсутності реальної можливості припинити відповідні правовідносини.

Питання правової кваліфікації злочинів, пов'язаних із незаконною експлуатацією людини, має ключове значення як з теоретико-правової, так і з практичної точки зору. Актуальність теми зумовлена не лише розширенням форм експлуатації у сучасному світі, але й необхідністю адаптації національного кримінального законодавства до міжнародно-правових стандартів, зокрема у зв'язку з ратифікацією Україною Протоколу про попередження та припинення торгівлі людьми (додаткового до Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності), а також Римського Статуту Міжнародного кримінального суду.

Правова кваліфікація таких діянь ускладнюється низкою факторів. Насамперед, це складна конструкція об'єктивної сторони, що охоплює різноманітні форми діяння (вербування, переміщення, переховування, передача, одержання особи), множинність засобів їх вчинення (обман, шантаж, примус, зловживання уразливим станом, застосування фізичного або психічного насильства), а також багатовекторність форм експлуатації (трудова, сексуальна, примусове жебрацтво, залучення до злочинної діяльності, вилучення органів тощо).

У цьому контексті особливе значення має врахування контекстуальних елементів, які можуть істотно змінювати юридичну природу діяння: зокрема, участь у збройному конфлікті, транскордонний характер правопорушення, або вразливий статус потерпілого (мігранта, дитини, біженця тощо).

Основним безпосереднім об'єктом злочинного посягання при вчиненні діянь, пов'язаних із експлуатацією, виступають воля, гідність, особиста свобода особи, а в окремих випадках – фізична та психічна недоторканність [196, С.69-77]. Це підкреслює, що такі злочини належать до категорії тяжких порушень прав людини, що посягають на фундаментальні блага особи.

Об'єктивна сторона злочину, у широкому розумінні, включає ланцюг дій, які спрямовані на підготовку та реалізацію експлуатації: від вербування – до

утримання в експлуатаційних умовах. У чинному кримінальному законодавстві (зокрема в ст. 149 КК України) вказано, що такі дії визнаються злочинними за умови наявності спеціальної мети – експлуатації, навіть якщо вони супроводжуються зовнішньою згодою потерпілого, отриманою шляхом зловживання його становищем.

Суб'єктивна сторона злочину характеризується, як правило, прямим умислом та наявністю спеціальної мети – використання іншої особи з метою отримання вигоди. Ця ознака відмежовує злочини, пов'язані з експлуатацією, від суміжних складів злочинів, зокрема незаконного позбавлення волі, викрадення особи, катування або примушування до виконання робіт.

Наукова новизна теми дослідження зумовлена сучасними трансформаціями безпекового середовища, пов'язаними з гібридною агресією проти України, триваючим збройним конфліктом, масовим переміщенням населення та зростанням обсягів трудової міграції. У сукупності ці явища значно підвищують ризики торгівлі людьми, а також сприяють поширенню складних форм експлуатації, які часто залишаються поза межами правового реагування. В умовах збройної агресії проти України особливої гостроти набувають проблеми використання примусової праці на тимчасово окупованих територіях, сексуального насильства щодо цивільних осіб, а також залучення вразливих категорій населення до діяльності збройних формувань шляхом обману, тиску або використання їхнього уразливого становища.

Такі явища потребують комплексного переосмислення підходів до правової кваліфікації зазначених діянь у національному кримінальному законодавстві, з урахуванням міжнародних стандартів і зобов'язань, зокрема після ратифікації Україною Римського Статуту Міжнародного кримінального суду.

Згідно зі статтею 7 Статуту, оборнення в рабство, сексуальне рабство, примусова проституція, вагітність, стерилізація, катування, а також переслідування за гендерною ознакою можуть за відповідних умов набувати ознак злочинів проти людяності [104; 192]. Ці діяння втрачають характер

«традиційних» кримінальних правопорушень і виводяться на рівень міжнародних злочинів, що посягають на саму природу людської гідності та міжнародний правопорядок.

У межах дослідження особливостей правової кваліфікації кримінальних правопорушень, пов'язаних із експлуатацією людини, принципового виокремлення заслуговує контекстуальний елемент, як одного з ключових чинників, що впливають на правову природу діяння. У міжнародному кримінальному праві саме цей елемент виконує функцію юридичного модифікатора, який трансформує загальнокримінальні посягання проти особи (наприклад, примусову працю, сексуальне насильство чи поневолення) в злочини проти людяності за умови вчинення їх у рамках широкомасштабного або системного нападу на цивільне населення. Таким чином, контекст виступає не лише як зовнішнє обставинне тло, а як конститутивна ознака, що визначає категоріальний рівень правопорушення та його кваліфікацію відповідно до норм міжнародного права.

Контекстуальний елемент, згідно зі статтею 7(1) Римського Статуту, полягає у тому, що діяння має бути вчинене в рамках широкомасштабного або систематичного нападу, спрямованого проти цивільного населення, і винна особа має усвідомлювати загальний контекст цього нападу [167; 172]. Це, зокрема, передбачає: масовість або повторюваність актів насильства; координованість і організованість дій; цілеспрямованість на певні групи цивільного населення [195; 160].

Цей підхід принципово відрізняється від національного рівня правової кваліфікації (наприклад, ст. 149 КК України – торгівля людьми), де контекст злочину може мати обмежене значення або взагалі не виступати обов'язковим елементом. Натомість у міжнародному праві доведення контекстуального елемента є обов'язковою умовою, без якої окреме діяння (наприклад, сексуальне рабство) не може бути кваліфіковане як злочин проти людяності.

Урахування контекстуального елемента у процесі правової кваліфікації злочинів, пов'язаних із експлуатацією людини, дає змогу подолати вузький

індивідуалістичний підхід до оцінки протиправного діяння та розглядати його в координатах ширшої соціально-правової реальності, що відображає ознаки організованої, політично вмотивованої або системної злочинної діяльності. Такий підхід ґрунтується на визнанні того, що вчинення експлуатаційного діяння набуває якісно іншої правової природи, коли воно здійснюється не як ізольований акт, а як частина широкомасштабного або цілеспрямованого нападу на цивільне населення.

Йдеться, насамперед, про ситуації збройного конфлікту, воєнної окупації, реалізації репресивної державної політики, функціонування організованих злочинних угруповань чи воєнізованих формувань, діяльність яких спрямована на встановлення контролю над населенням через системне використання примусу, поневолення та підкорення. У цьому контексті контекстуальний елемент виконує функцію юридичної трансформації кваліфікації – дозволяючи віднести окремі форми експлуатації до складу злочинів проти людяності, якщо вони вчиняються в умовах системного порушення базових стандартів захисту прав людини.

З огляду на це, контекстуальний підхід не лише розширює можливості реалізації міжнародно-правової відповідальності, зокрема в межах юрисдикції Міжнародного кримінального суду, а й зобов'язує держави забезпечити ефективне кримінальне переслідування таких діянь на національному рівні. Він виступає методологічною основою для гармонізації кваліфікації діянь, пов'язаних із експлуатацією, з міжнародними стандартами, зокрема Римським Статутом та практикою ЄСПЛ.

У підсумку, контекстуальний елемент набуває значення ключової складової правової оцінки експлуатації, оскільки саме його наявність дозволяє розмежовувати поодинокі акти примусу чи насильства від системної кампанії підкорення, приниження або знищення цивільного населення – часто з політичних, етнічних, гендерних або релігійних мотивів. Врахування цього елементу є не лише вимогою міжнародного кримінального права, а й передумовою ефективного функціонування національної системи запобігання та

переслідування злочинів проти людяності, що має особливу актуальність в умовах збройної агресії проти України.

Особливу роль у сучасному кримінально-правовому дискурсі відіграє контекстуальний елемент, який полягає у системності або масштабності дій, спрямованих проти цивільного населення. Наявність такого елементу трансформує юридичну оцінку окремих проявів експлуатації: кримінальні правопорушення, що традиційно розглядаються як посягання проти особи, можуть отримати кваліфікацію злочинів проти людяності.

Це, у свою чергу, не лише розширює межі кримінальної відповідальності, а й дозволяє забезпечити більш точну й адекватну правову реакцію на особливо небезпечні та масові форми порушення прав людини – насамперед у контексті збройного конфлікту, насильницьких переселень, гібридної агресії чи репресивної державної політики.

Таким чином, формування ефективного механізму кваліфікації злочинів, пов'язаних із експлуатацією людини, вимагає не лише змістовної уніфікації правових понять, а й структурного оновлення кримінального законодавства, яке має відповідати як національним викликам, так і зобов'язанням України у сфері міжнародного права прав людини.

2.2. Поняття «Кіберексплуатація людини» та кваліфікаційні ознаки такого кримінального правопорушення

У сучасному цифровому світі, поряд із стрімким розвитком інформаційних технологій, дедалі зростає загроза кіберексплуатації людини. Кримінально протиправні діяння, що вчиняються у віртуальному середовищі, можуть призводити до серйозних порушень прав, свобод та гідності особи, зокрема шляхом втручання в приватне життя, поневолення або примусового залучення до небажаної діяльності. Особливої актуальності ця проблема набуває у контексті масового поширення соціальних мереж, цифрових платформ і засобів автоматизованого оброблення даних. Особливо відчутним чинником загрози виступає революційне впровадження технологій штучного інтелекту, які здатні

не лише відтворювати, а й генерувати поведінкові патерни, автоматизовано маніпулювати особистими установками, здійснювати вплив на волевиявлення та створювати умови для тотального цифрового контролю. Унаслідок цього цифрове середовище дедалі частіше використовується як інструмент прихованого або структурного примусу, що ускладнює своєчасне виявлення та кримінально-правову оцінку таких форм експлуатації.

У зв'язку з цим терміни «кіберексплуатація людини», «експлуатація у віртуальних середовищах», «експлуатація через соціальні мережі» та «експлуатація з використанням технологій штучного інтелекту» набувають дедалі більшої кримінологічної та кримінально-правової значущості. Ці поняття, хоч до поки і не є усталеними в нормативному полі, мають під собою реальне фактичне підґрунтя, що вказує на зростання новітніх форм поневолення особи в цифровому просторі. Саме тому постає нагальна потреба в їх системному науковому осмисленні, уточненні понятійного апарату та розробці чітких критеріїв для правової кваліфікації таких діянь у межах кримінального законодавства [121, С.378-381].

У кримінальному праві ХХІ століття поступово формується нова парадигма, в основі якої лежить переосмислення природи суспільно небезпечних кримінально карних діянь у цифровому вимірі. Усе, що пов'язано із «кібер» – кіберзлочинність, кіберпримус, кіберконтроль, кіберпоневолення – змінює класичне уявлення про спосіб вчинення кримінального правопорушення, його об'єкт, засоби та межі кримінально-правової реакції. Фактично йдеться не лише про розширення складів, а про перебудову фундаментальних основ кримінального права, що охоплює категорії вини, причинного зв'язку, суб'єктивної сторони та об'єкта посягання.

Однак у межах цього дисертаційного дослідження акцент зосереджено саме на феномені кіберексплуатації як специфічної форми використання людини в умовах цифрового контролю. Увага приділяється тим аспектам, де експлуатаційне навантаження вчиняється у формі прихованого, автоматизованого або структурно опосередкованого примусу через цифрові

платформи, зокрема шляхом створення залежності, втручання в приватне життя, використання даних чи обмеження інформаційної свободи особи. Саме в такому контексті запропоновані терміни є релевантними для кримінально-правового аналізу, оскільки вони фіксують нову реальність, у якій втрата свободи й автономії особи відбувається не в фізичному, а в інформаційно-структурному вимірі.

Аналіз новітніх форм експлуатації людини у цифровому середовищі, зокрема кіберексплуатації, є актуальним не лише у світлі зростання масштабів кіберзлочинності, а й з огляду на появу нових моделей цифрової залежності – використання алгоритмів персоналізованого впливу, deepfake-технологій [130], програмного забезпечення для стеження, кібершантажу, цифрового шантажу інтимними зображеннями, залучення до незаконної діяльності тощо.

Сучасне кримінальне право постає перед низкою викликів, пов'язаних із трансформацією характеру суспільно небезпечної поведінки, яка реалізується у межах цифрового простору та з використанням віртуальних інструментів впливу. В умовах динамічної еволюції соціальних комунікацій, активного функціонування цифрових платформ та системного розширення інформаційно уразливих зон для особи особливого значення набуває завдання систематизації новітніх форм експлуатації, з'ясування їх правової природи, а також розроблення чітких критеріїв правової кваліфікації відповідних діянь як кримінально протиправних.

Однією з таких форм є кіберексплуатація, яку в межах даного дослідження доцільно визначити як використання інформаційно-комунікаційних технологій (зокрема мережі Інтернет, цифрових платформ, програмного забезпечення, засобів алгоритмічного аналізу чи штучного інтелекту) з метою встановлення контролю над особою, введення її в оману, втягнення у суспільно небезпечну діяльність або отримання неправомірної вигоди шляхом експлуатації її уразливого стану. У такому випадку цифрове середовище виступає не просто тлом, а функціональним інструментом реалізації примусу чи залежності, що

створює особливу форму поневолення – опосередковану, системну, часто непомітну ззовні, але ефективну з точки зору підкорення волі особи.

До найбільш характерних проявів кіберексплуатації, що актуалізувалися в умовах розвитку цифрових технологій і штучного інтелекту, належать такі суспільно небезпечні діяння:

- цифрове шахрайство (кібершахрайство), що супроводжується неправомірним отриманням персональної інформації або біометричних даних з метою їх використання в експлуатаційних цілях [142];
- онлайн-залучення осіб до сексуальної, трудової або сервісної експлуатації, зокрема шляхом вербування через соціальні мережі, онлайн-платформи для фрілансу, цифрові «кастинг-системи» тощо [131];
- збирання конфіденційних або делікатних даних із подальшим використанням для шантажу, психологічного тиску чи примусу до участі в небажаній діяльності, включаючи створення компрометувального цифрового контенту;
- втягнення осіб у протиправну діяльність через фішингові схеми, маніпулятивні алгоритми, гейміфіковані інтерфейси або симуляцію легітимної комунікації (наприклад, під виглядом працевлаштування, участі в онлайн-освіті чи цифровому волонтерстві);
- автоматизований контроль або дистанційне моніторингове поневолення, що здійснюється за допомогою систем штучного інтелекту, здатних прогнозувати поведінку, виявляти емоційний стан та використовувати ці дані для цифрового маніпулювання особою.

Зазначені форми кіберексплуатації мають високий ступінь латентності, гнучко адаптуються до змін у цифровому середовищі та часто залишаються поза сферою кримінально-правового реагування, що зумовлює потребу в оновленні законодавчих підходів до визначення складу відповідного кримінального правопорушення.

Особливого теоретико-практичного значення набуває аналіз кіберексплуатації з використанням технологій штучного інтелекту, яка на

сучасному етапі розвитку цифрових технологій демонструє якісно нові форми суспільної небезпеки. До них, зокрема, належать: створення та поширення фальсифікованих цифрових зображень (deepfake) з метою дискредитації, шантажу або залучення особи до експлуатаційних дій; автоматизоване спостереження за поведінкою користувачів з метою рекрутації, залучення чи впливу; алгоритмічне виявлення вразливих груп населення із наступним використанням їх уразливості в інтересах третіх осіб. Штучний інтелект у цьому контексті не лише виконує функцію технічного посередника, а й фактично стає інструментом цифрового поневолення, засобом структурного контролю та поведінкової інженерії.

Іншою формою сучасної кіберексплуатації є експлуатація у віртуальних середовищах, що охоплює використання платформ віртуальної та доповненої реальності, онлайн-ігор, інтерактивних мережеских просторів, симульованих цифрових середовищ для здійснення впливу, контролю, примусу або втягнення особи до поведінки, що має ознаки приниження, ризику чи кримінальної небезпеки. Такі дії можуть набувати, зокрема форм сексуальної експлуатації у межах віртуального контенту, зокрема з елементами симуляції чи прямої участі у VR-середовищах, примусу до участі в онлайн-активності, що межує з торгівлею людьми, наприклад, у цифрових моделях «кастингу», примусового стримінгу або псевдозайнятості, використання особи в умовах цифрового рабства, коли особа позбавлена контролю над власними діями у віртуальному середовищі через психологічний, технологічний або соціально-економічний тиск.

У такому випадку штучний інтелект виступає не просто як інструмент аналітики, а як активний компонент поведінкової модерації, який дозволяє здійснювати аналіз користувацьких патернів, добирати цільові категорії осіб за соціально-демографічними, психологічними чи когнітивними критеріями для подальшого маніпулятивного впливу чи експлуатаційного залучення.

Окрему форму кіберексплуатації становить експлуатація через соціальні мережі, яка передбачає використання цифрових комунікаційних платформ як інструменту встановлення контакту, вербування, емоційного залучення, впливу,

шантажу чи залучення до протиправної, принизливої або насильницької діяльності. Йдеться про випадки втягнення осіб у сексуальну експлуатацію, примусову працю, участь у кіберзлочинності або торгівлі людьми, що реалізуються під прикриттям особистого спілкування, онлайн-зайнятості, псевдоосвіти або добровільної допомоги.

Особливу суспільну небезпеку форми цифрової експлуатації становлять для неповнолітніх, молоді та осіб у стані психологічної, соціальної чи інформаційної уразливості, які внаслідок недостатнього життєвого досвіду, критичного мислення або емоційної нестабільності стають цільовою групою для маніпулятивного цифрового впливу. Вразливість цих категорій населення обумовлює підвищений ризик втягнення в експлуатаційні практики, реалізовані через цифрові платформи, зокрема за допомогою адаптивних технологій на основі алгоритмів машинного навчання та великомасштабного аналізу поведінкових даних.

У цьому контексті технології штучного інтелекту відіграють активну роль не лише як інструмент обробки інформації, а як механізм автоматизованої ідентифікації, вербування та втягнення в експлуатаційні відносини. Зокрема, штучний інтелект може бути задіяний для автоматизованого виявлення цільової аудиторії на підставі поведінкових алгоритмів, аналізу великих масивів даних (big data) та цифрових слідів користувачів, персоналізації інформаційного контенту з метою формування залежних або деструктивних моделей поведінки, зокрема шляхом алгоритмічного підбору матеріалів, що сприяють емоційному виснаженню, соціальній ізоляції чи поступовому підпорядкуванню особи експлуатаційним впливам.

Усі зазначені форми цифрової експлуатації об'єднує спільна ключова ознака — використання технологічних засобів для обмеження свободи волевиявлення особи, впливу на її поведінкові установки, нав'язування рішень або втягнення у взаємодію, що суперечить її інтересам, гідності чи безпеці. Йдеться про моделі цифрового поневолення, у межах яких порушення автономії

особи не має класичних ознак фізичного примусу, однак реалізується через системну інформаційну залежність та алгоритмічне прогнозування поведінки.

Такі прояви становлять виклик для чинного кримінального права, оскільки виходять за межі традиційного уявлення про способи вчинення злочину та не знаходять належного відображення у правозастосовній практиці. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба в доктринальному переосмисленні кримінально-правової природи цифрової експлуатації, а також у нормативному конструюванні самостійних складів кримінальних правопорушень, які б адекватно відображали новітні виклики інформаційного суспільства та забезпечували ефективний захист особистості від експлуатаційного впливу в умовах цифрової трансформації.

У межах сучасного правового дискурсу доцільним видається систематизація новітніх форм цифрової експлуатації шляхом введення до кримінально-правової термінології узагальненого поняття – кіберексплуатація людини. Це поняття охоплює як експлуатацію у віртуальних середовищах, так і експлуатацію через соціальні мережі, із врахуванням специфіки застосування штучного інтелекту як інструменту впливу, контролю та маніпуляції.

Необхідність інтеграції цифровоорієнтованих форм експлуатації до системи кримінально-правового регулювання зумовлюється не лише спільністю елементів об'єктивної сторони відповідних правопорушень (зокрема, їх вчинення у віртуальному середовищі з використанням інформаційно-комунікаційних технологій), але й нагальною потребою у виробленні єдиних підходів до правової кваліфікації таких діянь. Ці виклики актуалізують необхідність уніфікації кримінально-правової термінології, подолання прогалин правового регулювання та забезпечення правової визначеності, що є основоположним елементом принципу законності у сфері кримінального права.

Запровадження ефективного кримінально-правового механізму протидії цифровим формам експлуатації вимагає концептуального переосмислення змісту традиційних інститутів кримінального права, їх адаптації до нових форм суспільно небезпечної поведінки, що не вписуються у класичну модель фізичного впливу чи прямого примусу. Таким чином, мова йде не лише про

інкорпорацію окремих положень до Особливої частини Кримінального кодексу України, а про поетапне реформування доктринальних і нормативних засад кримінального права, спрямоване на гармонізацію із реаліями інформаційного суспільства та стандартами міжнародного правозахисту.

У запропонованому дослідженні **кіберексплуатація людини** розглядається як особлива форма протиправного впливу, що реалізується за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, включаючи цифрові платформи, мережу Інтернет, алгоритми персоналізованого впливу та системи штучного інтелекту. У цьому контексті кіберексплуатація визначається як свідоме та цілеспрямоване використання цифрового простору з метою незаконного залучення, контролю, примусу, підпорядкування чи впливу на особу для одержання неправомірної вигоди або заподіяння шкоди її правам, свободам і гідності.

Це широке поняття охоплює різні прояви *суспільно небезпечної поведінки*, зокрема:

- вербування осіб у цифровому середовищі для подальшої трудової, сексуальної чи іншої форми експлуатації;
- цифровий шантаж, включаючи використання викраденої особистої або інтимної інформації;
- застосування технології deepfake з метою дискредитації, тиску або залучення до експлуатаційних відносин;
- використання рекомендаційних або адаптивних алгоритмів, які формують і нав'язують особі поведінкові моделі, особливо уразливим групам (неповнолітнім, особам із психоемоційними розладами, мігрантам тощо).

З позицій кримінального права, поняття кіберексплуатації потребує чіткого нормативного окреслення меж криміналізації, з урахуванням специфіки цифрового середовища як об'єктивної складової способу вчинення правопорушення. **Об'єктивна сторона** такого кримінального правопорушення має включати дії, які свідомо спрямовані на використання технологічних засобів з метою вербування, залучення, утримання або примусу особи до дій всупереч її

волі, у тому числі в умовах істотно обмеженої здатності до вільного волевиявлення.

Особливе значення має оцінка природи та способу отримання згоди особи на участь у відповідних цифрових взаємодіях. Навіть за формальної наявності такої згоди вона не може вважатися правовою, якщо була надана внаслідок маніпуляції, введення в оману або алгоритмічного нав'язування – особливо у випадках, коли особа перебувала у вразливому стані, зумовленому технологічним контекстом комунікації. Таким чином, кримінально-правовий підхід до кіберексплуатації повинен враховувати структурну нерівність цифрової взаємодії як фактор обмеження свободи волевиявлення та формування залежності.

Під алгоритмічним нав'язуванням у контексті кіберексплуатації слід розуміти цілеспрямований вплив на поведінку, рішення або емоційний стан особи, що здійснюється за допомогою програмних алгоритмів, зокрема таких, які функціонують на основі машинного навчання або штучного інтелекту. Такі алгоритми персоналізують і адаптують цифровий контент відповідно до поведінкових характеристик користувача, що уможливорює маніпулювання його сприйняттям і поведінкою без усвідомлення з боку самої особи.

У сфері кіберексплуатації алгоритмічне нав'язування може проявлятися у вигляді автоматизованого підбору візуального або текстового контенту, який психологічно впливає на особу, формуючи у неї залежну модель поведінки або хибне уявлення про соціальні норми. Крім того, таким впливом є створення цифрового середовища, що нав'язує сприйняття певної поведінки як прийнятної, а також використання предиктивної аналітики для виявлення ознак уразливості з подальшим цілеспрямованим втягненням особи в залежні або експлуатативні відносини.

У контексті кримінально-правової кваліфікації кіберексплуатації людини доцільно розглядати її як злочин із формальним складом, що вважається закінченим з моменту вчинення діяння, незалежно від настання суспільно небезпечних наслідків. Це відповідає загальновизнаним підходам у

кримінальному праві, згідно з якими злочин із формальним складом вважається завершеним у момент вчинення дії або бездіяльності, передбаченої диспозицією відповідної статті Кримінального кодексу, без необхідності настання конкретного результату [74].

Такий підхід дозволяє забезпечити ефективну превенцію суспільно небезпечних дій на ранніх стадіях їх реалізації через цифрові технології. Враховуючи специфіку кіберексплуатації, яка може проявлятися у формах, що не завжди призводять до негайних матеріальних наслідків, але мають високий потенціал шкоди для прав, свобод і гідності особи, визнання таких діянь закінченими злочинами з моменту їх вчинення є обґрунтованим.

Суб'єктивна сторона кримінальних правопорушень, пов'язаних із кіберексплуатацією людини, характеризується наявністю прямого умислу, а в окремих випадках – спеціальною метою, що полягає в отриманні матеріальної або іншої вигоди, задоволенні статевої пристрасті, втягненні особи у злочинну діяльність або поширенні забороненого контенту. Такі дії передбачають усвідомлення особою, яка їх вчиняє, суспільної небезпечності та протиправності своєї поведінки, а також передбачення настання відповідних наслідків, з метою їх досягнення. У випадках використання інструментів штучного інтелекту для автоматизації процесів вербування, спостереження або психологічного впливу на потерпілу особу виникає додатковий рівень загрози, що об'єктивно підвищує суспільну небезпеку вчиненого діяння.

У кримінально-правовому аспекті така обставина має кваліфікуватися як обтяжуюча, оскільки використання високотехнологічних засобів дозволяє не лише значно підвищити ефективність маніпулятивного впливу, а й створити складно ідентифіковане цифрове середовище, у межах якого особа фактично позбавлена можливості захистити себе від експлуатації. Алгоритми глибинного навчання, інструменти прогнозування поведінки, технології персоналізованого контенту та таргетингових повідомлень дозволяють формувати індивідуалізовану стратегію впливу, яка базується на факторах обмеженої здатності до самозахисту конкретної особи. Ці інструменти дають змогу не лише

моделювати передбачувану поведінку потенційної жертви, а й постійно підтримувати її у стані психологічної або інформаційної залежності.

Цифрові технології створюють умови для масового охоплення потенційних об'єктів експлуатації, здійснення систематичного моніторингу поведінкових моделей, виявлення критичних точок психологічного тиску, а також зниження ризику викриття особи, яка вчиняє кримінальне правопорушення. Потерпілий нерідко не усвідомлює ані характеру, ані масштабу нав'язаної взаємодії, що зумовлює особливу прихованість та латентність таких форм експлуатації.

З урахуванням того, що використання штучного інтелекту при вчиненні кримінального правопорушення об'єктивно підвищує ефективність контролю над потерпілою особою, ускладнює виявлення злочинного впливу та істотно модифікує спосіб реалізації протиправного діяння, такий спосіб дії має бути нормативно закріплений як кваліфікуюча, а в окремих випадках – і як обтяжуюча обставина. Це дозволить більш адекватно відобразити підвищений рівень суспільної небезпеки відповідної поведінки, її технологічну прихованість та потенціал до системного відтворення в цифровому середовищі.

У цьому контексті штучний інтелект виступає не лише як інструмент допоміжного характеру, а як структурний елемент злочинної діяльності, що забезпечує цифрову автономізацію експлуатаційного впливу та суттєво послаблює здатність потерпілої особи до виявлення, осмислення й протидії такому впливу. З огляду на це, належне нормативне оформлення цієї ознаки як кваліфікуючої або обтяжуючої є необхідною передумовою для модернізації кримінального закону відповідно до викликів інформаційного суспільства.

У зв'язку з цим законодавець має передбачити у змісті спеціальних складів кримінальних правопорушень, пов'язаних з експлуатацією людини, положення, які відображають роль сучасних цифрових технологій як інструменту маніпуляції, контролю та примусу.

Мотиви вчинення кримінального правопорушення у формі кіберексплуатації людини можуть бути різноманітними, що вказує на

багатовимірну природу цього явища. Одним з найпоширеніших мотивів є прагнення до отримання неправомірної економічної або майнової вигоди. Використання цифрових технологій, зокрема фішингових схем, онлайн-шахрайства, криптовалютних маніпуляцій, дозволяє зловмисникам створювати складні моделі експлуатації з високим рівнем автоматизації та масового охоплення. У цьому контексті штучний інтелект може бути задіяний для виявлення осіб із фінансовою уразливістю або для персоналізації злочинних схем шляхом алгоритмічного аналізу поведінкових моделей.

Іншою групою мотивів є прагнення до психологічного контролю або домінації. У низці випадків кіберексплуатація здійснюється з метою самоствердження, реалізації потреби у владі або нав'язування психологічного контролю над іншою особою. У цьому аспекті штучний інтелект відкриває нові можливості для побудови симульованих взаємодій, імітації емоційної близькості за допомогою чат-ботів, віртуальних аватарів чи технології *deepfake*, що створює ілюзію довіри або прихильності. Унаслідок цього потерпіла особа може бути втягнута в експлуатаційні відносини без чіткого усвідомлення їхньої справжньої природи.

Також однією з поширених мотивацій може бути помста, ворожнеча або інша форма міжособистісної неприязні. У таких випадках кіберексплуатація використовується як інструмент цифрового впливу для приниження гідності, розголошення конфіденційної інформації, поширення компрометуючого контенту або створення штучних доказів девіантної поведінки. Застосування технологій штучного інтелекту, зокрема генеративних моделей, дозволяє створювати фальсифіковані матеріали, які мають високий ступінь правдоподібності, а отже – і суспільної небезпеки.

Об'єктом кримінального правопорушення, що проявляється у формі кіберексплуатації людини, є особисті немайнові права та свободи людини, зокрема її воля, гідність, право на недоторканність приватного життя, свободу волевиявлення та безпеку в інформаційному середовищі. У широкому розумінні – це сукупність соціальних відносин, що забезпечують реалізацію

основоположних прав людини в цифровому просторі. У ролі факультативного об'єкта може виступати суспільний інтерес у сфері інформаційної безпеки та захисту прав особи в умовах цифрової взаємодії.

Суб'єктом кіберексплуатації є фізична осудна особа, яка досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, – тобто 16 років, а у разі вчинення злочину з використанням соціальних мереж або цифрових платформ щодо неповнолітніх – з 14 років.

Кваліфікуючими ознаками кіберексплуатації, які доцільно передбачити у змісті кримінально-правової норми, можуть бути: вчинення діяння щодо неповнолітньої або малолітньої особи; використання штучного інтелекту або алгоритмів персоналізованого впливу для автоматизованого контролю чи залучення; посягання на особу, яка перебуває в уразливому стані – соціальному, економічному або психологічному; вчинення діяння повторно, систематично або у складі організованої групи; настання тяжких наслідків, зокрема доведення потерпілого до самогубства, спричинення психічного розладу чи завдання значної матеріальної шкоди.

Межі кримінального обвинувачення за кіберексплуатацію людини визначаються сукупністю діянь, спрямованих на порушення прав, свобод і гідності особи в цифровому середовищі, що вчиняються з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, включаючи засоби штучного інтелекту, алгоритмічного впливу та автоматизованого збору персональних даних. Такі дії можуть мати різноманітні прояви, які, попри їх візуальну віддаленість від класичних форм кримінальної поведінки, характеризуються високим рівнем суспільної небезпеки, порушують інформаційну безпеку особи та потребують ефективної кримінально-правової протидії.

Однією з найбільш поширених форм кіберексплуатації є онлайн-шахрайство та цифровий обман, що реалізуються у вигляді фішингових атак, створення фальшивих вебінтерфейсів, маскування зловмисного програмного забезпечення під легітимні сервіси, надсилання маніпулятивних електронних повідомлень або збирання конфіденційної інформації за допомогою соціальної

інженерії. Метою таких дій є незаконне заволодіння особистими даними, отримання доступу до фінансових або цифрових ресурсів особи, а також встановлення контролю над її поведінкою у віртуальному середовищі.

У цьому контексті застосування систем штучного інтелекту посилює загрозу, оскільки забезпечує високоточну персоналізацію шахрайських впливів, виявлення осіб із підвищеним рівнем психологічної уразливості та автоматизоване коригування експлуатаційних стратегій, що ускладнює виявлення таких діянь та підвищує їх ефективність. Використання адаптивних алгоритмів прогнозування поведінки, обробки емоційних реакцій або створення фіктивних цифрових ідентичностей уможливорює тонкий і малопомітний вплив на волевиявлення потерпілого, що ускладнює не лише юридичну кваліфікацію, а й процес доказування злочину.

Іншою поширеною формою кіберексплуатації, що набуває дедалі більшої суспільної небезпеки, є кібербулінг та інші форми онлайн-насильства, які виражаються у систематичному психологічному впливі, цькуванні, залякуванні або примусі, реалізованих через цифрові канали комунікації – зокрема соціальні мережі, месенджери, форуми, онлайн-платформи. Особливу загрозу у цьому контексті становить використання автоматизованих технологій моніторингу поведінки та аналізу цифрового сліду, які уможливлюють моделювання індивідуалізованих стратегій впливу, шантажу чи тиску. Наслідком такого впливу нерідко стає формування у потерпілої особи психоемоційної залежності, викривленого уявлення про реальність, втрата контролю над власною поведінкою або інтеріоризація нав'язаної ролі жертви.

У кримінально-правовому аспекті кібербулінг доцільно розглядати як умисне, систематичне та тривале вчинення дій із використанням інформаційно-комунікаційних технологій, що спрямовані на приниження честі та гідності, емоційне виснаження, психологічне домінування або створення умов для соціальної ізоляції потерпілої особи. Такі дії можуть включати поширення образливих повідомлень, погроз, втручання в особисте життя, публікацію персональних або делікатних даних, нав'язування участі у деструктивній

онлайн-активності, а також цифрову дискредитацію особи шляхом використання *deepfake*-технологій або модифікованих зображень.

До окремої форми кіберексплуатації належить вербування осіб через цифрові платформи, передусім соціальні мережі, з метою залучення до протиправної діяльності, трудової або сексуальної експлуатації, що найчастіше стосується неповнолітніх або осіб у вразливому соціальному становищі. У цьому випадку штучний інтелект виступає не лише як комунікативний інструмент, а як елемент структурної автоматизації злочинної поведінки: він дозволяє проводити повноцінну психологічну оцінку користувачів, здійснювати селективне виявлення цільової аудиторії на підставі алгоритмічного аналізу їхньої поведінки, та персоналізувати комунікативні стратегії, орієнтовані на поступове підпорядкування, емоційне зближення або створення ілюзії безпечної взаємодії.

Використання штучного інтелекту у сфері кіберексплуатації доцільно визначати як цілеспрямоване застосування автономних або напівавтономних алгоритмічних систем, побудованих на технологіях машинного навчання, глибокої аналітики великих масивів даних, штучних нейронних мереж чи інших інтелектуальних обчислювальних моделей, з метою виявлення, моніторингу, впливу або маніпуляції поведінкою осіб у цифровому середовищі з подальшим залученням їх до експлуатаційних практик. У такому контексті штучний інтелект не є нейтральним інструментом, а набуває інституалізованої функції цифрового посередника у реалізації примусу, контролю або структурного поневолення особи.

Кіберексплуатація із застосуванням штучного інтелекту передбачає низку цільових дій, що реалізуються з використанням інформаційно-аналітичного потенціалу інтелектуальних систем, зокрема такі як ідентифікація вразливих цільових груп на основі цифрового сліду, моделі поведінки, емоційних реакцій, соціально-психологічного профілю або демографічних характеристик, персоналізація інформаційного контенту з метою підвищення ймовірності залучення особи до експлуатаційної взаємодії або забезпечення її підконтрольності, автоматизоване створення, розповсюдження або модифікація

візуального, текстового чи мультимедійного контенту експлуатаційного характеру, включаючи використання технологій deepfake, генеративних моделей, здійснення цілеспрямованого психологічного впливу шляхом системного нав'язування сценаріїв поведінки, емоційної стимуляції або створення штучної довіри внаслідок адаптивної взаємодії.

Такий спосіб застосування штучного інтелекту в межах експлуатаційної взаємодії створює низку фундаментальних ризиків у сфері прав людини, зокрема ускладнює виявлення джерела впливу, динаміки розвитку експлуатаційного процесу та меж відповідальності, а також сприяє масштабованості та латентності злочинної діяльності. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває питання нормативного оформлення застосування штучного інтелекту як кваліфікуючої ознаки складів кримінальних правопорушень, пов'язаних із експлуатацією особи у цифровому середовищі.

Визнання використання штучного інтелекту як кримінально значущого способу вчинення злочину дозволить не лише уточнити об'єктивну сторону відповідного складу, а й забезпечити адекватну реакцію держави на нові форми втручання у волю, автономію та гідність особи, які реалізуються опосередковано – через алгоритм, систему або інтерфейс.

Використання штучного інтелекту в межах вчинення кримінального правопорушення слід розглядати як специфічний **засіб реалізації злочинного наміру**, що виконує функцію інструменту впливу, маніпуляції або контролю над потерпілою особою.

У доктринальному плані, з огляду на характер дії штучного інтелекту, його можна розглядати як форму «нематеріальної зброї», що уможливорює масштабоване, алгоритмічно кероване втручання у сферу приватності, волевиявлення та психоемоційного стану особи. Водночас таке розширення термінології має супроводжуватись належним нормативним тлумаченням і відмежуванням від легальних понять матеріальних засобів вчинення злочину.

Таким чином, кіберексплуатація людини є складною, технологічно зумовленою формою кримінального правопорушення, межі якого визначаються

не лише характером дії, а й способом її реалізації, зокрема із використанням алгоритмів штучного інтелекту. Саме це обґрунтовує необхідність розширеного тлумачення складу відповідного кримінального правопорушення з акцентом на технологічну обумовленість способу його вчинення, що істотно впливає на ступінь суспільної небезпеки та складність доказування у межах кримінального провадження.

Кримінальні правопорушення, пов'язані з кіберексплуатацією людини, мають багаторівневу структуру та відзначаються складною організацією, що поєднує технічні, психологічні та правові компоненти. Вчинення таких дій у цифровому середовищі потребує глибокого аналізу **ролей суб'єктів**, які беруть участь у їх реалізації, зокрема з урахуванням активного застосування штучного інтелекту як засобу цифрового впливу, автоматизації та масштабування протиправної діяльності.

Організатор кіберексплуатації виконує ключову координаційну функцію, забезпечуючи стратегічне планування, створення технічної інфраструктури та розроблення алгоритмів впливу, які можуть включати використання систем штучного інтелекту для виявлення, сегментування та маніпулювання потенційними жертвами. Такі особи часто володіють спеціальними знаннями у сфері комп'ютерних наук, кібербезпеки та цифрової психології, що дає їм змогу впроваджувати ефективні моделі атаки, використовувати автоматизовані системи таргетування, розгортати фішингові платформи або програмне забезпечення для дистанційного доступу. Штучний інтелект у руках організатора застосовується для побудови поведінкових профілів користувачів, генерування індивідуалізованого контенту або адаптивного впливу на основі аналізу великих даних (big data).

Виконавець реалізує безпосередні етапи кіберексплуатаційної діяльності, зокрема здійснює розсилання фішингових листів, модерацію шахрайських платформ, контроль над обліковими записами, а також веде комунікацію з потерпілими в автоматизованому або ручному форматі. У випадках застосування штучного інтелекту виконавець може використовувати чат-боти, генератори

deepfake-контенту, інструменти імітації соціальної взаємодії або програми, які автономно здійснюють маніпулятивний вплив. Його діяльність нерідко пов'язана з алгоритмічною взаємодією, що ускладнює ідентифікацію джерела втручання, оскільки частина дій виконується системами без безпосередньої участі людини.

Потерпіла особа – це особа, яка зазнає впливу кіберексплуатаційних дій, що можуть виявлятися у формі фінансових втрат, порушення приватного життя, компрометації персональних даних, втягнення до експлуатаційних взаємин (зокрема сексуального, трудового чи іншого характеру), а також у вигляді тривалого психологічного тиску або шантажу. В умовах використання штучного інтелекту потерпілі опиняються у ще більш уразливому становищі, оскільки не усвідомлюють технологічної природи впливу, піддаючись алгоритмічному нав'язуванню або автоматизованій психологічній обробці.

Розмежування ролей організатора, виконавця та потерпілого у межах структури кіберексплуатації є необхідною умовою для адекватної правової кваліфікації діяння, встановлення ступеня вини кожного з учасників і забезпечення ефективного кримінального переслідування. Отже, кримінально-правовий аналіз кіберексплуатації повинен враховувати не лише суб'єктний склад, а й цифровий контекст, у якому відбувається протиправне втручання.

Одним із прикладів кіберексплуатації є ситуація, коли організатори наймають інших осіб для публікації фіктивних оголошень про продаж товарів або послуг на онлайн-платформах, зокрема на сайті «OLX».

Контекстуальна модель №1: ОСОБА-1, виконуючи функцію організатора, здійснює планування та координацію шахрайської схеми, залучаючи ОСОБУ-2 як виконавця для розміщення фіктивних оголошень. ОСОБА-1 надає відповідні дані та візуальний матеріал, а також визначає контактні відомості, що мають бути вказані у публікаціях. ОСОБА-2, діючи за вказівками організатора, виконує розміщення оголошень, не маючи при цьому повної обізнаності щодо загальної схеми та її наслідків.

Метою такої діяльності є введення в оману потенційних покупців, які, довіряючи достовірності оголошень, здійснюють передоплату на рахунок

ОСОБА-1, не отримуючи в результаті жодного товару. ОСОБА-1 свідомо керує шахрайською схемою, передбачаючи отримання неправомірної вигоди без наміру виконувати зобов'язання перед потерпілими особами.

У такому випадку ОСОБА-1 підлягає кримінально-правовій відповідальності як організатор кіберексплуатаційної схеми, що має ознаки кримінального правопорушення, вчиненого із використанням цифрових технологій. ОСОБА-2, за умови відсутності у неї повного усвідомлення змісту та наслідків власних дій, може розглядатися як особа, яка перебувала в умовах інформаційної або психологічної залежності, що зумовлює можливість визнання її потерпілою, а у випадку обізнаності щодо мети та наміру кіберексплуатаційної схеми – підлягає відповідальності як виконавець чи пособник.

Межі обвинувачення організатора визначаються через доведення наявності умислу на вчинення кіберексплуатації, активної участі в координації схеми, а також обізнаності щодо потенційних або фактичних наслідків таких дій. У доказовій базі можуть бути використані електронні листування, записи комунікацій, фінансові операції та інші цифрові сліди, які засвідчують ініціативу та контроль з боку ОСОБИ-1.

Щодо ОСОБИ-2, важливо встановити її рівень поінформованості та самостійності у прийнятті рішень. Якщо буде доведено, що вона діяла виключно в межах отриманих інструкцій, без доступу до повної інформації про характер схеми, її участь може бути кваліфікована як така, що не тягне кримінальної відповідальності, а сама особа може бути визнана потерпілою в межах розслідування.

На нашу думку, доречним є також розгляд іншого прикладу кіберексплуатації, який демонструє її ознаки та структуру в цифровому середовищі.

Контекстуальна модель №2: ОСОБА-1, діючи з прямим умислом, створює фейкову сторінку в мережі Інтернет з метою встановлення контакту із неповнолітньою ОСОБОЮ-2 (16 років). Після початку віртуального спілкування ОСОБА-1 поступово завойовує довіру ОСОБИ-2, використовуючи

маніпулятивну тактику психологічного зближення. В результаті тривалого онлайн-контакту неповнолітня особа надсилає ОСОБИ-1 особисті фотографії з елементами інтимного характеру.

Після отримання зазначених зображень ОСОБА-1 починає шантажувати ОСОБУ-2, примушуючи її до виконання дій, зокрема до викрадення грошових коштів у батьків і їх переказу на реквізити, які пов'язані із ОСОБОЮ-1. Протягом певного часу ОСОБА-2 виконує ці вказівки, перебуваючи під тиском страху та психологічного впливу, однак у подальшому повідомляє про ситуацію батькам, які звертаються до кіберполіції.

У вказаній ситуації вбачаються ознаки кримінального правопорушення, вчиненого з використанням інформаційно-комунікаційних технологій. ОСОБА-1 виконує функції організатора та виконавця схеми кіберексплуатації: вона спеціально створює фейковий акаунт, вступає в комунікацію з неповнолітньою, заволодіває конфіденційними матеріалами та використовує їх як інструмент впливу для досягнення власної мети. ОСОБА-2, попри початкову участь у спілкуванні, фактично стає потерпілою, оскільки її поведінка зумовлена шантажем та інформаційною вразливістю.

Межі обвинувачення ОСОБИ-1 охоплюють встановлення умислу на вчинення кіберексплуатації, організацію віртуального контакту із неповнолітньою особою, використання її приватної інформації з метою шантажу та примусу, а також реалізацію вимог, що становлять посягання на власність інших осіб. Доказами у справі можуть слугувати цифрові сліди, зокрема дані про створення фейкового профілю, зміст переписки, технічна інформація про збереження і пересилання фотографій, а також свідчення ОСОБИ-2 та її батьків, зафіксовані звернення до правоохоронних органів.

Межі доказування злочинного діяння відносно ОСОБИ-2 включають дослідження її комунікацій з ОСОБОЮ-1, факту передачі приватних матеріалів, а також елементів примусу та психологічного тиску, які обмежували її волю. Враховуючи її неповнолітній вік, емоційну незрілість та відсутність повного

усвідомлення правових наслідків взаємодії з маніпулятивним суб'єктом, вона має визнаватися потерпілою від кіберексплуатації.

Цей приклад ілюструє високий ступінь суспільної небезпечності таких кримінальних правопорушень, їхню латентність та потребу у кваліфікованому реагуванні правоохоронних органів з урахуванням цифрового контексту, віку потерпілої особи та характеру психологічного впливу, що був здійснений із використанням новітніх інформаційних технологій.

Щодо використання штучного інтелекту доцільно запропонувати такий приклад.

Контекстуальна модель №4: ОСОБА-1, маючи технічну підготовку у сфері інформаційних технологій, створює за допомогою систем генеративного штучного інтелекту (зокрема deerfake-алгоритмів) фальсифіковане відео з ознаками порнографічного характеру за участю неповнолітньої ОСОБИ-2. Для цього використовуються відкрито опубліковані фотографії ОСОБИ-2 з її особистих профілів у соціальних мережах, які алгоритмічно інтегруються у змодельований відеоряд. Надалі ОСОБА-1, діючи з метою примусу до подальшої взаємодії та отримання інтимного контенту, надсилає фальсифіковане відео ОСОБИ-2 разом із повідомленням про загрозу його оприлюднення у разі невиконання вимог. ОСОБА-2, перебуваючи у стані психоемоційного напруження та вразливості, підкорюється вказівкам ОСОБИ-1.

У цій ситуації наявні всі елементи кримінального правопорушення, яке в чинній редакції Кримінального кодексу України охоплюється лише частково, що вказує на потребу у спеціальній криміналізації подібних форм поведінки. Зокрема, норми КК України, які потенційно можуть бути застосовані, включають: статтю 301-1 КК України – виготовлення, зберігання або розповсюдження порнографічних предметів за участю неповнолітніх, незалежно від факту реальної участі (з урахуванням Загального коментаря № 25 Комітету ООН з прав дитини (2021), який визначає цифрове середовище як простір, що потребує спеціального регулювання з точки зору захисту дітей [132]); статтю 189 КК України – вимагання, оскільки особа змушує потерпілу до дії під загрозою

розповсюдження компрометуючої інформації; статтю 182 КК України – порушення недоторканності приватного життя, зокрема використання особистих зображень у маніпулятивних цілях.

Утім, наведені положення чинного кримінального законодавства не охоплюють сутнісного аспекту цифрової експлуатації людини, яка реалізується не через класичні форми примусу, а шляхом створення віртуального середовища підпорядкування, психологічного тиску та формування стану цифрової залежності. Така поведінка виходить за межі традиційного уявлення про кримінальні правопорушення у сфері статевої свободи, недоторканності приватного життя чи власності, оскільки її змістовною основою є використання особистості як об'єкта цифрового контролю. Зазначений контроль здійснюється не фізично, а через алгоритмічний вплив, який поступово стирає межу між реальною загрозою та її симуляцією у віртуальному просторі.

Ілюстрацією деструктивного цифрового впливу, який не охоплюється належним чином чинним кримінальним законодавством, є відомі випадки залучення дітей до участі в онлайн-квестах типу «Синій кит». У цих ситуаціях адміністратори через анонімні профілі в соціальних мережах поступово встановлювали психологічний контроль над підлітками, схиляючи їх до виконання інструкцій, що передбачали завдання шкоди здоров'ю та навіть вчинення самогубства. Маніпуляції здійснювалися через методичне посилення страху, емоційної ізоляції, шантажу, створення ілюзії безвиході або провини.

У подібних випадках формально можна застосовувати статті 120 (доведення до самогубства), 189 (вимагання) Кримінального кодексу України, однак жодна з них не охоплює комплексної цифрової моделі примусу, в якій використовується вразливість дитини, її залежність від соціального схвалення та онлайн-комунікації як середовище поневолення.

Це ще раз підтверджує необхідність визнання кіберексплуатації як особливої форми експлуатаційного контролю, що має власну логіку дії, методи впливу і потребує окремої кримінально-правової реакції.

З огляду на це, в українському кримінальному законодавстві спостерігається нормативна прогалина, яка не дозволяє кваліфікувати цифрову експлуатацію особи як самостійний кримінально-правовий феномен, що відповідає сучасним викликам інформаційного суспільства. Зокрема, в описаному кейсі відсутні елементи, притаманні класичним складам, зокрема переміщення чи передача особи, що є обов'язковими ознаками статті 149 КК України (торгівля людьми). Натомість спостерігається встановлення контролю та використання особи в цифровій формі з метою отримання вигоди або заподіяння шкоди, що має усі ознаки експлуатаційної поведінки в умовах віртуалізованого впливу.

Особливої кримінально-правової значущості набуває використання штучного інтелекту для цілей ідентифікації, маніпуляції або шантажу, що виступає чинником, який суттєво підвищує суспільну небезпеку діяння. Така поведінка забезпечує масовий, автоматизований характер впливу на осіб, що за своїми параметрами наближається до моделей злочинів проти людяності, передбачених статтею 7 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, ускладнює виявлення, документування та доведення протиправного впливу в силу відсутності фізичної взаємодії між виконавцем і потерпілим, нівелює здатність особи до опору психологічному тиску, що чиниться через персоналізовані цифрові сценарії та створює правову і доказову невизначеність, яка унеможливорює ефективне використання класичних правозастосовних інструментів.

У зв'язку з викладеним, пропозиція щодо запровадження окремої кримінально-правової норми з умовною назвою «Кіберексплуатація людини» є концептуально та нормативно обґрунтованою як з точки зору доктрини кримінального права, так і з позицій прикладного правозастосування. Такий підхід дозволяє забезпечити кваліфікаційну визначеність цифрової експлуатації, врахувати сучасні технологічні форми протиправної поведінки, зокрема ті, що реалізуються із застосуванням штучного інтелекту, а також створити підґрунтя

для індивідуалізації кримінальної відповідальності та підвищення ефективності превентивної функції кримінального законодавства.

Запропонована ініціатива логічно випливає з фундаментального зсуву у правовому полі експлуатаційної поведінки в цифровому середовищі, де порушення прав і свобод особи не потребує фізичного контакту чи класичних форм примусу.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що існує об'єктивна необхідність у законодавчій інституалізації поняття «кіберексплуатація людини» як окремого складу кримінального правопорушення, що дозволить належно реагувати на новітні загрози у сфері цифрового впливу, забезпечити ефективний механізм захисту прав і свобод особи в інформаційному суспільстві та посилити відповідальність за використання новітніх технологій у злочинній діяльності.

Це положення узгоджується з раніше обґрунтованою тезою про те, що в умовах цифрової трансформації суспільства виникає нагальна потреба у переосмисленні кримінально-правової природи кіберзлочинів, у тому числі шляхом виділення нових складів правопорушень, які враховують специфіку інформаційно-комунікаційного середовища, алгоритмічного втручання та автономного функціонування цифрових систем як інструментів злочинної поведінки.

Запровадження окремої статті до Кримінального кодексу України, присвяченої кримінально-правовій забороні кіберексплуатації людини, забезпечить належне нормативне підґрунтя для виявлення, кваліфікації дій та притягнення до відповідальності осіб, які вчиняють протиправні дії у цифровому середовищі. Йдеться не лише про вже відомі форми кіберзлочинності, як-от кібершахрайство, онлайн-експлуатація чи вимагання, а й про новітні трансформовані загрози, що виникають внаслідок використання інтелектуальних цифрових технологій, включаючи маніпуляцію поведінкою користувачів, кібербулінг, систематичний психологічний тиск через віртуальні комунікаційні платформи, а також автоматизовану вербувальну діяльність із застосуванням алгоритмів штучного інтелекту.

Ухвалення такої норми дозволить впроваджувати ефективні превентивні механізми, спрямовані на запобігання злочинній поведінці у сфері цифрової взаємодії.

Насамкінець, нормативне закріплення складу кримінального правопорушення «кіберексплуатація людини» слугуватиме важливим елементом гармонізації національного кримінального права з реаліями цифрової епохи, а також дозволить чітко окреслити межі кримінальної відповідальності за посягання на гідність, автономію, інформаційну безпеку та приватність особи, особливо у випадках, коли такі дії вчиняються з використанням штучного інтелекту або інших інструментів цифрового впливу.

У цьому контексті кіберексплуатація постає як самостійна форма суспільно небезпечної поведінки, тож виникає об'єктивна необхідність у нормативному закріпленні такого правопорушення у вигляді окремого складу в Особливій частині Кримінального кодексу України.

Стаття..... Кіберексплуатація людини

1. Умисне вербування, залучення, використання, контроль, психологічне підпорядкування, інше втручання у волевиявлення особи з метою її експлуатації або іншої форми впливу, що вчиняється з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема комп'ютерних мереж, мобільного зв'язку, соціальних платформ, алгоритмів персоналізованого впливу чи систем штучного інтелекту, –

карається штрафом від двох тисяч до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років.

2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або з використанням службового становища з метою масштабного впливу на осіб, якщо вони спричинили істотну матеріальну або моральну шкоду,

–

караються позбавленням волі на строк від двох до чотирьох років із позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені щодо малолітньої чи неповнолітньої особи, особи похилого віку, особи з інвалідністю, чи такої, що перебуває у стані психоемоційної або інформаційної залежності, –

караються позбавленням волі на строк від трьох до шести років.

4. Дії, передбачені частинами першою - третьою цієї статті, що призвели до тяжких наслідків, передбачених у частині 1 статті 121 цього Кодексу, або доведення особи до самогубства, –

караються позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років.

Примітка. До діянь, що можуть бути кваліфіковані як кіберексплуатація, належать, але не обмежуються:

- а) створення та використання фальсифікованих профілів для обману або маніпуляції;
- б) поширення інформації з метою втягнення в трудову, сексуальну, фінансову або іншу форму експлуатації;
- в) використання програмного забезпечення для контролю поведінки, руху, психологічного впливу або збирання персональних даних;
- г) застосування систем штучного інтелекту для моделювання стратегій, спрямованих на підпорядкування особи або позбавлення її можливості вільного волевиявлення.

Запропонована редакція статті спрямована на криміналізацію нового виду суспільно небезпечної поведінки – цифрової експлуатації особи, яка реалізується не лише шляхом формального використання електронних засобів, а насамперед через посягання на гідність, волю та особисту автономію людини в цифровому середовищі. Йдеться про втручання в фундаментальні правові цінності особи, що здійснюється за допомогою алгоритмізованого впливу, цифрового контролю та моделювання поведінкових реакцій.

Науковим обґрунтуванням для формування окремої кримінально-правової норми є необхідність розмежування між класичною кіберзлочинністю (зокрема шахрайством, незаконним доступом до даних) та діями, що мають характер експлуатації людини як суб'єкта права. На відміну від злочинів майнового спрямування, у випадку кіберексплуатації об'єктом посягання виступає сама особа – її волевиявлення, інформаційна безпека, гідність і цифрова недоторканність.

Кримінальне право має реагувати на трансформацію способів впливу на особу, що дедалі частіше реалізуються не у формі прямого примусу чи обману, а через цифрове посередництво – зокрема соціальні мережі, платформи обміну контентом, алгоритми персоналізованого залучення та чат-боти, здатні адаптувати комунікацію до емоційного стану користувача.

Сучасні форми цифрової експлуатації, включаючи сексуальний шантаж, залучення до протиправної діяльності або використання особистих даних для маніпулятивного контролю, демонструють високий ступінь латентності та складність ідентифікації, що зумовлює потребу в оновленні понятійного апарату кримінального права. Чинні склади кримінальних правопорушень не відображають специфіки тих ситуацій, коли контроль над особою реалізується не через фізичний вплив, а шляхом конструювання взаємодії у цифровому просторі, що перетворює особу на об'єкт дистанційного експлуатаційного впливу.

Суттєвого значення набуває і те, що експлуатація із застосуванням цифрових технологій часто є малопомітною, але не менш руйнівною, ніж класичні форми насильства. Людина позбавляється реального контролю над своєю активною участю у правовідносинах, над власними персональними даними, у тому числі інтимністю, а подекуди – і фізичною свободою, що відповідає критеріям експлуатації згідно з положеннями міжнародного права, зокрема Протоколу до Палермської конвенції 2000 року та Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми 2005 року.

Саме тому концепція «кіберексплуатації людини», як окремого кримінального правопорушення, ґрунтується не на формальному елементі (факті

використання цифрових засобів), а на матеріальному змісті діяння – підпорядкуванні волі та поведінки особи за допомогою цифрових механізмів з метою використання її праці, сексуальності, соціального статусу або інших ресурсів. Така конструкція дозволяє кримінальному праву фіксувати не лише наслідки (матеріальні збитки чи факт передачі конфіденційних даних), а й психологічну динаміку експлуатаційного зв'язку, що виникає внаслідок цифрового втручання в особисте життя.

Запропонована стаття також містить чітко визначені кваліфікуючі обставини, які враховують вік потерпілої особи, її соціальний або психологічний стан, форму організації протиправної діяльності (індивідуальну чи групову), ступінь заподіяної шкоди, а також використання штучного інтелекту як технологічного засобу прихованого або автоматизованого контролю, що істотно підвищує ефективність втягнення особи у залежні або підпорядковані відносини.

Таким чином, включення до Кримінального кодексу України окремої статті, присвяченої кіберексплуатації людини, є обґрунтованим і своєчасним кроком, який відповідає актуальним викликам цифрової епохи та міжнародним зобов'язанням України щодо запобігання сучасним формам експлуатації. Такий нормативний підхід сприятиме розвитку правозастосовної практики у сфері захисту особи в цифровому середовищі, а також дозволить сформувати системну відповідь на новітні технологічні загрози, що не охоплюються традиційним кримінально-правовим інструментарієм.

2.3. Відмежування кримінального правопорушення «Кіберексплуатація людини» від суміжних складів злочинів та злочинів у сфері незаконної експлуатації людини

У межах наукового аналізу природи кіберексплуатації людини принципово важливим є чітке відмежування цього кримінального правопорушення від суміжних складів, які, попри наявність певних спільних зовнішніх характеристик, істотно різняться за об'єктом посягання, механізмом реалізації злочинної поведінки, змістом протиправного впливу та соціально-

правовою сутністю. Такий підхід відповідає загальнотеоретичним вимогам до формування кримінально-правової системи, заснованої на точному визначенні ознак суспільно небезпечного діяння.

Ключовою кримінологічною ознакою кіберексплуатації є використання інформаційно-комунікаційних технологій, цифрових платформ або програмних засобів як інструменту для вербування, залучення, контролю, примусу або підпорядкування особи з метою її експлуатації. Такі наслідки можуть набувати різних форм – від одержання неправомірної матеріальної вигоди до завдання шкоди немайнового характеру, зокрема моральної, психологічної або репутаційної.

Особливістю кіберексплуатації є те, що вона у переважній більшості випадків здійснюється без наявності вільної, усвідомленої та інформованої згоди потерпілого. Навіть якщо така згода формально виражена, вона за своєю суттю є інспірованою, тобто здобутою шляхом обману, психологічного тиску, шантажу або внаслідок використання уразливого стану особи, що поглиблюється умовами цифрової взаємодії. Саме ця обставина зумовлює потребу в окремому правовому регулюванні кіберексплуатації як кримінально караного посягання на волю, гідність та автономію людини у віртуальному середовищі.

Особливу загрозу становить можливість масштабного, латентного та дистанційного здійснення експлуатаційних дій, що суттєво ускладнює своєчасне виявлення порушення прав особи і знижує ефективність традиційних механізмів кримінально-правового реагування.

З огляду на це, виникає об'єктивна необхідність чіткого розмежування кримінального правопорушення «кіберексплуатація людини» від суміжних складів злочинів, які за відсутності спеціального правового регулювання наразі застосовуються органами досудового розслідування за аналогією або на підставі часткової схожості об'єктивної сторони. Зокрема, на практиці подібні діяння можуть кваліфікуватися за такими статтями Кримінального кодексу України:

- стаття 149 КК України «Торгівля людьми» охоплює експлуатацію особи, проте передбачає наявність класичних форм вербування, передачі,

переміщення чи утримання, що не завжди властиві цифровому середовищу, де втручання здійснюється дистанційно, без фізичного контакту;

- стаття 150 КК України «Експлуатація дітей» встановлює кримінальну відповідальність за залучення дітей до праці, однак не враховує цифрових механізмів впливу, вербування або шантажу через онлайн-платформи;

- стаття 189 КК України «Вимагання» передбачає отримання майна або вигоди шляхом погроз, однак не охоплює ситуацій цифрового контролю, маніпулятивного підпорядкування чи психологічного тиску, спрямованого на використання особи як ресурсу;

- стаття 190 КК України «Шахрайство» передбачає обман як засіб заволодіння майном, однак у контексті кіберексплуатації йдеться не лише про майнову шкоду, а про довготривалу маніпуляцію поведінкою особи у віртуальному просторі, що виходить за межі класичної конструкції шахрайства;

- стаття 301 КК України «Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів» може бути застосована у випадках сексуальної кіберексплуатації, однак не враховує ситуацій, коли штучно згенерований цифровий порнографічний контент використовується як засіб шантажу або примусу до експлуатаційних дій;

- стаття 361 КК України «Несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем і комп'ютерних мереж» стосується технічного аспекту втручання в цифрові системи, але не охоплює випадків експлуатації особи як суб'єкта права в умовах цифрової взаємодії.

Таким чином, відсутність у національному законодавстві України окремої кримінально-правової норми, яка б системно охоплювала діяння, спрямовані на цифрове підпорядкування особи з метою її використання, призводить до фрагментарності правозастосовної практики, складнощів у кваліфікації, а також знижує ефективність захисту потерпілих у кіберпросторі. У зв'язку з цим розмежування кіберексплуатації від суміжних складів кримінальних правопорушень має не лише теоретичне значення, а й визначальну прикладну

вагу, оскільки воно формує підґрунтя для запровадження спеціального складу правопорушення у Кримінальному кодексі України.

Згідно з частиною першою статті 149 Кримінального кодексу України, кримінально караними є дії, пов'язані з торгівлею людиною, а також вербуванням, переміщенням, переховуванням, передачею або одержанням особи, вчинені з метою її експлуатації. Ці дії можуть супроводжуватися застосуванням примусу, викраденням, обманом, шантажем, використанням матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупом третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію.

Таким чином, диспозиція статті охоплює широкий спектр дій, спрямованих на експлуатацію особи, незалежно від наявності фізичного переміщення чи контролю над її пересуванням. Зокрема, вербування, як форма злочину, може бути реалізоване без фізичного контакту, наприклад, через електронні засоби комунікації, що особливо актуально в умовах цифрового середовища. Центральною ланкою об'єктивної сторони такого правопорушення є втручання у фізичну свободу людини, обмеження її здатності самостійно визначати місце перебування та здійснювати вільне волевиявлення.

На відміну від цього, кіберексплуатація характеризується зовсім іншим способом реалізації впливу – через цифрове середовище, що охоплює мережі електронної комунікації, соціальні платформи, віртуальні інтерфейси, а також алгоритми персоналізованого впливу або штучний інтелект. У межах таких правопорушень не відбувається переміщення потерпілої особи в просторі: вона може фізично залишатися у звичному середовищі, проте бути повністю підконтрольною суб'єкту впливу завдяки цифровим засобам маніпуляції, психологічного тиску чи інформаційного шантажу. Експлуатація у цьому випадку полягає не у фактичному володінні тілом потерпілої особи, а у контролі над її цифровою ідентичністю, приватним життям, поведінковими реакціями, психологічними ресурсами або інформаційними активами. Ця різниця має фундаментальне значення і з точки зору міжнародно-правових стандартів.

Відповідно до статті 3 Протоколу про попередження, припинення та покарання за торгівлю людьми, особливо жінками та дітьми (Палермський протокол, 2000 р.), що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності, торгівля людьми визначається як: «...набір, перевезення, передача, приховування або отримання осіб шляхом загрози або застосування сили чи інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або вразливим становищем, або шляхом надання чи отримання платежів чи вигод для отримання згоди особи, яка контролює іншу особу, з метою експлуатації. Експлуатація включає, щонайменше, експлуатацію проституції інших осіб або інші форми сексуальної експлуатації, примусову працю чи послуги, рабство або практики, подібні до рабства, підневільний стан або вилучення органів». Крім того, пункт (b) цієї статті зазначає, що згода жертви на передбачену експлуатацію не враховується, якщо було використано будь-який із зазначених засобів впливу [188; 15].

Це означає, що в міжнародній доктрині торгівля людьми також передбачає переміщення або передачу контролю над особою – навіть якщо йдеться не завжди про перетин державного кордону. У випадку ж кіберексплуатації механізм впливу не ґрунтується на фізичному доступі до особи: виконавець може залишатися анонімним, діяти з іншої юрисдикції, а контроль над потерпілою особою реалізується шляхом впливу на її психіку, емоційний стан, вразливість, персональні дані чи цифровий компромат.

Окрім того, Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми 2005 року, ратифікована Україною, зосереджує увагу переважно на фізичних формах залучення, переміщення або утримання особи, хоча й визнає наявність психологічного примусу як ознаки експлуатації. Проте її нормативне регулювання не охоплює цілеспрямовану поведінку у віртуальному просторі, яка має ознаки цифрового поневолення, але не супроводжується фізичною ізоляцією або переміщенням потерпілої особи.

У цьому контексті «кіберексплуатація» передбачає новий об'єкт впливу – зміщення вектора контролю, тобто у класичному розумінні (відповідно до ст. 149

КК України та ст. 3 Палермського протоколу), торгівля людьми передбачає контроль над особою через її переміщення, передачу або фізичне утримання. У разі кіберексплуатації цей контроль здійснюється не над тілом, а над поведінкою, психікою, інформаційною автономією та цифровою ідентичністю потерпілої особи.

Таким чином, торгівля людьми у віртуалізованому вимірі може бути частковою формою реалізації кіберексплуатації, якщо основна мета – експлуатація через цифровий контроль, а не фізичне переміщення чи транзакція особи.

Використання існуючих кримінально-правових норм, що регулюють торгівлю людьми, для кваліфікації кіберексплуатаційних дій є штучним і недостатньо обґрунтованим. Це суперечить принципам юридичної визначеності, системності та передбачуваності кримінального законодавства. Відсутність фізичного переміщення, а також використання цифрових засобів контролю як єдиного інструменту досягнення експлуатаційної мети вимагає формування спеціального складу кримінального правопорушення, який відображатиме трансформацію суспільно небезпечної поведінки у цифрову форму.

Отже, відмежування поняття «кіберексплуатація людини» від «торгівлі людьми» є юридично обґрунтованим, науково вивіреним і необхідним кроком, що забезпечить системне реагування на новітні прояви експлуатації у цифровому середовищі, водночас сприяючи гармонізації національного кримінального права з міжнародними стандартами у сфері захисту прав людини.

Відмежування кримінального правопорушення «кіберексплуатація людини» від складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 150 Кримінального кодексу України «Експлуатація дітей», має принципове значення як для теоретичного осмислення меж кримінально-правової відповідальності, так і для забезпечення належної кваліфікації новітніх форм протиправної поведінки у цифровому середовищі. Попри певну схожість об'єктів посягання, зокрема, прав дитини, її свобод та недоторканності, ці склади правопорушень

істотно відрізняються за механізмами реалізації, способами впливу та формами втручання в особу, наслідками.

Згідно з диспозицією статті 150 Кримінального кодексу України, експлуатацією дитини визнаються дії, пов'язані з примушуванням до праці, використанням у небезпечних або шкідливих умовах, залученням до діяльності, що шкодить фізичному або моральному розвитку, а також інші форми порушення норм охорони дитинства. Таким чином, норма сконцентрована насамперед на трудовій або фізичній експлуатації неповнолітніх, де обов'язковою ознакою є пряме або опосередковане використання дитини у цілях, що мають матеріальний, побутовий, сексуальний або інший шкідливий результат.

Натомість, у випадку кіберексплуатації, дитина може фізично перебувати у побутобезпечному середовищі, наприклад, вдома, під наглядом дорослих, однак одночасно бути під впливом злочинця, який діє дистанційно, часто анонімно, з використанням цифрових технологій. Таке втручання може реалізовуватися через шантаж, примус до створення інтимного контенту, маніпулювання психологічними слабкостями, використання персональних даних з метою отримання вигоди, залучення до участі у протиправній діяльності, що замаскована під ігрові або інформаційні онлайн-сервіси. У більшості таких випадків дитина не має повного усвідомлення характеру своїх дій або наслідків.

Ключовою відмінністю є те, що кіберексплуатація не обов'язково пов'язана з трудовим чи фізичним використанням дитини. У центрі порушення перебувають її психологічна безпека, інформаційна автономія, цифрова приватність – складові, які не охоплюються диспозицією статті 150 Кримінального кодексу України. Водночас у цифровому просторі реалізуються зовсім інші механізми впливу: створення фейкових сторінок, розповсюдження шкідливого програмного забезпечення, імітація довіри за допомогою чат-ботів, використання глибинних фейків, автоматизованих анкет або опитувальників, які збирають інформацію з метою подальшого втручання у життя дитини.

Таким чином, кіберексплуатація дитини передбачає контроль, що здійснюється не шляхом прямого фізичного примусу, а через інформаційно-

комунікаційні канали, за допомогою психологічного впливу, цифрового контролю, маніпулятивних інтерфейсів або алгоритмів, адаптованих до поведінки користувача. Це вимагає формування окремого складу кримінального правопорушення, який би відповідав особливостям цифрової форми експлуатації й забезпечував реальний захист прав і свобод дитини в умовах сучасного інформаційного суспільства.

Це підтверджується також положеннями міжнародних актів, насамперед Конвенцією про права дитини (1989 року), стаття 34 якої прямо забороняє всі форми сексуальної експлуатації дітей, у тому числі в цифровому контексті, незалежно від форми її реалізації [39]; Факультативним протоколом до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії (2000 року), в якому передбачено криміналізацію «усіх форм втягнення дітей у створення порнографічного контенту», зокрема з використанням електронних засобів [120]; Конвенцією Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція, 2007 року), яка визнає за державами-учасницями обов'язок криміналізувати онлайн-вербування дітей, включно з підготовкою та спонуканням дитини до участі в сексуальних діях [51].

Наведені акти розширюють поняття експлуатації дитини до інформаційного, віртуального та психологічного виміру, що не відображено в чинній редакції статті 150 Кримінального кодексу України. Відтак у практиці органів досудового розслідування виникає прогалина між фактичним протиправним діянням і можливістю його адекватної кваліфікації, що знижує рівень правового захисту потерпілих дітей і ускладнює правозастосовну діяльність.

Відмежування кримінального правопорушення «Кіберексплуатація людини» від складу злочину, передбаченого статтею 189 Кримінального кодексу України «Вимагання», має ґрунтуватися на розрізненні цільової спрямованості діяння, предмета посягання, а також характеру впливу на потерпілу особу.

Згідно з диспозицією статті 189 Кримінального кодексу України, вимаганням визнається вимога передачі майна або права на майно чи вчинення дій майнового характеру, що супроводжується погрозою насильства, знищення майна або розголошенням компрометуючих відомостей. Таким чином, вимагання є кримінальним правопорушенням проти власності, де об'єктом посягання виступає майновий інтерес, а психологічний тиск або шантаж – лише засіб досягнення цієї мети.

Кіберексплуатація натомість має значно ширший і глибший зміст. У її межах мета винної особи полягає не лише в одержанні майнової вигоди, а в підпорядкуванні волі особи, створенні довготривалої залежності, залученні до дій, які можуть не мати безпосереднього майнового характеру, проте формують експлуатаційний зв'язок (наприклад, виконання завдань, розповсюдження контенту, втягнення до протиправної діяльності, інтимна взаємодія тощо). При цьому використання шантажу, погроз або обману є лише засобом впливу, а не головною сутністю діяння.

Окрім того, кіберексплуатація охоплює систематичність, тривалість, цифровий контроль над особою, включно з доступом до її особистої інформації, поведінкових реакцій і психологічного стану. Вона часто не передбачає класичного майнового результату, тому вимагання може охопити лише окремі аспекти такого діяння, не розкриваючи всієї глибини порушення автономії особи.

З точки зору міжнародних стандартів, зокрема відповідно до Протоколу до Палермської конвенції 2000 року, експлуатація передбачає широкий спектр впливу на особу, включаючи примус до вчинення дій без обов'язкового зв'язку з досягненням майнового результату. Відтак спроба кваліфікувати кіберексплуатаційні діяння виключно як вимагання звужує правову оцінку кримінально протиправного вчинку, оскільки не враховує посягання на гідність, приватність, цифрову безпеку та свободу волевиявлення потерпілої особи.

Таким чином, розмежування полягає у різній цільовій спрямованості: якщо у випадку вимагання головним об'єктом посягання є майновий інтерес, то у випадку кіберексплуатації – сама людина як об'єкт і засіб підконтрольної

поведінки. Це обумовлює необхідність самостійної правової кваліфікації таких дій на рівні окремої кримінально-правової норми.

Відмежування кримінального правопорушення «Кіберексплуатація людини» від складу злочину, передбаченого статтею 190 Кримінального кодексу України «Шахрайство», є важливим для забезпечення належної правової оцінки новітніх цифрових форм впливу на особу та запобігання редукції складних протиправних діянь до посягання винятково на майно.

Згідно з диспозицією статті 190 Кримінального кодексу України, шахрайство – це заволодіння чужим майном або правом на майно шляхом обману чи зловживання довірою. Об'єктом посягання виступає виключно власність, а суб'єктивна сторона злочину характеризується наявністю прямого умислу, спрямованого на досягнення майнової вигоди. Відтак шахрайство охоплює лише ті дії, у яких обман є головним способом досягнення винятково матеріального результату.

Натомість кіберексплуатація людини передбачає використання електронних засобів для втручання в особу як цілісність, із метою контролю, підпорядкування або тривалого використання її поведінкових, психологічних, комунікативних чи інтимних ресурсів. Таке втручання може, але не зобов'язане переслідувати безпосередню мету майнового зиску. У більшості випадків експлуатація охоплює не стільки результат, скільки процес – поступове порушення волі, свободи вибору та безпеки особи у цифровому середовищі.

Шахрайство не передбачає створення цифрово-залежних або підконтрольних відносин, а тим більше – тривалої експлуатаційної динаміки, яка може виявлятися у повторному залученні жертви до небажаних дій, формуванні психологічної залежності, шантажі або втраті цифрової автономії.

Згідно з міжнародними актами, зокрема Конвенцією Ради Європи про кіберзлочинність (Будапешт, 2001) та Протоколом до Палермської конвенції (2000), експлуатація особи включає дії, що полягають у маніпуляції незалежно від матеріального результату, і вимагає окремої кримінально-правової оцінки за наявності підпорядкування волі потерпілої особи [51; 95].

Таким чином, розмежування між шахрайством і кіберексплуатацією визначається передусім об'єктом посягання: у першому випадку – це майно, у другому – сама особа як жива соціально-правова категорія, основоположні права, гідність і свобода якої становлять первинний об'єкт захисту. Відтак кваліфікація кіберексплуатаційних дій за статтею про шахрайство є юридично недостатньою і не відображає повної глибини суспільної небезпеки відповідного діяння, що об'єктивно потребує закріплення в окремій кримінально-правовій нормі.

Відмежування кримінального правопорушення «Кіберексплуатація людини» від складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 301 Кримінального кодексу України «Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів», ґрунтується на сутнісній відмінності об'єктів посягання, механізмів протиправної поведінки та характеру суспільно небезпечних наслідків.

Стаття 301 КК України встановлює відповідальність за дії, пов'язані з незаконним обігом порнографічного контенту, зокрема його виготовленням, зберіганням, переміщенням, збутом або розповсюдженням, і має на меті захист моральних засад суспільства, порядку інформаційного обігу та громадської безпеки. У межах цього складу ключовим елементом виступає контент як предмет правопорушення, а не конкретна особа, яка могла бути джерелом або об'єктом зображення.

Натомість кіберексплуатація людини передбачає вчинення активних дій щодо самої особи – її втягнення, підпорядкування, контролювання – за допомогою цифрових технологій, незалежно від факту створення або розповсюдження порнографічних матеріалів. У цьому випадку експлуатаційний зв'язок ґрунтується не на об'єкті візуалізації, а на втручанні у волю, поведінку та приватність людини, що може й не супроводжуватися створенням контенту, проте мати таку мету, однак становить вищий рівень суспільної небезпеки, оскільки безпосередньо посягає на гідність, автономію та інформаційну безпеку особи.

Міжнародна правозастосовна практика також демонструє, що порнографія як цифровий продукт і сексуальна експлуатація людини не є тотожними поняттями. Зокрема, у положеннях Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція, 2007), а також Факультативного протоколу до Конвенції ООН про права дитини (2000) основна увага зосереджена не на результаті у вигляді контенту, а на поведінковому аспекті впливу: залученні дитини, маніпуляції нею, контролі над нею – навіть за відсутності створення або поширення візуальних матеріалів.

Отже, розмежування полягає в об'єкті посягання та кваліфікуючій дії: стаття 301 КК України стосується інформаційного простору і спрямована на захист суспільної моралі; натомість кіберексплуатація людини – це посягання на саму особу, в якій вона виступає жертвою цифрового контролю або примусу, що реалізується, зокрема, через інтимну вразливість або інформаційний шантаж.

Таким чином, правове ототожнення сексуальної кіберексплуатації з обігом порнографічної продукції є надмірним спрощенням, яке знижує якість правової кваліфікації відповідного діяння. Це ще раз підтверджує обґрунтованість виділення кіберексплуатації людини як окремого складу кримінального правопорушення, в межах якого об'єктом захисту виступає сама людина як суб'єкт права та жертва цифрового поневолення, а не лише продукт правопорушення у вигляді забороненого контенту.

Відмежування кримінального правопорушення «Кіберексплуатація людини» від складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 361 Кримінального кодексу України «Несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку», є необхідним з огляду на принципову відмінність як об'єкта кримінально-правової охорони, так і характеру суспільної небезпеки відповідних діянь.

Стаття 361 КК України передбачає кримінальну відповідальність за дії технічного характеру, спрямовані на порушення конфіденційності, цілісності або

доступності інформаційних систем, зокрема – за злам, блокування, модифікацію чи копіювання інформації. У межах цього складу об'єктом посягання виступає інформаційна безпека держави, суспільства або конкретних суб'єктів господарювання, а не фізична особа як суб'єкт права. Суспільна небезпека таких правопорушень полягає у порушенні функціонування систем, що забезпечують управління, безпеку або зв'язок, а не у безпосередньому впливі на волю, гідність чи поведінку конкретної особи.

На відміну від цього, кіберексплуатація людини має антропоцентричний характер і спрямована безпосередньо на особу, а не на інформаційно-технічну інфраструктуру. У межах цього правопорушення цифрові технології використовуються не для пошкодження або блокування системи, а як інструмент впливу на людину – вербування, контролю, психологічного тиску, підпорядкування її волі або втягнення у залежні відносини з метою експлуатації. Йдеться, зокрема, про використання шантажу, маніпуляцій, цифрового компромату або алгоритмів персоналізованого впливу. Об'єктом посягання в таких випадках є особиста свобода, автономія, гідність і недоторканність людини у цифровому середовищі.

Крім того, диспозиція статті 361 КК України не передбачає наявності умислу на експлуатацію особи чи її підпорядкування, а зосереджується виключно на технічному аспекті втручання в роботу системи. Натомість кіберексплуатація, навіть якщо вона реалізується із застосуванням шкідливого програмного забезпечення, має на меті саме поневолення особи, цифрове втручання в її особисте життя та нав'язування певної поведінки, що не охоплюється конструкцією зазначеної статті.

З точки зору міжнародного кримінального права, аналогічне розмежування закріплено, зокрема, у Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність (Будапешт, 2001), яка чітко відокремлює кримінальні правопорушення проти систем (наприклад, несанкціоноване втручання у функціонування серверів) від правопорушень проти особи, де інформаційні

технології використовуються як інструмент маніпуляції, контролю або психологічного примусу [51].

Таким чином, розмежування між кіберексплуатацією людини та несанкціонованим втручанням у комп'ютерні системи є як юридично, так і кримінологічно обґрунтованим. Визначальною ознакою є мета впливу: якщо у статті 361 Кримінального кодексу України йдеться про дестабілізацію систем або несанкціонований доступ до інформаційних ресурсів, то кіберексплуатація спрямована на встановлення контролю над особою з метою її використання. Відсутність окремого складу кримінального правопорушення, який би фокусувався на цифровому підпорядкуванні волі особи, знижує якість кримінально-правової оцінки подібних діянь і унеможливорює повноцінний захист особистості в цифровому середовищі. Саме тому нормативне виокремлення кіберексплуатації людини як самостійного складу кримінального правопорушення є не лише логічно завершеним, а й об'єктивно необхідним етапом реформування кримінального законодавства України.

Підсумовуючи проведений науково-правовий аналіз, слід констатувати, що явище кіберексплуатації людини в умовах цифрової трансформації суспільства набуло ознак системного кримінально-правового виклику, який не охоплюється чинними кримінально-правовими конструкціями. Попри наявність окремих норм, що частково регламентують суміжні аспекти – зокрема шахрайство, вимагання, втручання в інформаційні системи, торгівлю людьми або експлуатацію дітей – жодна з них не дозволяє всебічно охопити специфіку протиправної поведінки, що полягає у використанні особи в цифровому середовищі з метою її експлуатації.

Ключовою характеристикою кіберексплуатації є саме використання інформаційно-комунікаційних технологій як засобу реалізації експлуатаційного зв'язку, що може мати сексуальний, трудовий, психологічний, економічний або інший характер та мету. При цьому така експлуатація може бути неочевидною, не супроводжуватися фізичним примусом, переміщенням чи класичним

вербуванням, однак вона має не менш руйнівний вплив на особу та її статус як суб'єкта прав.

Під час практичного застосування кримінального закону у справах, де виявляється кіберексплуатація людини, особливого значення набуває питання розмежування кваліфікації таких діянь у системі суміжних складів кримінальних правопорушень. У випадках, коли використання цифрового середовища, інформаційно-комунікаційних технологій або алгоритмізованих інтерфейсів стає способом реалізації експлуатаційного впливу, але дії суб'єкта водночас охоплюються ознаками вже існуючих складів – таких як вимагання (ст. 189 КК України), шахрайство (ст. 190 КК України), порушення недоторканності приватного життя (ст. 182 КК України), виготовлення або розповсюдження порнографічної продукції за участю неповнолітніх (ст. 301-1 КК України), торгівля людьми (ст. 149 КК України), – основна кваліфікація має здійснюватися саме за відповідними нормами Особливої частини Кримінального кодексу України.

Водночас, у ситуаціях, коли цифрова форма експлуатації виступає не лише як спосіб вчинення основного злочину, а як самостійна системна модель впливу на особу, що полягає у довготривалому цифровому контролі, використанні особистих даних, поведінковому моделюванні, і при цьому не охоплюється повністю жодною з чинних норм, виникає обґрунтована необхідність застосування нової статті «Кіберексплуатація людини» як додаткової кваліфікації. Такий підхід відповідає загальній методології встановлення множинності злочинів, передбаченій ст. 33 КК України, та принципу повноти охоплення фактичних обставин злочинної поведінки.

Нормативне запровадження окремого складу «Кіберексплуатація людини» дозволить суду і слідству диференціювати суспільно небезпечну поведінку не лише за фактом її наслідків або мотивів, а й за способом реалізації – зокрема у випадках використання інструментів цифрового контролю як основної форми втручання у волю, гідність і інформаційну безпеку потерпілої особи. Це набуває особливої актуальності у тих кримінальних провадженнях, де

використання віртуального середовища виступає не супутнім елементом, а визначальною умовою можливості вчинення правопорушення.

Отже, кіберексплуатація людини має розглядатися як окремий склад кримінального правопорушення, що поєднує ознаки кримінальних правопорушень проти волі, гідності й свободи особи та діянь у сфері цифрової безпеки. Її криміналізація є об'єктивно зумовленою етапом еволюції соціально-правових відносин у контексті цифрової трансформації, а також міжнародними зобов'язаннями України у сфері захисту прав людини, запобігання експлуатації та протидії новітнім формам злочинної поведінки.

РОЗДІЛ 3

ОКРЕМІ АСПЕКТИ КВАЛІФІКАЦІЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

3.1. Роль міжнародного гуманітарного права у сфері використання людини у збройних конфліктах

Міжнародне гуманітарне право (далі – МГП) є фундаментальним елементом сучасної системи міжнародного права, що регулює поведінку сторін у збройних конфліктах з метою обмеження страждань жертв війни та захисту осіб, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях або припинили таку участь. Його основна функція полягає у встановленні правових обмежень щодо методів і засобів ведення війни, а також у запровадженні правових механізмів захисту цивільного населення та осіб, які перебувають під владою ворожої сторони, включаючи військовополонених, переміщених осіб, жертв насильства й експлуатації.

У контексті триваючого збройного конфлікту, спричиненого широкомасштабною агресією Російської Федерації проти України, МГП набуває особливого значення як інструмент забезпечення відповідальності за воєнні кримінальні правопорушення, зокрема ті, що пов'язані з експлуатацією особи. Саме в межах цієї правової парадигми постає можливість кваліфікувати низку діянь, які проявляються у формі використання праці цивільних осіб, сексуального насильства, примусового залучення до діяльності військового або допоміжного характеру, як грубі порушення міжнародного гуманітарного права, що можуть підпадати під категорію кримінальних правопорушень проти людяності або воєнних кримінальних правопорушень.

Метою дослідження питання експлуатації людини під час збройних конфліктів є поглиблене теоретико-прикладне осмислення ролі та потенціалу міжнародного гуманітарного права у протидії такій експлуатації, а також аналіз національного кримінального законодавства України крізь призму міжнародно-правових зобов'язань.

Крім того, метою є інтеграція отриманих результатів у нормативно-правове поле кримінального законодавства України, зокрема через розроблення пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства шляхом імплементації спеціалізованих норм, які б забезпечували ефективне переслідування за експлуатацію осіб у період збройного конфлікту, тимчасової окупації або в умовах правового вакууму. Таке впровадження здійснюється з урахуванням потреби гармонізації української правової системи з міжнародними стандартами захисту прав людини та міжнародного гуманітарного права, а також на основі аналізу практики Міжнародного кримінального суду, Європейського суду з прав людини та спеціалізованих міжнародних трибуналів.

У цьому контексті дослідження має на меті не лише вироблення концептуальних підходів до спеціальної юридичної кваліфікації експлуатації в умовах збройного конфлікту, але й створення правових підстав для ефективного правозастосування – як у межах національної юрисдикції, так і у співпраці з міжнародними правовими інституціями.

Воєнні кримінальні правопорушення становлять одну з чотирьох категорій найтяжчих міжнародних кримінальних правопорушень, що ставлять під загрозу загальносвітовий правопорядок, безпеку та стабільність. Щодо таких діянь діє принцип індивідуальної кримінальної відповідальності, як це передбачено, зокрема, Римським Статутом Міжнародного кримінального суду (далі – РС МКС), ратифікованим Україною 21 серпня 2024 року. Окрім того, держави-учасниці зобов'язані криміналізувати та переслідувати відповідні правопорушення в межах національного законодавства. Міжнародне гуманітарне право, як комплекс міжнародно-правових норм і принципів, регламентує взаємодію держав у контексті захисту жертв війни та обмеження засобів і методів ведення бойових дій під час збройних конфліктів, маючи на меті мінімізацію деструктивного впливу.

Основні принципи міжнародного гуманітарного права включають: гуманність (заборона завдання надмірних страждань або руйнувань, що не є обґрунтованим військовою необхідністю); військову необхідність (лише ті дії, які

є відповідними для досягнення військових цілей, можуть бути використані, і вони не повинні перевищувати необхідний мінімум); розрізнення (зобов'язання сторін збройного конфлікту розрізняти статус комбатанта та цивільного населення, а також військового та цивільного об'єктів); обережність (постійне врахування необхідності мінімізації втрат (наслідків) серед цивільного населення та об'єктів під час ведення війни); пропорційність (напади повинні бути виправдані очікуваною військовою необхідністю та не призводити до надмірних втрат або пошкоджень серед цивільного населення) [108, С.169 – 183; 113, С. 10].

Міжнародне гуманітарне право виокремлює дві принципові категорії осіб у контексті збройних конфліктів: цивільних осіб, які, не беручи безпосередньої участі в бойових діях, мають право на захист від наслідків збройного протистояння й не можуть бути об'єктом збройного нападу; та комбатантів, які мають право на активну участь у бойових діях і, у разі потрапляння в полон, користуються статусом військовополонених [29, С. 3].

Відповідно до чинної редакції статті 438 Кримінального кодексу України, кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни передбачена для осіб, які вчинили дії, що суперечать міжнародному гуманітарному праву, зокрема жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування заборонених засобів ведення війни, а також інші порушення, передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [57].

Тобто, суб'єктами воєнних злочинів можуть бути як військовослужбовці (комбатанти), так і цивільні особи. Це положення відповідає нормам міжнародного гуманітарного права, яке не обмежує коло осіб, відповідальних за порушення законів та звичаїв війни, лише військовими. Таким чином, цивільні особи, які беруть участь у збройному конфлікті та вчиняють дії, що суперечать міжнародному гуманітарному праву, також підлягають кримінальній відповідальності за статтею 438 КК України.

Правильне встановлення статусу особи, яка вчинила воєнний злочин, є ключовим елементом у процесі кваліфікації діяння та притягнення до відповідальності. Зокрема, визначення, чи є особа комбатантом або цивільною, впливає на застосування відповідних норм міжнародного гуманітарного права та національного законодавства [154; 155]. Наприклад, комбатанти, які вчиняють порушення законів та звичаїв війни, можуть бути притягнуті до відповідальності за статтею 438 КК України, а також втратити право на статус військовополоненого. Цивільні особи, які беруть участь у збройному конфлікті та вчиняють воєнні злочини, також підлягають кримінальній відповідальності за цією статтею [54].

Цивільними особами вважаються особи, які перебувають на території сторін збройного конфлікту та не належать до категорії комбатантів, формуючи таким чином цивільне населення. Водночас Додатковий протокол I до Женевських конвенцій 1949 року (далі – ДПІ) не застосовує критерій громадянства або належності до певної сторони конфлікту під час визначення статусу цивільної особи. Такі особи перебувають під захистом норм МГП: (I) під час активної фази збройного конфлікту – з метою недопущення перетворення їх на об’єкт збройного нападу або побічних втрат унаслідок бойових дій проти військових цілей; (II) а також у разі, якщо вони потрапляють під фактичну владу сторони конфлікту, зокрема коли опиняються на території супротивної держави або коли територія їхнього постійного проживання переходить під окупацію [187; 36].

Окрім того, додатково розрізняють підгрупи цивільних осіб, у яких (I) немає пов’язаного зі статусом цивільної особи захисту від нападу та (II) які не мають права на військовий полон: – цивільні особи, поки вони беруть безпосередню участь у воєнних діях (ст. 51(3) ДПІ); – шпигуни (ст. 46 ДПІ); – найманці (ст. 47 ДПІ) [187].

До категорії комбатантів згідно з положеннями статті 4 Женевської конвенції (III) про поводження з військовополоненими (далі – ЖК (III)) та статей 43 і 44 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій (далі – ДПІ) належать:

особовий склад збройних сил сторони конфлікту, а також члени ополчення або добровольчих загонів, що входять до складу таких збройних сил (ст. 4(А)(1) ЖК (Ш)), за умови виконання ними обов'язку відрізняти себе від цивільного населення (ст. 44(4) ДПП); особи, які є членами інших збройних формувань (наприклад, незалежні ополчення або організовані рухи опору), що: а) належать до сторони конфлікту; б) відповідають таким умовам: (і) наявність командування, відповідального за поведінку підлеглих; (іі) наявність постійного відмітного знака, що чітко впізнається на відстані; (ііі) носіння зброї відкрито; (іv) здійснення збройної діяльності відповідно до законів і звичаїв війни (ст. 4(А)(2) ЖК (Ш)); (v) виконання обов'язку чіткого відмежування від цивільного населення (ст. 44(4) ДПП); члени збройних груп, що перебувають під командуванням особи, яка несе відповідальність перед стороною конфлікту, навіть якщо ця сторона представлена урядом або владою, не визнаними супротивником, – за умови, що така група підпорядкована внутрішній дисциплінарній системі, яка, зокрема, забезпечує додержання норм МГП, і що її член на момент потрапляння у полон дотримується обов'язку відрізняти себе від цивільного населення (ст. 43(1) ДПП); жителі неокупованої території, які стихійно озброюються для спротиву силам агресора, не маючи часу на формування регулярних збройних сил (так звана *levée en masse*), за умови відкритого носіння зброї – як під час збройного зіткнення, так і в період перебування на виду у супротивника в процесі розгортання в бойові порядки перед початком нападу, у якому мають брати участь (ст. 44(3) ДПП), та за умови дотримання правил МГП (ст. 43(6) ДПП) [21].

Загальне правило передбачає, що органи та підрозділи системи поліції не належать до комбатантів. Водночас у разі загрози державному суверенітету та територіальній цілісності України, а також під час здійснення відсічі збройній агресії, поліцейські беруть участь у виконанні завдань територіальної оборони, що дозволяє віднести їх до сил оборони відповідно до пункту 18 частини першої статті 1 Закону України «Про національну безпеку України» та частини другої статті 24 Закону України «Про Національну поліцію». У таких випадках

поліцейські набувають статусу комбатантів, якщо виконують функції безпосередньої збройної відсічі, а не здійснюють виключно правоохоронну діяльність.

При цьому передбачене статтею 43(3) ДПП повідомлення сторони конфлікту про включення поліційних підрозділів до складу збройних сил не є юридично визначальним (не має конститутивного характеру) для набуття статусу комбатанта. Однак воно є доцільним з метою уникнення плутанини щодо статусу таких осіб і сприяє реалізації принципу розрізнення, закріпленого в МГП (п. 982 Коментаря 2020 року до ЖК (III)) [21; 37].

Члени приватних військових і охоронних компаній, зокрема так званої «Групи Вагнера», за умови, що вони є громадянами Російської Федерації та діють у межах збройних сил цієї держави, беручи участь у міжнародному збройному конфлікті проти України під командуванням, яке прямо або опосередковано підзвітне органам державної влади РФ, мають розглядатися як комбатанти відповідно до норм міжнародного гуманітарного права. У такому випадку будь-яка їхня безпосередня участь у воєнних діях тягне за собою втрату права на захист, що надається цивільному населенню відповідно до міжнародного гуманітарного права, і може слугувати підставою для кримінального переслідування. Водночас, якщо такі особи не підпорядковуються офіційній системі командування збройних сил Російської Федерації та не перебувають у формалізованій структурі її військових підрозділів, їх правовий статус має визначатися як статус цивільних осіб [4, С. 15-16; 11, С.320].

Аналогічний підхід має застосовуватися до членів незаконних збройних формувань, так званих «ДНР» і «ЛНР», які здійснюють збройну діяльність у контексті міжнародного збройного конфлікту проти України та виявляють фактичну лояльність до Російської Федерації. Якщо зазначені збройні формування функціонують під загальним контролем РФ, зокрема під її командуванням, фінансуванням, забезпеченням або координацією дій, їх можна розглядати як такі, що становлять частину збройних сил сторони конфлікту. Відповідно, їх учасники можуть мати статус комбатантів за умови виконання

критеріїв, установлених статтями 43-44 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року [143].

Якщо ж такі особи є громадянами України, які беруть участь у збройних діях на боці держави-агресора, з правової точки зору вони не можуть претендувати на статус комбатанта. У такому випадку їхня діяльність підлягає кримінально-правовій кваліфікації як протиправна у межах національної юрисдикції України. Залежно від фактичних обставин, дії таких осіб можуть кваліфікуватися, зокрема, за статтею 111 Кримінального кодексу України (державна зрада), статтею 111-1 (колабораційна діяльність), або статтею 111-2 (пособництво державі-агресору) [4, С. 15-16].

Воєнні злочини проти особи та проти власності завжди вчиняються щодо осіб, які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права. У цьому контексті міжнародне гуманітарне право виокремлює кілька категорій осіб, які користуються таким захистом, зокрема: по-перше, це комбатанти *hors de combat* – поранені, хворі або особи, які зазнали корабельної аварії й припинили участь у воєнних діях або взагалі не брали в них участі; їх правовий статус і гарантії захисту регламентуються положеннями Женевських конвенцій I та II, а також Додаткового протоколу I; по-друге, військовополонені – комбатанти, які потрапили під владу супротивника внаслідок здавання в полон або захоплення під час бойових дій; їхній статус визначається Женевською конвенцією (III) та ДПП; по-третє, цивільні особи, на захист яких спрямовані положення Женевської конвенції (IV) та Додаткового протоколу I; по-четверте, медичний та духовний персонал збройних сил, який, згідно зі ст. 43(2) ДПП, не належить до комбатантів, проте в разі потрапляння під владу супротивника може бути затриманий і в такому разі користується всіма правами та пільгами військовополонених (ст. 33 ЖК(III)); по-п'яте, персонал органів цивільної оборони (статті 51-67 ДПП); по-шосте, персонал, спеціально призначений для захисту культурних цінностей відповідно до ст. 15 Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року [65; 35].

Кожна з наведених категорій осіб, які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права, може стати потерпілою у провадженні щодо воєнних злочинів – за умови, що конкретне порушення становить серйозне порушення відповідної конвенції або звичаєвого міжнародного гуманітарного права [4].

За «правом Женеви» комбатанти формально не належать до категорії осіб, які перебувають під захистом відносно статусу цивільного населення [34]. Однак міжнародне гуманітарне право, встановлюючи заборони щодо окремих методів і засобів ведення війни, одночасно гарантує захист і самим комбатантам, зокрема – від засобів ведення війни, які спричиняють надмірні страждання або роблять їх загибель неминучою [191, С. 6-21].

У контексті використання осіб під час збройних конфліктів міжнародне гуманітарне право виконує подвійну функцію. По-перше, воно чітко визначає коло суб'єктів, які підлягають особливому правовому захисту, до яких належать не лише цивільні особи, а й жертви сексуального, трудового або іншого насильства, а також діти, які можуть піддаватися залученню до участі у збройному конфлікті всупереч встановленим заборонам. По-друге, воно встановлює чіткі заборони щодо форм та способів залучення захищених осіб до воєнних операцій, адміністративно-трудої діяльності або експлуатаційних практик, що порушують основоположні права людини, включно з правом на гідність, фізичну недоторканність і свободу волевиявлення.

Таким чином, міжнародне гуманітарне право виконує функцію трансформації експлуатаційної поведінки у збройному конфлікті в об'єкт кримінально-правової кваліфікації, що відбувається відповідно до міжнародних кримінальних стандартів. Це нормативне середовище забезпечує основу для криміналізації таких діянь, оскільки встановлює юридичну заборону на використання людини в умовах збройного конфлікту як засобу досягнення воєнної мети, незалежно від форми її залучення чи погодження на відповідні дії.

Поряд із регулятивною функцією, міжнародне гуманітарне право виконує функцію юридичної трансмісії відповідальності, яка полягає у встановленні

прямого зв'язку між порушенням відповідних норм і виникненням міжнародної кримінальної відповідальності. Це положення отримало розвиток у Римському Статуті Міжнародного кримінального суду, який передбачає кримінальну відповідальність за вчинення таких злочинів, як використання рабства, сексуального поневолення, примусової вагітності, залучення дітей до участі у збройному конфлікті, як форм міжнародних злочинів, що підлягають обов'язковому розслідуванню та переслідуванню. Тобто, міжнародне гуманітарне право закріплює правову підставу для притягнення до відповідальності як індивідуальних осіб, які вчинили відповідні злочини, так і держав, які не вжили належних заходів щодо їх попередження та покарання.

Окрім зазначених функцій, міжнародне гуманітарне право виконує також превентивну функцію. Вона проявляється у зобов'язанні держав забезпечити належну правову, інституційну та освітню інфраструктуру для запобігання порушенням міжнародно-правових норм у сфері збройних конфліктів. Це, зокрема, включає обов'язок навчати військовослужбовців і представників органів влади положенням міжнародного гуманітарного права, імплементувати відповідні норми у національне законодавство, створювати механізми правового моніторингу за дотриманням стандартів поведінки під час збройних конфліктів, а також забезпечувати ефективне кримінальне переслідування осіб, винних у порушенні цих норм. У своїй сукупності ці функції утверджують міжнародне гуманітарне право як ключовий правовий інструмент, спрямований на запобігання експлуатації особи в умовах війни та забезпечення принципів людяності навіть у період збройного протистояння.

В умовах міжнародного збройного конфлікту, спричиненого вторгненням Російської Федерації в Україну, саме положення міжнародного гуманітарного права дають підстави кваліфікувати використання цивільних осіб як «живих щитів», насильницьку депортацію, примус до праці, сексуальне насильство та інші подібні діяння не як поодинокі порушення, а як міжнародні злочини, що потребують розслідування з урахуванням контексту та системності їх вчинення. Саме у такому правовому підході забезпечується переосмислення статусу осіб,

які стали жертвами експлуатації, визнається їхнє право на захист, репарації та відновлення порушених прав як потерпілих від воєнних злочинів.

Водночас, особливої актуальності набуває завдання перевірки відповідності національного кримінального законодавства міжнародно-правовим зобов'язанням України, які випливають з її участі у багатосторонніх міжнародних договорах, а також зі звичаєвих норм міжнародного гуманітарного та кримінального права. На сучасному етапі національна правова система активно перебуває в процесі гармонізації з європейською та універсальною системами захисту прав людини, проте він супроводжується низкою системних, концептуальних і практичних прогалин та суперечностей.

Насамперед, у сфері кримінально-правового регулювання спостерігається відсутність чіткої, типологізованої класифікації правопорушень, що вчиняються в умовах збройного конфлікту, зокрема тих, що пов'язані з експлуатацією осіб. Положення Кримінального кодексу України (зокрема стаття 438) мають загальний, оціночний характер і не містять чіткого змісту та визначення таких понять, як «воєнні злочини», «злочини проти людяності», «систематичність» або «широкомасштабність» дій. У результаті правозастосовча практика змушена вдаватися до аналогій або застосовувати загальнокримінальні норми до діянь, які мають виражену міжнародно-правову природу.

Крім того, колізії виявляються у неврегульованості питання розмежування воєнних злочинів та злочинів загальнокримінального характеру, вчинених у період збройного конфлікту, що ускладнює диференціацію кримінальної відповідальності залежно від ступеня суспільної небезпеки. Наприклад, систематичне використання цивільних осіб для примусових робіт або їхнє утримання на окупованих територіях часто кваліфікується як «незаконне позбавлення волі» чи «торгівля людьми», хоча в умовах воєнного часу такі дії мають усі ознаки міжнародних злочинів, які передбачають елемент системності, контексту збройного конфлікту та колективну відповідальність, а також потребують спеціального процесуального режиму доказування.

Однією з актуальних проблем, що набула особливої значущості в контексті збройної агресії Російської Федерації проти України, є асиметричність міжнародно-правового статусу сторін конфлікту у частині їхніх зобов'язань за Римським Статутом Міжнародного кримінального суду. Відсутність універсального членства у цьому правовому інституті, зокрема невизнання юрисдикції МКС державою-агресором, створює структурну нерівність у сфері міжнародної кримінальної відповідальності та істотно обмежує дієвість механізмів правового реагування на факти порушення міжнародного гуманітарного права. Така ситуація ускладнює процес притягнення до відповідальності осіб, причетних до вчинення міжнародних злочинів, зокрема тих, що пов'язані з експлуатацією цивільного населення, використанням примусової праці, сексуального поневолення чи інших форм протиправного використання людини в умовах збройного конфлікту. Наявна диспропорція юрисдикційних можливостей поглиблює проблему безкарності на рівні індивідуальної відповідальності, підриваючи ефективність міжнародного правопорядку та звужуючи потенціал універсального захисту основоположних прав людини в умовах сучасних збройних конфліктів.

Після тривалого періоду правової невизначеності Україною ухвалено Закон № 3909-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» [69]. Цим кроком державою не лише закріплено свою політичну і правову відданість принципам міжнародного кримінального правосуддя, а й визнано обов'язкову юрисдикцію Міжнародного кримінального суду щодо злочинів, учинених на її території. У контексті повномасштабної збройної агресії Російської Федерації, що розпочалася 24 лютого 2022 року, ратифікація Римського статуту набула особливої практичної ваги та правозастосовного значення.

У 2016 році Російська Федерація офіційно відкликала свій підпис під Римським Статутом Міжнародного кримінального суду (МКС), що засвідчило її намір не ставати стороною цього міжнародного договору. Це рішення було прийняте після публікації звіту МКС, який кваліфікував анексію Криму як

окупацію [189]. Таким чином, Росія не визнає юрисдикцію МКС, відтак і не зобов'язана співпрацювати з ним, що ускладнює притягнення російських посадових осіб до відповідальності за міжнародні злочини, зокрема ті, що пов'язані з експлуатацією цивільного населення під час збройного конфлікту на території України.

Ця ситуація створює асиметрію в міжнародно-правовому статусі сторін збройного конфлікту: лише Україна несе повноцінні юридичні зобов'язання перед МКС, тоді як Російська Федерація намагається уникати відповідальності за скоєні міжнародні злочини, прикриваючись формальною відмовою від участі у механізмах міжнародного кримінального правосуддя. Така правова диспропорція істотно ускладнює забезпечення принципу невідворотності покарання для винних у порушеннях міжнародного гуманітарного права на території України, зокрема у випадках, пов'язаних з експлуатацією цивільного населення. Це вимагає активізації пошуку альтернативних механізмів притягнення до відповідальності, включаючи створення спеціального міжнародного трибуналу для розслідування злочину агресії проти України, який би доповнював існуючі юрисдикційні інструменти та забезпечував ефективне реагування на масштабні порушення міжнародного права.

Правові наслідки такого становища є надзвичайно суттєвими, адже Україною та міжнародними місіями задокументовано численні факти вчинення воєнних злочинів, злочинів проти людяності, сексуального рабства, насильницьких депортацій та інших форм експлуатації цивільного населення на тимчасово окупованих територіях російськими військами.

Така юридична колізія підриває загальний принцип універсальності міжнародного кримінального права та створює ризик утвердження прецеденту вибіркової справедливості, що суперечить базовим цілям створення МКС як незалежного та неупередженого інституційного механізму притягнення до відповідальності за найтяжчі злочини.

3.2. Використання особи в умовах збройного конфлікту як різновид експлуатації людини: кваліфікаційні ознаки за статтею 438 Кримінального кодексу України

За своєю кримінально-правовою природою експлуатація людини є діянням, що у більшості випадків має організований характер і пов'язується з наявністю стійких форм злочинної взаємодії, нерідко із транснаціональним компонентом. Зазначене зумовлено тим, що реалізація експлуатаційної моделі поведінки потребує скоординованих дій між учасниками, які належать до різних структурних елементів організованих угруповань, включаючи вербування, переміщення, забезпечення логістичних або фінансових потоків, а також прикриття злочинної діяльності на території кількох держав. При цьому особа, яка піддається експлуатації, часто переміщується через державні кордони, внаслідок чого така форма кримінального правопорушення охоплює одразу декілька національних юрисдикцій. Така транснаціональна складова ускладнює виявлення, розслідування і кваліфікацію відповідних діянь, що, у свою чергу, вимагає активної міжнародної співпраці, уніфікації кримінально-правових підходів і створення механізмів взаємного визнання доказів та забезпечення кримінального переслідування в цілому незалежно від кордонів [124, С.55-57]. У цьому сенсі експлуатація людини, будучи соціально небезпечним явищем глобального масштабу, потребує комплексного нормативного регулювання як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Проблематику розслідування злочинів у сфері незаконної експлуатації людини розкрито в наукових працях таких сучасних учених, як М.І. Андрієнко, М.М. Антонович, М.І. Бажанов, В.П. Базов, М.О. Баймуратова, К. Л. Бугайчук, М. О. Васильєва, А. Ф. Волобуєв, І.В. Гловюк, О. М. Джужа, О. М. Ємець, Я. Г. Лизогуб, В. В. Матвійчук, А. А. Небитов, Д. Й. Никифорчук, А. М. Орлеан, В.П. Попович, О. М. Скрябін, О.С. Сотула, Г.К. Тетеряник, Д. В. Швець та інші.

У контексті повномасштабного збройного конфлікту, розв'язаного Російською Федерацією проти України, особливого значення набуває явище

залучення цивільних осіб до діяльності, пов'язаної з веденням бойових дій, забезпеченням окупаційного режиму або виконанням функцій, що прямо чи опосередковано сприяють реалізації воєнних цілей. Така практика носить системний характер і супроводжується широким спектром порушень норм міжнародного гуманітарного права, зокрема положень Женевських конвенцій та їх Додаткових протоколів, а також становить складову міжнародно-кримінальної відповідальності згідно з положеннями Римського Статуту Міжнародного кримінального суду. Указані дії набувають ознак експлуатаційної поведінки, оскільки спрямовані на використання особи не як автономного суб'єкта, а як інструменту досягнення воєнної мети, що є несумісним з принципами захисту цивільного населення в умовах збройного конфлікту.

У 2022 році громадська організація «Ла Страда – Україна» провела дослідження з метою виявлення факторів, що підвищують ризики потрапляння громадян у ситуації торгівлі людьми та експлуатації в умовах повномасштабної війни. Опитування охопило 103 респондентів, які зверталися на Національну гарячу лінію з попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації, а також осіб, що самостійно заповнили анкету онлайн. Результати дослідження засвідчили, що найбільш уразливими до ризиків торгівлі людьми є внутрішньо переміщені особи, жінки з дітьми, особи без документів, а також ті, хто планує виїзд за кордон у пошуках притулку чи працевлаштування. Серед ключових чинників вразливості було визначено брак інформації про безпечну міграцію, незнання іноземних мов, обмежений доступ до офіційних процедур захисту та правової допомоги, а також психологічний стан стресу та дезорієнтації [100].

У Щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2023 рік відзначено, що збройна агресія Російської Федерації проти України спричинила значне зростання кількості випадків порушення прав людини, зокрема у сфері торгівлі людьми та експлуатації. Особливу увагу приділено вразливості внутрішньо переміщених осіб, жінок, дітей та осіб, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, до ризиків потрапляння в

ситуації торгівлі людьми, включаючи сексуальну та трудову експлуатацію. Доповідь підкреслює необхідність посилення заходів з виявлення та захисту постраждалих осіб, а також удосконалення механізмів міжвідомчої взаємодії у сфері протидії торгівлі людьми. Зазначено, що ефективна реалізація національного законодавства та міжнародних зобов'язань України у цій сфері є критично важливою для забезпечення прав і свобод людини в умовах триваючого збройного конфлікту [119].

Погоджуємось із твердженням науковця В.В. Котової, що збройний конфлікт дає можливості не лише для протизаконного переміщення зброї, боєприпасів, наркотиків, але й людей. До групи ризику тих, хто може легко стати жертвою тіньового ринку, можна віднести вимушених переселенців або внутрішньо переміщених осіб із зони проведення активних бойових дій, а також дітей, які внаслідок війни залишилися без батьківського піклування [53, С.74].

Зважаючи на це, залучення осіб у межах збройного конфлікту може набувати системних експлуатаційних форм, найпоширенішою серед яких є торгівля людьми з метою подальшого використання у складі збройних формувань, що реалізується через вербування, переміщення, передачу, переховування або отримання осіб, здебільшого чоловіків призовного віку, з метою їх використання як живої сили у складі збройних угруповань. У таких випадках особи стають інструментом реалізації воєнних цілей, що супроводжується обмеженням їхньої волі, порушенням гідності, примусовою мобілізацією, а також трудовим чи військовим підпорядкуванням, яке не відповідає вимогам міжнародного гуманітарного права щодо захисту цивільного населення та осіб, які не беруть участі в бойових діях [123, С.357-363].

Особливої уваги вимагає ситуація, коли зазначені дії вчиняються щодо осіб, які мають статус комбатантів, тобто належать до збройних сил воюючої сторони, але залучаються до виконання завдань з використанням методів, що прямо заборонені міжнародними нормами. У такому випадку дії винних осіб повинні кваліфікуватися як порушення законів і звичаїв війни, відповідно до статті 438 Кримінального кодексу України, з урахуванням положень Женевських

конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів до них. Такий підхід дозволяє не лише диференціювати відповідальність залежно від статусу потерпілого, але й забезпечити правову визначеність у сфері кваліфікації експлуатаційних практик у межах збройного конфлікту.

Терміни, пов'язані з «використанням осіб у збройних конфліктах», застосовуються у кримінальному законодавстві України фрагментарно, проте мають важливе значення для ідентифікації експлуатаційних практик, що підлягають кримінально-правовому переслідуванню.

У чинному кримінальному законодавстві України відсутнє нормативно закріплене визначення поняття «використання особи у збройних конфліктах», що зумовлює потребу у доктринальному осмисленні цього явища з урахуванням положень міжнародного гуманітарного права та практики міжнародних судових інституцій.

З указуванням вказаного пропонуємо практичне визначення *використання особи у контексті збройного конфлікту* як умисне залучення цивільної чи іншої особи, захищеної міжнародним гуманітарним правом, до виконання дій або завдань бойового, допоміжного, логістичного, розвідувального, інформаційно-психологічного, адміністративного чи іншого характеру, що прямо чи опосередковано спрямовані на досягнення воєнних цілей, підрив конституційного ладу, суверенітету чи територіальної цілісності держави, та супроводжуються позбавленням волі, примусом, зловживанням уразливим становищем або іншими формами обмеження прав і свобод людини.

Залучення у зазначеному контексті означає активні дії, спрямовані на те, щоб інша особа почала брати участь у певній діяльності – незалежно від її власної волі чи бажання. Тобто «залучити» означає ініціювати участь особи або втягнути її у певні процеси (зокрема дії, пов'язані із веденням війни або обслуговуванням збройного конфлікту).

Залучення може відбуватися через примус (фізичний, психологічний тиск), обман (спотворення істинної мети дій), зловживанням уразливим становищем (наприклад, використання бідності, депортації, загрози життю),

пропаганду або маніпуляцію (особливо щодо неповнолітніх), наказ, команду в умовах підпорядкування, вербування (запрошення або залучення під виглядом «допомоги»).

Нижче наведено перелік прикладів примусу виокремлений практикою Міжнародного кримінального суду та Європейського суду з прав людини:

- страх перед насильством, тиском, затриманням, психологічним пригніченням або зловживанням владою [141; 107] ;
- залякування, вимагання та інші форми примусу, що ґрунтуються на страху або відчаї [168];
- затримання (законне чи незаконне) [169; 175];
- регулярне насильство над затриманими (зокрема сексуальне насильство) [140; 166];
- захоплення та утримання потерпілих [157; 180];
- психологічне насильство; та
- обіцянки, дані потерпілим, зокрема обіцянки, пов'язані з освітою чи працевлаштуванням, або обіцянки пощадити чи допомогти членам сім'ї [169; 162].

Таке визначення відображає прагнення до криміналізації діяльності, що має ознаки насильницького втручання у функціонування державного устрою, однак не охоплює повністю специфіку експлуатаційної поведінки в умовах збройного конфлікту.

Комплексне розуміння явища залучення у збройному конфлікті знаходить подальший розвиток у законодавчих конструкціях, зокрема у положеннях статті 447 Кримінального кодексу України, яка встановлює відповідальність за залучення найманців до участі у воєнних діях, спрямованих проти основ конституційного ладу, територіальної цілісності чи функціонування органів державної влади [57].

Термінологічна конструкція цієї норми охоплює не лише сам факт участі найманців у бойових діях, але й широкий спектр дій, пов'язаних із підготовкою, матеріальним забезпеченням та логістичним супроводом їхньої участі у

збройному протистоянні. Таким чином, законодавець визнає використання найманців як одну з форм транснаціональної експлуатації, яка створює складні, ієрархічно організовані схеми залучення осіб до збройних конфліктів без належних правових гарантій. Така практика становить не лише загрозу національній безпеці України, а й призводить до численних порушень норм міжнародного гуманітарного права, зокрема положень Женевських конвенцій 1949 року та їх Додаткових протоколів, які передбачають спеціальний режим захисту для учасників бойових дій.

Окремої уваги в контексті кримінально-правової кваліфікації діянь, пов'язаних із використанням осіб у збройних конфліктах, заслуговує стаття 438 Кримінального кодексу України – «Порушення законів та звичаїв війни». Згідно з її диспозицією, до числа кримінально караних діянь відноситься, зокрема, втягнення цивільного населення до примусових робіт, що є порушенням норм міжнародного гуманітарного права. Такі діяння суперечать положенням Женевської конвенції (IV) про захист цивільного населення під час війни 1949 року та визнаються серйозним порушенням, що підпадає під категорію воєнних злочинів. Вчинення подібних дій, зокрема у формі залучення цивільних осіб, які перебувають під владою окупаційної сили або будь-якого іншого суб'єкта, що не є легітимним представником державної влади, розцінюється як форма експлуатації, що заборонена як міжнародним, так і національним правом. Зокрема, йдеться про положення Конвенції МОП № 29 про примусову працю, ратифікованої Україною.

Попри наявність окремих кримінально-правових положень у чинному Кримінальному кодексі України, необхідно констатувати відсутність цілісного та системного підходу до криміналізації використання осіб у контексті збройних конфліктів, що істотно знижує ефективність протидії таким формам протиправної поведінки. Особливо актуальною ця проблема постає у випадках, коли йдеться не лише про класичні категорії, пов'язані з участю найманців або використанням примусової праці, а про значно ширший спектр експлуатаційних

практик, що порушують основоположні принципи міжнародного гуманітарного права.

Зокрема, у цій площині необхідно розглядати такі діяння, як використання цивільного населення в якості «живих щитів», сексуальне поневолення осіб незалежно від статі, залучення до виконання допоміжних функцій логістичного характеру, розвідувальної діяльності, а також примус до участі в інформаційно-психологічних операціях, що прямо чи опосередковано обслуговують воєнні цілі сторони конфлікту. Вказані дії не лише виходять за межі допустимого поведіння з цивільними відповідно до норм Женевських конвенцій та Додаткових протоколів, а й порушують принципи невибірковості, гуманності та обмеженості засобів і методів ведення війни.

Аналіз змісту статей 438 та 447 КК України свідчить, що національний законодавець визнає використання осіб у збройному конфлікті як суспільно небезпечне явище. Однак відсутність уніфікованої кримінально-правової конструкції, яка б цілісно охоплювала всі форми експлуатації особи в умовах збройного конфлікту, створює правову прогалину, що ускладнює ефективне документування, розслідування і кваліфікацію таких діянь відповідно до міжнародних стандартів. У зв'язку з цим постає нагальна необхідність удосконалення національного кримінального законодавства з урахуванням норм Римського Статуту, положень міжнародного гуманітарного права, а також роз'яснень і практики Міжнародного кримінального суду щодо кваліфікації злочинів, пов'язаних з експлуатацією особи під час збройних конфліктів.

Проблематика правового регулювання використання особи у збройних конфліктах як однієї з форм незаконної експлуатації становить окремий напрям у межах дослідження кримінально-правового захисту особи в умовах збройного протистояння. Зазначене поняття закріплене у примітці 1 до статті 149 Кримінального кодексу України, де серед форм експлуатації прямо вказується використання людини у збройних конфліктах. Таким чином, законодавець визнає цей різновид поведінки як суспільно небезпечний та такий, що підлягає кримінально-правовій охороні.

З урахуванням динаміки подій на тимчасово окупованих територіях України, зокрема у Луганській, Донецькій, Херсонській та Запорізькій областях, проблема використання цивільного населення у збройних конфліктах має системний і масштабний характер. Попри очевидну повторюваність та системність таких практик, їхня правова оцінка в українській слідчій та судовій практиці ускладнюється відсутністю розробленого механізму правового розмежування експлуатації особи у збройному конфлікті від суміжних складів злочинів, зокрема від колабораційної діяльності, пособництва державі-агресору чи примусового залучення до виконання трудових обов'язків в умовах окупації [34].

Чинна редакція Кримінального кодексу України не забезпечує належного рівня юридичної визначеності щодо кваліфікації використання особи у збройному конфлікті як форми експлуатації. Відсутність нормативно окресленої дефініції цього поняття істотно ускладнює як доктринальне осмислення відповідного явища, так і його практичне застосування у сфері правозастосування, зокрема в умовах воєнного часу та під час здійснення правосуддя в постконфліктний період. Зазначена проблема набуде особливої гостроти після деокупації тимчасово окупованих територій України, коли органи досудового розслідування та судові інстанції здійснюватимуть індивідуальну оцінку поведінки осіб, які перебували під владою окупаційної адміністрації. За відсутності законодавчо чіткого розмежування форм участі осіб у діяльності окупаційного режиму – добровільної, примусової чи такої, що вчинялася в умовах крайньої необхідності або під тиском шантажу, існує підвищений ризик неправильної кримінально-правової кваліфікації.

У зв'язку з цим вбачається обґрунтованою необхідність нормативного закріплення дефініції «використання особи у збройних конфліктах» як окремої форми експлуатації у тексті Кримінального кодексу України. Така дефініція має супроводжуватися належною деталізацією об'єктивних і суб'єктивних ознак відповідного кримінального правопорушення, що дозволить чітко відмежовувати його від суміжних складів, зокрема колабораціонізму, найманства або участі в

незаконних збройних формуваннях. Системне законодавче формулювання має ґрунтуватися на положеннях міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевських конвенцій та Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, а також враховувати досвід держав, які вже передбачили відповідні норми в національному кримінальному праві.

Таке законодавче оновлення сприятиме підвищенню якості правової кваліфікації, унеможливленню хибних обвинувачень, забезпеченню справедливості щодо осіб, які стали жертвами експлуатації, та забезпеченню належного виконання міжнародно-правових зобов'язань України, включаючи ті, що випливають із ратифікації Римського Статуту. В умовах активного збройного протистояння та з урахуванням ймовірного масового документування міжнародних злочинів, скоєних на території України, кодифікація зазначеного поняття виступає необхідним елементом не лише вдосконалення кримінального законодавства, а й утвердження принципу верховенства права у системі постконфліктного правосуддя.

Таким чином, з урахуванням існуючої прогалини у чинному кримінальному законодавстві, під *використанням особи у збройному конфлікті* доцільно розуміти умисне залучення цивільної особи, військовополоненого або іншої захищеної особи до участі у діях, пов'язаних із веденням збройного конфлікту, здійсненням допоміжної або бойової діяльності, інформаційно-психологічного, логістичного, адміністративного чи іншого забезпечення військових операцій, у тому числі шляхом використання у якості живого щита, залучення до примусової праці, розвідки, сексуального поневолення або інших форм підпорядкування інтересам воюючої сторони, що супроводжується обмеженням волі, примусом або зловживанням уразливим становищем особи.

Запропоноване визначення охоплює як прямі, так і опосередковані форми експлуатаційного впливу, відповідає змісту заборон, передбачених нормами міжнародного гуманітарного права, та створює передумови для послідовного правозастосування в умовах збройного конфлікту. Його включення до тексту Кримінального кодексу України дозволить забезпечити цілісне охоплення

відповідної поведінки у межах кримінально-правової оцінки та запобігти неоднозначності тлумачення з боку органів досудового розслідування і суду.

У рамках дослідження проблеми правової кваліфікації діянь, пов'язаних з експлуатацією особи під час збройного конфлікту, важливе місце посідає аналіз такої форми злочинного посягання, як сексуальне рабство, що визнається однією з найтяжчих форм експлуатації людини в умовах війни [192]. Це явище підлягає кримінально-правовій оцінці відповідно до положень статті 438 Кримінального кодексу України, яка передбачає відповідальність за порушення законів та звичаїв війни. Вказане діяння має усі необхідні ознаки порушення міжнародного гуманітарного права, яке є обов'язковим для України як сторони відповідних багатосторонніх міжнародних договорів. Хоча у чинному кримінальному законодавстві України сексуальне рабство не виділено як окремий склад злочину, диспозиція частини першої статті 438 КК України охоплює інші порушення норм міжнародного гуманітарного права, зокрема визначені ратифікованими Україною міжнародними договорами. Зокрема, відповідно до пункту (vi) підпункту (e) пункту 2 статті 8 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду сексуальне рабство прямо визнається воєнним злочином. Україна, як договірна сторона цього Статуту з 2024 року, зобов'язана забезпечувати кримінальне переслідування таких діянь у межах власної юрисдикції. У міжнародному гуманітарному та міжнародному кримінальному праві сексуальне рабство розглядається як сучасна форма рабства, що включає в себе здійснення щодо особи дій, подібних до прав власності, та супроводжується примусом до сексуальних дій. У прецеденті Міжнародного кримінального суду у справі Катанги зазначено, що сексуальне рабство передбачає здійснення контролю над особою, який охоплює її пересування, доступ до базових ресурсів і тілесну недоторканність, що порушується шляхом примусової сексуальної взаємодії [107]. Такі діяння повинні беззаперечно розцінюватися як воєнний злочин і переслідуватися у відповідності до вимог як національного, так і міжнародного кримінального права.

Станом на 15 травня 2022 року Управління Верховного комісара ООН з прав людини зафіксувало щонайменше 108 заяв про ймовірні акти сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом (СНПК), що були вчинені щодо жінок, дівчат, чоловіків і хлопчиків у контексті збройної агресії проти України. Випадки було задокументовано на території Чернігівської, Дніпропетровської, Донецької, Харківської, Київської, Херсонської, Луганської, Миколаївської, Вінницької, Запорізької, Житомирської областей, а також у місці тримання під вартою на території Російської Федерації [131, С.22].

Із загального числа повідомлень 78 заяв стосувалися зґвалтування, включаючи факти групового зґвалтування; 7 заяв стосувалися спроб зґвалтування; 15 – примусу до публічного роздягання, а ще 8 – інших форм сексуального насильства, таких як катування сексуального характеру, примусові або небажані сексуальні дотики, а також погрози вчиненням сексуального насильства [110, С.36].

Встановлена належність ймовірних порушників розподіляється наступним чином: у 87 випадках — представники Збройних сил Російської Федерації; у 2 випадках — члени пов'язаних із РФ незаконних збройних формувань; у 9 випадках — військовослужбовці Збройних сил України та територіальної оборони; в одному випадку — працівник українського правоохоронного органу; у 7 випадках — цивільні особи або невстановлені суб'єкти на територіях, контрольованих урядом України; у 2 випадках — аналогічні суб'єкти на територіях, що перебувають під контролем РФ [131, С.22].

Атрибуція осіб, причетних до ймовірних злочинів, здійснювалася Управлінням на підставі комплексного аналізу, що включав встановлення контролю над місцем інциденту, час скоєння правопорушення, наявності відповідної уніформи, відзнак та озброєння, яке використовувалося особами, що могли бути причетні до вчинення актів СНПК. Ці дані мають суттєве значення для формування доказової бази та подальшої кримінально-правової кваліфікації відповідних діянь як воєнних злочинів [110, С.36; 131, С.22].

З позиції об'єктивної сторони кримінального правопорушення, діяння особи, яка вчиняє сексуальну експлуатацію, зокрема сексуальне рабство, включає фізичне або психологічне поневолення потерпілої особи, обмеження її свободи та підпорядкування в умовах повної залежності, що супроводжується примусом до сексуальних дій. Суб'єктивна сторона такого правопорушення характеризується наявністю прямого умислу, усвідомленням того, що вчинювані дії становлять реалізацію неправомірного контролю над іншою особою та суперечать її гідності і праву на свободу. Ключове значення має контекстуальний елемент, без наявності якого діяння не може бути кваліфіковано як воєнний злочин: воно має бути вчинене в межах міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту, а винна особа повинна усвідомлювати існування такого конфлікту. У справі Онгвена Міжнародний кримінальний суд визначив комплекс ознак, які дозволяють ідентифікувати наявність сексуального рабства в конкретній ситуації [133; 118]. Йдеться, зокрема, про здійснення повного або часткового контролю над пересуванням потерпілої особи, вжиття заходів для унеможливлення її втечі, систематичне застосування психологічного тиску чи залякування, тривалу ізоляцію або обмеження у доступі до зовнішнього світу, застосування насильства або постійне утримання потерпілої під загрозою його використання, контроль над сексуальними діями, а також експлуатацію вразливого становища особи, що зумовлюється соціально-економічними чинниками або її перебуванням у зоні збройного конфлікту [163; 136].

У контексті збройного конфлікту, що триває на території України, сексуальне рабство, вчинене представниками збройних формувань щодо цивільного населення, повинно розглядатися як кваліфікована форма воєнного злочину, яка охоплюється юрисдикцією Міжнародного кримінального суду. Зазначене діяння має усі ознаки порушення норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного кримінального права, що передбачають безумовний захист цивільних осіб від будь-яких форм сексуального насильства, включно з поневоленням, в умовах збройного конфлікту. Його сутність полягає у насильницькому підпорядкуванні особи, позбавленні її волі та реалізації щодо

неї повноважень, подібних до прав власності, із примусом до сексуальних дій, що є несумісним з основоположними принципами захисту людської гідності [156; 165].

Попри відсутність прямого згадування терміна «сексуальне рабство» у диспозиції статті 438 Кримінального кодексу України, яка передбачає відповідальність за порушення законів та звичаїв війни, її тлумачення у світлі положень Римського Статуту Міжнародного кримінального суду дозволяє включити зазначене діяння до сфери кримінально-правової оцінки як воєнного злочину. Відповідно до підпункту (vi) пункту (e) частини 2 статті 8 Римського Статуту, сексуальне рабство визнається однією з форм воєнних злочинів, за які встановлено індивідуальну кримінальну відповідальність [104].

З огляду на зазначене, виникає об'єктивна потреба в нормативному вдосконаленні положень Кримінального кодексу України шляхом чіткого закріплення відповідальності за сексуальне рабство, зокрема в контексті збройного конфлікту. Такий підхід дозволить забезпечити більш точну та уніфіковану правову кваліфікацію відповідних діянь, уникнути неоднозначного тлумачення з боку органів досудового розслідування та суду, а також посилити захист потерпілих, які стали жертвами злочинів, що посягають на їхню статеvu свободу, недоторканність і гідність.

Альтернативно, з урахуванням правозастосовчої практики та обмежень чинної редакції статті 438 КК України, доцільним є розроблення методичних рекомендацій для органів правозастосування, які б передбачали тлумачення сексуального рабства як особливо тяжкої форми порушення законів та звичаїв війни. У цьому контексті можуть бути використані висновки, сформульовані в рішенні Судової палати Міжнародного кримінального суду у справі Катанги [107].

Таким чином, сексуальне рабство в умовах збройного конфлікту повинно визнаватися окремим воєнним злочином, який, навіть за відсутності прямої інкорпорації у Кримінальний кодекс України, може бути охоплений існуючими положеннями за умови їх тлумачення у відповідності до міжнародно-правових

зобов'язань України. Це не лише відповідає принципу невідворотності покарання, а й гарантує дотримання стандартів захисту потерпілих у конфліктах, а також сприяє зміцненню міжнародного кримінального правопорядку.

Значної уваги потребує гендерний вимір цього кримінального правопорушення, який у міжнародній практиці вже давно вийшов за межі традиційного уявлення про жінок як єдиних жертв сексуального характеру. Згідно з підходами, закріпленими у практиці Міжнародного кримінального суду, потерпілими від сексуального рабства можуть бути особи будь-якої статі, гендерної ідентичності або віку, що набуває особливої актуальності в умовах документованих випадків сексуального насильства над чоловіками та неповнолітніми під час збройних конфліктів. Отже, сексуальне рабство є гендерно-нейтральним кримінальним правопорушенням, яке підлягає кримінально-правовій оцінці незалежно від біологічних чи соціальних характеристик потерпілої особи.

У контексті збройного конфлікту на території України сексуальне рабство, що вчиняється представниками збройних формувань щодо цивільного населення, набуває особливого значення як форма воєнного злочину. Це явище підпадає під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (МКС) та потребує ефективного кримінального переслідування на національному рівні.

Згідно з даними Офісу Генерального прокурора України, з початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації зафіксовано 235 випадків сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, з яких 150 потерпілих – жінки, 85 – чоловіки, а 13 – неповнолітні (12 дівчат та 1 хлопець). Ці злочини були зареєстровані у всіх дев'яти регіонах, де перебували окупаційні війська, зокрема на Херсонщині (72 випадки), Донеччині (55), Київщині (52) та Харківщині (21) [117].

Станом на сьогодні, коли частина території України залишається під тимчасовою окупацією, ризики продовження таких практик зберігаються, однак їх належна кримінально-правова кваліфікація ускладнена через відсутність спеціалізованих правових норм та уніфікованої методики фіксації і

розслідування сексуальних злочинів, учинених у контексті міжнародного збройного конфлікту.

Міжнародна правозастосовна практика, зокрема матеріали міжнародних трибуналів щодо геноциду в Руанді та конфлікту в колишній Югославії, свідчить, що сексуальне рабство використовувалося як частина стратегії етнічного очищення, дестабілізації місцевих спільнот і морального знищення супротивника. Подібні риси простежуються й у контексті збройної агресії Російської Федерації, де сексуальне поневолення застосовується не лише як індивідуальна злочинна дія, а як складова ширшої стратегії ведення війни, що має системний і репресивний характер.

З огляду на викладене, дослідження кваліфікації сексуального рабства як воєнного злочину є не лише науково актуальним, а й практично необхідним для забезпечення ефективного доступу потерпілих до правосуддя, виконання Україною зобов'язань, взятих на себе відповідно до міжнародних договорів, а також запровадження дієвих механізмів невідворотності покарання. Урахування гендерної нейтральності цього злочину та його триваючого характеру в національній правозастосовній практиці сприятиме гармонізації українського кримінального законодавства з міжнародними стандартами й утвердженню принципу верховенства права в умовах збройного конфлікту.

Однією з найбільш тяжких форм експлуатації особи в умовах міжнародного збройного конфлікту є примушування до проституції, що має ознаки воєнного злочину та прямо передбачене у пункті 8(2)(b)(xxii) Римського Статуту Міжнародного кримінального суду. Зазначене порушення кваліфікується як «інше серйозне порушення законів і звичаїв війни» й належить до переліку міжнародних злочинів, за які передбачена індивідуальна кримінальна відповідальність у межах міжнародного гуманітарного права [65].

Крім того, примушування до проституції заборонене положеннями міжнародного гуманітарного права. Зокрема, стаття 27 IV Женевської конвенції передбачає обов'язок забезпечення захисту жінок від «зґвалтування, примушування до проституції чи будь-якого іншого посягання на їхню

моральність» [20]. Стаття 76 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій також підтверджує заборону сексуального насильства, включно з примусовою проституцією, що засвідчує її кваліфікацію як грубого порушення міжнародного гуманітарного права [16].

Хоча у національному законодавстві України відсутнє окреме формулювання щодо «примушування до проституції» у контексті воєнного злочину, положення статті 438 Кримінального кодексу України охоплює інші порушення законів і звичаїв війни, передбачені міжнародними договорами, ратифікованими Україною.

Особливої уваги заслуговує питання тривалості такого правопорушення. Відомі випадки, коли відповідні дії тривали протягом усього періоду окупації населених пунктів, що свідчить про можливість кваліфікації діяння як триваючого злочину. Це, своєю чергою, має значення для встановлення меж кримінальної відповідальності, обчислення строків давності та оцінки системності поведінки виконавців.

Розглядаючи елементи сексуального нападу, Апеляційна палата у справі Дордевіча (п. 852) зазначила, що певну поведінку може бути кваліфіковано як дію сексуального характеру у випадках, коли наявні ознаки посягання на фізичну або моральну недоторканність потерпілої особи: «Очевидно, що сексуальний напад передбачає наявність акту сексуального характеру. Апеляційна палата зазначає, що такий акт має також бути посяганням на фізичну або моральну недоторканність потерпілої особи. Частини тіла, які зазвичай асоціюються із сексуальністю, часто стають об'єктами або елементами посягань. Однак фізичний контакт не є обов'язковим для того, щоб дію можна було кваліфікувати як таку, що має сексуальний характер. Примушування особи вчиняти певні дії або бути їх свідком може бути достатнім, якщо ці дії ображають та/або принижують жертву в сексуальному плані» [185; 170].

З урахуванням викладеного, обґрунтованим є висновок про те, що хоча як сексуальне рабство, так і примушування до проституції становлять серйозні порушення як норм міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального

права, так і положень національного кримінального законодавства, а також посягають на основоположні цінності, пов'язані з гідністю, свободою та статевою недоторканністю людини, ці явища мають суттєві відмінності з точки зору їх етіології, способів реалізації, цільових груп потерпілих, а також умов, у яких вони виникають і здійснюються.

Сексуальне рабство, як правило, характеризується високим рівнем контрольованості над жертвою, тривалістю впливу, наявністю елементів поневолення та здійсненням дій, подібних до правомочностей власності, тоді як примушування до проституції часто носить більш епізодичний, економічно вмотивований характер і може бути реалізоване поза контекстом структурованого поневолення [160; 164]. Крім того, у контексті збройного конфлікту, особливо на тимчасово окупованих територіях, сексуальне рабство частіше фіксується як форма насильницької домінації, що має системну природу та використовується як засіб приниження, терору і контролю над цивільним населенням, тоді як примушування до проституції може залишатися латентним або бути складніше ідентифікованим у процесі документування воєнних злочинів.

Вказані особливості впливають як на інтенсивність виявлення відповідних правопорушень, так і на характер їхнього процесуального оформлення. Внаслідок цього спостерігається нерівномірність у розподілі кримінальних проваджень, розпочатих за цими статтями, що, своєю чергою, вимагає врахування не лише правової специфіки кожного складу злочину, а й ширшого соціального, психологічного та політичного контексту, в якому ці діяння мають місце. Такий підхід дозволяє забезпечити адекватну правову кваліфікацію, належне реагування правоохоронної системи, а також дотримання принципу справедливості щодо потерпілих осіб.

Іншою небезпечною формою експлуатації особи в умовах міжнародного збройного конфлікту є примушення до проходження служби у збройних силах ворожої держави або до участі у воєнних діях. Ця форма протиправної поведінки прямо передбачена у статтях 8(2)(a)(v) та 8(2)(b)(xv) Римського Статуту

Міжнародного кримінального суду, в яких вона визнається воєнним злочином [104].

Серйозне порушення у формі примушування військовополонених або цивільних осіб до проходження служби в збройних силах ворожої держави визнається воєнним злочином згідно зі статтею 2(е) Статуту Міжнародного кримінального суду. Міжнародний трибунал для колишньої Югославії (далі – МКТЮ) також наголошував, що примусова праця осіб, які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права і залучаються до діяльності воєнного характеру або з воєнною метою, становить незаконну працю, жорстоке поводження та посягання на людську гідність. Хоча такі діяння не були прямо зазначені у відповідному переліку, вони були кваліфіковані як злочини відповідно до статті 3 Статуту МКТЮ [197].

Щодо формулювання «в інший спосіб» перебування на службі в збройних силах ворожої держави, у правовій доктрині зазначено, що участь військовополоненого або іншої захищеної особи у воєнних діях становить приклад забороненого примушування до проходження служби у складі збройних сил супротивника [118, С. 343; 176].

Крім того, термін «збройні сили ворожої держави» може включати не лише регулярні військові формування, а й правоохоронні органи, які функціонують у складі воєнного апарату держави-агресора.

Щодо примушування до участі у воєнних діях, слід зазначити, що цей воєнний злочин впливає зі статті 23 Гаазького положення 1907 року, згідно з якою «воюючій стороні також забороняється примушувати громадян ворожої сторони брати участь у воєнних діях, спрямованих проти їхньої власної держави, навіть у випадку, якщо вони перебували на службі такої воюючої сторони до початку війни» [42].

Отже, положення частини першої статті 438 Кримінального кодексу України, що передбачає кримінальну відповідальність за порушення законів та звичаїв війни, застосовується в межах національної юрисдикції України виключно до осіб, які перебувають під контролем української держави,

незалежно від їхнього громадянства. Це можуть бути як громадяни України, так і іноземці, зокрема громадяни держави-агресора, за умови їх фактичного затримання або екстрадиції. У цьому контексті діяння представників військових або правоохоронних органів держави-агресора, що виражаються у примушенні військовополонених або цивільних осіб до служби в її збройних силах, можуть бути кваліфіковані як воєнні злочини відповідно до статті 438 КК України лише за наявності процесуальної можливості здійснити кримінальне переслідування таких осіб у межах української правової системи. У разі відсутності такого доступу до виконавців, зафіксовані факти мають визнаватися як складові масивів доказів для подальшого міжнародного кримінального переслідування в рамках юрисдикції Міжнародного кримінального суду або спеціального міжнародного трибуналу.

У процесі правозастосування щодо діянь, пов'язаних з експлуатацією осіб у збройному конфлікті, однією з найбільш складних і дискусійних проблем є визначення меж між дозволеною та забороненою формою залучення до праці. Особливо це стосується випадків, коли йдеться про осіб зі статусом військовополонених. Згідно з положеннями Женевської конвенції (III) від 12 серпня 1949 року про поводження з військовополоненими, такі особи можуть бути залучені до виконання певних видів робіт, однак лише в межах чітко визначених категорій зайнятості, які не суперечать їх статусу та не мають прямого зв'язку з воєнними діями [42].

Конвенція передбачає, що дозволені види праці мають відповідати нормам безпеки, гуманності та не порушувати гідності військовополонених. Зокрема, відповідно до статті 50, забороняється залучати військовополонених до робіт, які мають небезпечний або принизливий характер, а також до будь-яких видів діяльності, пов'язаних із воєнними операціями або забезпеченням потреб збройних сил противника [42]. Відтак, будь-яке відхилення від встановлених міжнародними нормами умов праці може бути кваліфіковане як примусова праця, що становить серйозне порушення норм міжнародного гуманітарного права та, відповідно, воєнний злочин.

Що стосується осіб, які перебувають під захистом Женевської конвенції IV, то їх можна залучати лише до роботи, яка необхідна «для забезпечення харчування, житла, одягу, транспорту і здоров'я людей, і яка безпосередньо не пов'язана з проведенням воєнних дій» [20].

Таким чином, можна дійти висновку, що особи, які перебувають на окупованих територіях і мають статус захищених осіб, можуть бути залучені до виконання робіт, необхідних для задоволення базових потреб окупаційної армії або для забезпечення цивільного населення окупованої території життєво важливими послугами та ресурсами. Водночас, попри можливість залучення до деяких видів діяльності, такі особи не можуть бути примушені до виконання робіт військового характеру, зокрема до будівництва оборонних споруд.

Щодо визначення примусової праці, заслуговує на увагу правова позиція, викладена у висновках Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії, відповідно до якої такими діями визнаються: «Затриманих змушували, з великим ризиком для їхнього життя, виконувати різні небезпечні завдання з військового забезпечення на користь [збройних сил ворожої держави], зокрема копати окопи, будувати оборонні структури з мішків з піском, переносити поранених або вбитих [...] солдатів, переносити боєприпаси і вибухівку через лінію зіткнення та розміщувати їх перед [військовими] позиціями». Ці завдання ув'язнені часто виконували в умовах, які наражали їх безпосередньо на ворожий вогонь, а отже виконували функцію захисту [ворожих] солдатів». Примушування ув'язнених «виконувати завдання з військового забезпечення в надзвичайно небезпечних умовах, такі як риття окопів поблизу лінії зіткнення, закриття мішками з піском відкритих вікон або ділянок, або інші види фортифікаційних робіт». Примушування затриманих «переносити вибухівку через лінію зіткнення або забирати тіла поранених чи вбитих [ворожих] солдатів». Також до примусових робіт віднесено: риття окопів поблизу лінії зіткнення, укриття віконних отворів або ділянок за допомогою мішків з піском, інші види фортифікаційних робіт, перенесення вибухових речовин, транспортування тіл поранених або загиблих, зведення укріплень і ліній

оборони, перенесення важких ящиків із боєприпасами до військових об'єктів, ремонт укриттів, а також підготовка передових позицій до зимового періоду. Усі ці дії визнано такими, що мають прямий військовий характер і, відповідно, не можуть виконуватися особами, які користуються захистом міжнародного гуманітарного права [197].

Із аналізу вищезазначених джерел випливає, що цивільні особи, які перебувають під інтернацією, можуть виявити ініціативу щодо добровільного залучення до праці. Умови їх зайнятості мають відповідати стандартам, встановленим для місцевого населення держави-окупанта, при цьому така праця не повинна мати прямого зв'язку з воєнними діями.

Однак аналіз матеріалів кримінальних проваджень, відкритих у період повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, а також вивчення практичних аспектів правозастосування на тимчасово окупованих і деокупованих територіях свідчить про наявність істотної проблеми у сфері кваліфікації діянь, пов'язаних із примусовим залученням осіб до праці. Як свідчить практика, органи досудового розслідування, здійснюючи кримінально-правову оцінку таких фактів, як правило, не використовують категоріальний поділ на «дозволену» та «примусову» працю, що закріплений у міжнародному гуманітарному праві.

Основною причиною такої правозастосовної тенденції є дефінітивна невизначеність зазначених понять у національному кримінальному законодавстві України, а також відсутність їх належної імплементації на рівні окремих складів кримінальних правопорушень. Як наслідок, випадки залучення осіб, зокрема цивільного населення або військовополонених, до виконання робіт під тиском, примусом або в умовах явного підпорядкування окупаційній адміністрації, переважно кваліфікуються за статтею 111-1 КК України («Колабораційна діяльність») або статтею 111-2 КК України («Пособництво державі-агресору»), що не відображає належним чином характер і об'єктивні ознаки порушення міжнародного гуманітарного права [100].

Серед воєнних злочинів, що підпадають під сферу регулювання статті 438 Кримінального кодексу України («Порушення законів та звичаїв війни»), окремої уваги потребує залучення дітей до участі в збройних конфліктах, зокрема у формах вербування або мобілізації осіб, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, до складу збройних формувань або використання їх для активної участі у бойових діях.

Відповідно до статті 8(2)(b)(xxvi) Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, вербування або використання дітей, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, у збройних конфліктах визнається воєнним злочином. Цей принцип підтверджується також положенням статті 77(2) Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року, згідно з яким держави-учасниці зобов'язані утримуватися від вербування дітей, які не досягли 15 років, та вживати всіх можливих заходів для недопущення їхньої участі в бойових діях [16].

Національна правова система України узгоджується з цими міжнародно-правовими стандартами. Так, стаття 30 Закону України «Про охорону дитинства» прямо забороняє участь дітей у збройних конфліктах, включно з їх вербуванням, навчанням або використанням для збройного спротиву державній владі [87].

У площині кримінально-правової відповідальності об'єктивна сторона відповідного правопорушення полягає у вербуванні, мобілізації або залученні дитини до безпосередньої участі в бойових діях. Визначальним чинником є факт, що потерпіла особа на момент вчинення злочину не досягла п'ятнадцятирічного віку, а також наявність міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту, з яким такі дії були безпосередньо пов'язані. Суб'єктивна сторона охоплює прямий умисел – усвідомлення суб'єктом злочину факту участі дитини у збройному конфлікті та її віку або наявність достатніх підстав вважати, що особа була молодшою п'ятнадцяти років.

Наразі, в умовах міжнародного збройного конфлікту в Україні, такі дії фіксуються на тимчасово окупованих територіях, про що свідчать, зокрема, офіційні звернення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [12].

У світлі наведених обставин, вербування або мобілізація неповнолітніх осіб до участі у збройному конфлікті є діями, що суперечить основоположним принципам міжнародно-правового захисту дітей і порушує спеціальні гарантії, встановлені для осіб, які не досягли повноліття. Таке втягнення, особливо за відсутності добровільної та усвідомленої згоди, має розглядатися як неправомірне використання дітей у воєнних цілях, що підлягає кримінально-правовому переслідуванню за статтею 438 Кримінального кодексу України.

З урахуванням зобов'язань України як сторони Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року, а також Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, держава зобов'язана забезпечити ефективне виявлення, розслідування та притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні таких діянь. Згідно зі статтею 77(2) Додаткового протоколу I, на сторони збройного конфлікту покладається обов'язок вживати всіх можливих заходів для запобігання вербуванню осіб, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, до збройних формувань, а також для утримання від залучення таких осіб до активної участі у бойових діях [16].

Вербування або мобілізація дітей до складу збройних формувань, а також їх використання у бойових діях, має кваліфікуватися не лише як недотримання гуманітарних стандартів, а як воєнний злочин, що за своєю суттю посягає на фізичну, психологічну і соціальну недоторканність дитини та є проявом експлуатаційного насильства у сфері збройного конфлікту.

Крім того, відповідно до статті 8(2)(b)(xxvi) Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, воєнним злочином визнається призов або вербування дітей, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, до складу національних збройних сил, а також їх використання для активної участі у бойових діях [104]. Згідно зі статтею 38 Конвенції ООН про права дитини, держави-учасниці зобов'язані вживати всіх можливих заходів для забезпечення того, щоб особи, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях, а також утримувалися від їх призову до збройних сил [39].

На сьогодні існують задокументовані повідомлення про те, що Російська Федерація залучає неповнолітніх до участі в міжнародному збройному конфлікті проти України, зокрема у ролі коригувальників вогню та осіб, які здійснюють розвідувальні дії. Окрім того, фіксується примусова мобілізація українських громадян, зокрема дітей, на тимчасово окупованих територіях. Для вербування неповнолітніх використовуються різноманітні механізми: мілітаризація освітнього процесу, організація відпочинку у воєнно-патріотичних таборах, а також залучення до діяльності так званих військово-патріотичних рухів [9].

У національному законодавстві України відповідальність за порушення законів та звичаїв війни, зокрема за вербування або використання неповнолітніх у збройному конфлікті, передбачена статтею 438 Кримінального кодексу України. Це положення закріплює кримінально-правову заборону на вчинення діянь, що суперечать установленим міжнародним стандартам захисту дітей, та підкреслює необхідність недопущення їх участі в будь-яких формах воєнних дій. Указана норма є проявом інтеграції міжнародних зобов'язань України у сфері гуманітарного права в її національну кримінально-правову систему та відіграє важливу роль у реалізації принципу недопущення залучення осіб, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, до ведення збройної боротьби.

Разом із тим, у світлі ратифікації Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, а також з урахуванням актуальної воєнної ситуації, соціального резонансу та системної вразливості неповнолітніх, на територіях, постраждалих від окупації, доцільним вбачається нормативне посилення інструментів захисту дітей у межах кримінального права. З огляду на вищезазначене, вважається обґрунтованим включення до Кримінального кодексу України окремої статті, яка б спеціально регламентувала кримінальну відповідальність за вербування, мобілізацію або інше використання дітей у збройному конфлікті. Такий крок дозволить не лише підвищити ефективність кримінально-правового реагування на зазначені діяння, а й продемонструє відповідальність держави у виконанні своїх міжнародно-правових зобов'язань у сфері захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту.

Запропоноване положення доцільно розмістити в межах розділу XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку», що забезпечить належне системне позиціонування відповідного складу правопорушення в структурі кримінального закону:

Стаття Вербування, мобілізація або використання дітей, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, у збройних силах або для участі в бойових діях

1. Вербування, мобілізація або будь-яке інше залучення дитини, яка не досягла п'ятнадцятирічного віку, до складу національних збройних формувань, а так само використання такої дитини для активної участі в бойових діях або для виконання завдань військового чи допоміжного характеру, –
карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.
2. Ті самі дії, вчинені щодо двох або більше дітей, або якщо вони спричинили тяжкі наслідки для фізичного чи психічного здоров'я потерпілого, –
караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років.
3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою або за попередньою змовою групи осіб, –
караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до п'яти років.
4. Дії, передбачені цією статтею, вчинені на тимчасово окупованій території України, не виключають кримінальної відповідальності згідно з цією нормою і підлягають кваліфікації за загальними правилами, передбаченою статтею 6 цього Кодексу.

Примітка. Під «вербуванням» слід розуміти будь-які дії, спрямовані на ініціювання або сприяння включенню дитини, яка не досягла

п'ятнадцятирічного віку, до складу регулярних або нерегулярних збройних формувань, незалежно від форми згоди, у тому числі через агітацію, тиск на родичів, участь у військово-освітніх або пропагандистських програмах. Під «мобілізацією» розуміється організоване залучення дитини до виконання завдань, пов'язаних із діяльністю збройних структур у період війни або воєнного стану, зокрема у логістиці, охороні, розвідці, адміністрації або інформуванні.

Під «використанням» розуміється як безпосереднє залучення дитини до бойових дій, так і виконання ролей зв'язківця, розвідника, кур'єра, а також участь у психологічних, інформаційних, пропагандистських чи інших воєнних кампаніях.

Тобто, проєкт доповнення Кримінального кодексу України підготовлено у зв'язку з необхідністю імплементації положень міжнародного гуманітарного та кримінального права щодо захисту дітей у контексті збройного конфлікту. Його прийняття відповідає зобов'язанням України, взятим на себе під час ратифікації Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року, стаття 77 якого прямо забороняє участь дітей, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, у бойових діях; Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, стаття 8(2)(b)(xxvi), яка визначає вербування або використання дітей як міжнародний воєнний злочин; Конвенції ООН про права дитини, стаття 38, яка забороняє залучення дітей до збройних конфліктів; Факультативного протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах, який Україна ратифікувала у 2005 році.

Правова природа запропонованої кримінально-правової норми полягає у запровадженні спеціального механізму відповідальності за залучення дітей до участі у збройних конфліктах у будь-якій формі, зокрема шляхом вербування, мобілізації або використання для виконання військових чи допоміжних завдань. Зазначена норма спрямована на захист найуразливішої категорії цивільного населення – осіб, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, та забезпечення

належної реалізації міжнародно-правових зобов'язань України у сфері захисту прав дитини в умовах збройного конфлікту.

Незалежно від того, чи має місце залучення дитини на тимчасово окупованих територіях України, у зоні бойових дій або за межами держави, в тому числі з використанням цифрових технологій чи дистанційної вербувальної комунікації, таке діяння має розцінюватися як кримінально каране, за умови, що його метою є втягнення неповнолітнього до діяльності, пов'язаної з веденням війни. Дія цієї кримінально-правової норми охоплює територію всієї України, включаючи тимчасово окуповані регіони, а також застосовується до діянь, вчинених поза межами України, якщо вони спрямовані проти її громадян або на шкоду її суверенітету, територіальній цілісності чи обороноздатності.

Окрім безпосередньо юридичного аспекту, запровадження такої норми має важливе соціально-гуманітарне значення. Доведено, що участь дитини у воєнних діях, мілітаризованих структурах чи навіть у діяльності допоміжного характеру спричиняє довготривалі негативні наслідки – психологічну травматизацію, порушення соціалізації, втрату базових умов розвитку, що унеможлиблює повноцінну інтеграцію в мирне суспільне життя. Таким чином, норма має виразне превентивне спрямування та сприяє недопущенню експлуатації дитини як інструмента війни.

У правозастосовному контексті запропонована стаття виконує функцію конкретизації складу кримінального правопорушення, розмежовуючи поняття «вербування», «мобілізація» та «використання» дитини у військовому середовищі. Така деталізація створює підґрунтя для формування єдиної практики досудового розслідування та судового розгляду, дозволяє забезпечити більш точну юридичну кваліфікацію діянь та сприяє ефективному збору доказів і їх процесуальній оцінці відповідно до норм міжнародного гуманітарного та кримінального права. У результаті це зміцнює гарантії захисту дітей в умовах збройного конфлікту та забезпечує реалізацію принципу невідворотності покарання за найтяжчі форми воєнної експлуатації.

Склад кримінального правопорушення, пов'язаного з вербуванням, мобілізацією або використанням дітей, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, у збройних конфліктах, що пропонується до інкорпорації у Кримінальний кодекс України як самостійна стаття, має чітко окреслену кримінально-правову структуру. Його зміст сформовано на основі положень міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права. У системному зв'язку з національною доктриною кримінального права ця норма дозволяє комплексно охопити суспільно небезпечну поведінку, спрямовану на залучення дітей до збройної діяльності.

Об'єктом правопорушення виступають суспільні відносини у сфері охорони прав дитини, забезпечення її фізичної та психічної недоторканності, свободи розвитку та захисту від експлуатації. У цьому контексті безпосереднім об'єктом є гарантоване міжнародними та національними актами право дитини не брати участь у збройних діях, а загальним – дотримання гуманістичних принципів ведення воєнних дій.

Об'єктивна сторона охоплює сукупність дій, які виражаються у вербуванні, мобілізації або використанні неповнолітнього, що не досяг п'ятнадцятирічного віку, незалежно від форми або наявності згоди. Зокрема, вербування включає будь-які дії щодо ініціювання залучення дитини до збройних формувань (регулярних чи нерегулярних), мобілізація охоплює організоване включення до структур воєнного або воєнізованого характеру, а використання стосується виконання дитиною бойових, допоміжних, інформаційних, психологічних, розвідувальних функцій тощо. Залучення може мати як фізичну, так і цифрову форму, зокрема через дистанційне управління чи вербування в цифровому середовищі.

Суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого цією статтею, є спеціальна фізична, осудна особа, яка досягла віку вісімнадцяти років та має фактичну або організаційну можливість впливати на процес залучення неповнолітньої особи до збройного формування або до участі в збройному конфлікті.

Такими суб'єктами можуть бути:

- посадові особи, які здійснюють військове, адміністративне, мобілізаційне чи ідеологічне управління у межах державного або квазідержавного утворення;
- командири, керівники підрозділів або інші особи, що мають повноваження на організацію, координацію або віддання наказів про залучення дитини до збройної діяльності;
- організатори мілітаризованих або політично-мобілізаційних структур, які здійснюють вплив на дітей з метою їх залучення до діяльності, пов'язаної з веденням збройного конфлікту.

Згідно з принципами територіальної дії кримінального закону та нормами міжнародного гуманітарного права, будь-яка особа, включаючи військовослужбовців держави-агресора, яка вчиняє на території України діяння, що заборонене нормами міжнародного або національного кримінального права (зокрема воєнні злочини, злочини проти людяності, терор чи вербування неповнолітніх), підлягає кримінальній відповідальності за законодавством України. Імунітет комбатанта, що визнається у міжнародному праві, не поширюється на злочини, які порушують міжнародні гуманітарні норми.

Україна має право і зобов'язання переслідувати воєнних злочинців – незалежно від їхнього громадянства. Тому російський військовий, який на окупованій території України здійснив вербування дітей, зґвалтування, депортацію або тортури, – є суб'єктом українського кримінального права і може бути притягнутий до відповідальності відповідно до КК України.

Контекстуальний елемент є обов'язковою умовою кваліфікації діяння як воєнного злочину за статтею 438 КК України або спеціальною нормою. Він передбачає: наявність міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту, що встановлюється за фактичними обставинами незалежно від оголошення воєнного стану [195]; причинний зв'язок між вчиненим діянням (вербуванням, мобілізацією чи використанням дитини) та конфліктом; усвідомлення особою факту збройного конфлікту та зв'язку її дій із ним [171; 161].

Інкорпорація до Кримінального кодексу України окремої норми, що передбачає відповідальність за вербування, мобілізацію або використання дітей у збройному конфлікті, стане важливим кроком у посиленні національного механізму захисту прав дитини в умовах війни. Такий підхід дозволяє системно врегулювати кримінально-правову відповідальність за дії, що становлять надзвичайну загрозу для життя, здоров'я та розвитку неповнолітніх, а також усунути прогалини у кваліфікації цих діянь у правозастосовній практиці. Запровадження відповідного складу сприятиме формуванню цілісного підходу до переслідування злочинів проти дітей у період збройного конфлікту, ґрунтуючись на принципах верховенства права, невідворотності покарання та пріоритетності інтересів дитини.

3.3. Розмежування загальнокримінальних правопорушень у сфері експлуатації людини та воєнних злочинів за національним законодавством: контекстуальний елемент

У сучасних умовах збройної агресії проти України питання правової кваліфікації діянь, що вчиняються на тлі збройного конфлікту, набуває особливої важливості для правозастосовної практики. Одним із ключових завдань у цьому контексті є проведення чіткого розмежування між загальнокримінальними правопорушеннями та воєнними злочинами. Це завдання ускладнюється тим, що окремі діяння, такі як примус до праці, незаконне позбавлення волі, сексуальне насильство або втягнення у протиправну діяльність, можуть формально відповідати складам загальнокримінальних правопорушень, однак за певних умов підпадати під юрисдикцію міжнародного гуманітарного права.

Визначальною ознакою, яка трансформує загальнокримінальне діяння у воєнний злочин, є контекстуальний елемент – тобто наявність міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту та безпосередній причинний зв'язок між цим конфліктом і протиправною поведінкою.

Відповідно до статті 8 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, злочин може бути віднесений до категорії воєнного лише за умови його вчинення в контексті збройного конфлікту та використання цієї ситуації як засобу досягнення злочинної мети [104]. Такий підхід передбачає не формальне встановлення воєнного стану, а аналіз фактичних обставин: характеру бойових дій, статусу виконавця, ролі потерпілої особи та системності або організованості злочинної практики.

Кримінальний кодекс України містить норми, що потенційно охоплюють експлуатаційні діяння та можуть бути вчинені в умовах війни, зокрема статті 146, 149, 153–155, однак лише стаття 438 КК України передбачає спеціальну конструкцію складу воєнного злочину. Її застосування вимагає комплексного аналізу юридичної природи діяння з урахуванням міжнародно-правових зобов'язань України, у тому числі в межах ратифікованого Римського Статуту.

Отже, контекстуальний елемент є не просто кваліфікуючою обставиною, а структуроутворювальним компонентом складу воєнного злочину, що дозволяє відмежувати дії, які вчиняються як індивідуальні злочини в мирний час, від злочинів, що мають місце у структурі організованого збройного протистояння. Таке розмежування забезпечує не лише точність юридичної оцінки, але й дотримання принципів міжнародного кримінального права, включаючи принципи персональної відповідальності, командної відповідальності та заборони безкарності за порушення норм гуманітарного права [127, С. 100-103; 159].

Стаття 438 Кримінального кодексу України встановлює кримінальну відповідальність за порушення законів і звичаїв війни, фіксуючи спеціальний склад правопорушення, обов'язковим елементом якого є вчинення діяння в умовах збройного конфлікту. Її застосування вимагає доведення причинного зв'язку між діянням і умовами ведення бойових дій, що суттєво відрізняє цю норму від положень загального кримінального права. У такому контексті використання положень статті 438 КК України для оцінки діянь, пов'язаних з

експлуатацією особи під час збройного конфлікту, є обґрунтованим з позиції міжнародного гуманітарного права.

Ця стаття дозволяє враховувати не лише зміст діяння, а й обставини його вчинення, що мають воєнний характер, і забезпечує правову можливість для притягнення до відповідальності не тільки виконавців, а й осіб, які здійснювали контроль або командування. У цьому аспекті особливе значення має стаття 28 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, яка закріплює доктрину командної відповідальності та вимагає від командирів вжиття ефективних заходів для запобігання вчиненню воєнних злочинів або покарання винних [104]. Такий підхід сприяє реалізації принципу невідворотності відповідальності за порушення гуманітарного права у збройних конфліктах.

Контекстуальний елемент воєнного злочину охоплює три ключові складники: по-перше, факт існування збройного конфлікту – міжнародного або неміжнародного; по-друге, наявність зв'язку між правопорушенням і збройним протистоянням, тобто вчинення діяння саме в межах або внаслідок конфлікту; по-третє, усвідомлення виконавцем фактичних обставин, які свідчать про участь у воєнному конфлікті. Зазначені вимоги ґрунтуються як на елементах складу злочинів, викладених у Римському Статуті Міжнародного кримінального суду, так і на практиці міжнародних трибуналів [65].

У разі відсутності такого елемента, аналогічні дії, навіть попри їхню тяжкість, не можуть бути кваліфіковані як воєнні злочини, а підлягають юридичній оцінці за загальнокримінальними нормами. Цей підхід забезпечує дотримання принципу правової визначеності, унеможливорює правове розширення воєнного статусу конфліктного середовища та узгоджується з позиціями Міжнародного кримінального суду, викладеними, зокрема, у рішеннях у справах проти Лубанги та Катанги, а також у звітах Комісії ООН з розслідування порушень у збройних конфліктах [114]. Зазначене положення є визначальним для формування доктринального та практичного підходу до диференціації кримінальної відповідальності у межах міжнародних збройних конфліктів.

У межах кримінально-правової кваліфікації воєнного злочину, передбаченого статтею 438 Кримінального кодексу України, *формальне оголошення воєнного стану не є необхідною умовою* для визнання наявності збройного конфлікту. Відповідно до положень міжнародного гуманітарного права та практики міжнародних кримінальних судів, зокрема у рішенні у справі «Прокурор проти Душко Тадіча», зазначається, що існування збройного конфлікту не потребує його формального оголошення, а встановлюється на основі фактичних обставин – інтенсивності бойових дій, рівня організованості збройних формувань та характеру їхніх операцій [134; 158]. Отже, навіть за відсутності формального режиму воєнного стану, діяння, що вчинені в умовах збройного протистояння та мають із ним причинно-обумовлений зв'язок, мають розцінюватися як такі, що підпадають під сферу застосування статті 438 КК України.

У такому контексті особливу увагу слід приділяти проявам експлуатації людини, які в умовах війни набувають жорстоких і систематизованих форм: сексуального рабства, примушення до проституції, насильницького переміщення, використання цивільного населення для виконання робіт під тиском чи погрозами. Вчинення подібних дій у зв'язку зі збройним конфліктом підлягає розгляду крізь призму міжнародного гуманітарного права та кваліфікується за вищезазначеною нормою Кримінального кодексу України.

Так, наприклад факт систематичного гвалтування жінки, з елементами сексуальної експлуатації, на території, де формально не велися бойові дії, наприклад у тиловому місті на контрольованій Україною території, не може сам по собі слугувати підставою для кваліфікації як воєнного злочину, навіть якщо конфлікт триває [18, С. 7-10; 148]. У такому випадку відсутній елемент зв'язку між діянням та збройним конфліктом. Якщо ж згвалтування вчинене військовослужбовцем країни-агресора у ході масованого наступу, на блокпості або в контексті фільтраційних заходів, воно набуває характеру воєнного злочину. Саме контекст залякування, знеособлення, використання сили для досягнення стратегічної мети – є визначальним у розмежуванні.

Якщо зґвалтування вчинено військовослужбовцем Збройних Сил України або іншого формування, яке діє від імені української держави, у зоні ведення бойових дій, на тимчасово окупованій території чи під час виконання бойового завдання, таке діяння також може набувати ознак воєнного злочину – за умов наявності контекстуального елементу. Відповідно до міжнародного гуманітарного права, зокрема статті 3 спільної до Женевських конвенцій та статті 8(2)(e)(vi) Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, сексуальне насильство, вчинене учасниками неміжнародного збройного конфлікту або державними військовими структурами, може кваліфікуватися як воєнний злочин за умови, що воно було пов'язане з обставинами збройного конфлікту та здійснене з використанням переваг, які надає стан війни.

Ключовим у цьому випадку є не лише факт участі особи у військовій службі, а й доведення того, що злочин було вчинено у зв'язку із збройним конфліктом, тобто за умов, коли конфліктна ситуація створила можливість або стала підґрунтям для вчинення діяння. Наприклад, сексуальне насильство, вчинене українським військовослужбовцем стосовно особи, яка перебуває під його контролем під час фільтраційного огляду, патрулювання, допиту або в ході взаємодії з цивільним населенням на деокупованій території, за умов наявності доказів використання владного становища, може розглядатися як воєнний злочин у контексті міжнародного збройного конфлікту.

Водночас, якщо діяння вчинене військовослужбовцем у приватному контексті, поза межами військової операції, без будь-якого зв'язку з конфліктом (наприклад, у відпустці, під час перебування в тиловому населеному пункті без оперативного завдання), то правопорушення не набуває ознак воєнного злочину та підлягає кваліфікації відповідно до загальних положень кримінального законодавства (наприклад, за статтею 152 КК України – зґвалтування).

Таким чином, воєнний статус особи-виконавця сам по собі не є достатньою підставою для кваліфікації злочину як воєнного. Вирішальним є встановлення обставин, що вказують на прямий зв'язок між діянням та збройним конфліктом: участь у бойових діях, виконання службових обов'язків, фактичне

використання умов війни для реалізації злочинного наміру, наявність політичного контексту або системності в таких діях [153; 194; 174]. Цей підхід відповідає сучасній міжнародній практиці, зокрема позиціям, викладеним у справах «Прокурор проти Ж.-П. Бемби» [152], «Прокурор проти Б. Нтагани» (МКС) [153], де особливо підкреслювалася роль контексту як кваліфікаційної ознаки сексуального насильства як воєнного злочину [26].

Якщо зґвалтування вчинено військовослужбовцем держави-агресора, який, перебуваючи у цивільному одязі, реалізував злочинний намір на території тилового населеного пункту України, питання правової кваліфікації такого діяння потребує особливої уваги з точки зору встановлення наявності контекстуального елементу, притаманного складу воєнного злочину.

У подібному випадку формальна демілітаризація зовнішнього вигляду виконавця (перебування у цивільному одязі) не виключає його належності до збройних сил країни-окупанта, якщо це буде підтверджено доказами (наприклад, документами, зізнанням, свідченнями, розвідданими тощо). Ключовим залишається встановлення того, чи було вчинене діяння зумовлене умовами збройного конфлікту, тобто:

- чи перебував злочинець у тиловому місті в рамках виконання воєнного завдання (наприклад, у складі диверсійної групи, з метою дестабілізації тилу, збору розвідувальної інформації, проведення фільтраційних заходів тощо);

- чи було зґвалтування частиною системної практики, що свідчить про використання сексуального насильства як засобу ведення війни (як, зокрема, це було доведено у справі «Прокурор проти Ж.-П. Бемби», де сексуальне насильство розглядалося як метод залякування цивільного населення і підриву морального супротиву [26]) [193];

- чи скористався виконавець ситуаційною беззахисністю жертви, створеною саме війною, наприклад відсутністю поліцейської охорони, евакуацією державних установ, станом паніки, роз'єднанням сімей або гуманітарною ізоляцією.

Якщо ці умови наявні, навіть попри зовнішнє «цивільне маскування», діяння набуває ознак воєнного злочину, і має кваліфікуватися за статтею 438 КК України у поєднанні з нормами міжнародного гуманітарного права (зокрема, стаття 8(2)(e)(vi) Римського Статуту, яка визначає зґвалтування та інші форми сексуального насильства як воєнні злочини у контексті неміжнародного конфлікту).

Водночас, у разі відсутності доведеного зв'язку з конфліктом, наприклад, якщо особа діяла самостійно, без відома військового командування, вчинила злочин з приватних мотивів і не виконувала жодного завдання військової адміністрації, такий випадок має розглядатися у межах загального кримінального законодавства України та кваліфікуватися, зокрема, за ст. 152 КК України (зґвалтування), з можливим урахуванням інших обставин – незаконного проникнення, викрадення, викриття ворожого агента тощо.

У подібний спосіб слід розглядати й інший приклад, а саме якщо військовослужбовець ЗСУ застосовує фізичне або психологічне насильство до цивільної особи, яка не бере безпосередньої участі в бойових діях, навіть якщо ця особа обґрунтовано підозрюється у пособництві ворогові (наприклад, у коригуванні вогню), таке діяння не може бути виправдане нормами права збройного конфлікту.

У міжнародному гуманітарному праві цивільна особа зберігає захист, навіть якщо вона підозрюється в колабораціонізмі чи шпигунстві – до моменту належної правової процедури (див. ст. 3 спільної до Женевських конвенцій, ст. 75 Додаткового протоколу I).

Відповідно, катування цивільної особи українським військовим у зоні бойових дій є воєнним злочином, передбаченим ст. 438 КК України, якщо встановлено:

- статус жертви як цивільної особи;
- відсутність правової процедури;
- контекст збройного конфлікту;

- мету, яка впливає з воєнної ситуації (наприклад, отримання розвідданих).

Щодо кваліфікації катувань, вчинених військовослужбовцями над цивільними особами, важливим є не правовий статус виконавця чи жертви, а наявність контекстуального зв'язку з збройним конфліктом. Якщо катування здійснюється у рамках незаконного затримання в зоні ведення бойових дій або під час воєнної окупації з метою отримання інформації стратегічного значення, воно набуває ознак воєнного злочину, що підпадає під кваліфікацію за статтею 438 КК України. Якщо ж аналогічні дії здійснено поза контекстом збройного конфлікту, в умовах звичайної кримінальної юрисдикції, то діяння має розглядатися як злочин проти особи згідно з ст. 127 КК України. Такий підхід відповідає усталеним критеріям кваліфікації, сформованим у прецедентній практиці МКТЮ, МКС та норм Женевських конвенцій.

Аналогічний підхід застосовується і щодо інших форм насильницького впливу на цивільне населення, зокрема примусового переміщення осіб з тимчасово окупованих територій.

Факти депортації цивільного населення з Херсонської, Запорізької та Луганської областей, зокрема дітей, з подальшим переданням їх під юрисдикцію країни-агресора, є документованими відповідно до стандартів міжнародного гуманітарного права (звіт Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, 2023) [147]. Якщо метою таких дій є асиміляція, залучення до ідеологічних програм або усунення української ідентичності, вони мають системний характер і відповідають критеріям злочину депортації або насильницького переміщення цивільних осіб – це утворює склад воєнного злочину та підлягає кваліфікації за статтею 438 КК України. Водночас, якщо переміщення здійснене на індивідуальному рівні, з приватною метою, без координації з воєнізованими структурами, це діяння може бути охоплено нормами загального кримінального законодавства, наприклад ст. 146 КК України (незаконне позбавлення волі).

Зазначена правова диференціація має прикладне значення не лише для юридичної кваліфікації діяння, а й для визначення відповідного процесуального режиму, юрисдикції, характеру покарання, а також для формування обов'язків держави з розслідування та реагування на міжнародні злочини.

Ефективна реалізація принципів міжнародного гуманітарного права потребує чіткого правового розмежування між воєнними та загальнокримінальними правопорушеннями. Такий підхід унеможлиблює хибну кваліфікацію діянь, підвищує рівень правової визначеності та сприяє створенню належної доказової бази для цілей міжнародного кримінального переслідування, у тому числі у межах юрисдикції Міжнародного кримінального суду, яку Україна повноцінно визнала з моменту ратифікації Римського Статуту у 2024 році. У зв'язку з цим дослідження контекстуальних детермінант вчинення злочинів проти цивільного населення становить необхідний етап у формуванні національної політики протидії експлуатації особи під час збройного конфлікту.

РОЗДІЛ 4

ЗАГАЛЬНА ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ЕКСПЛУАТАЦІЄЮ ЛЮДИНИ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ, ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ, РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА. СТРАТЕГІЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА НА ОСНОВІ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ

4.1. Порівняльна характеристика за кримінальними кодексами України та Литовської Республіки

У процесі інтеграції України до правового простору Європейського Союзу зростає актуальність компаративного аналізу вітчизняного кримінального законодавства з правовими системами держав — членів ЄС. Невід'ємною складовою цього процесу є адаптація кримінально-правових норм до стандартів, що закріплені в міжнародних договорах, актах вторинного права Європейського Союзу, а також у практиці Європейського суду з прав людини.

У цьому контексті порівняльне дослідження положень Кримінального кодексу України з нормами кримінального законодавства Литовської Республіки – пострадянської держави, яка успішно пройшла трансформаційний шлях у межах євроінтеграційних процесів, дає змогу не лише виявити спільні тенденції розвитку кримінального права, а й ідентифікувати нормативні прогалини та окреслити перспективні напрями вдосконалення національного законодавства. Зокрема, кримінально-правові механізми протидії сексуальній експлуатації особи, закріплені в законодавстві Литовської Республіки, засвідчують тенденцію до розширення та деталізації складів кримінальних правопорушень, запровадження спеціального захисту для вразливих категорій населення (неповнолітні, особи з інвалідністю, особи у стані залежності), а також до уніфікації термінології відповідно до вимог міжнародно-правових актів, зокрема Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (2005), Конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому

насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульської конвенції, 2011), Факультативного протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії.

Кримінальні кодекси держав – членів ЄС, зокрема Литовської Республіки, закріплюють низку положень, що мають на меті підвищення ефективності запобігання сексуальним правопорушенням, насамперед щодо неповнолітніх. Водночас сучасні наукові дослідження здебільшого зосереджені на загальному аналізі положень Кримінального кодексу України або на порівнянні з кримінально-правовими системами держав Західної Європи (Німеччина, Франція, Італія). Натомість правові системи країн Центрально-Східної Європи, зокрема Литви, залишаються недостатньо опрацьованими у вітчизняному науковому дискурсі, що обумовлює потребу в їх поглибленому вивченні як з теоретичних, так і з прикладних позицій.

Порівняльний аналіз чинного кримінального законодавства України та Литовської Республіки у сфері захисту статевої свободи та статевої недоторканності особи дає змогу сформулювати низку висновків щодо особливостей правового регулювання в обох правових системах. У КК України відповідні положення зосереджено в окремому розділі IV «Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканності особи», де передбачено шість основних складів кримінальних правопорушень: зґвалтування (стаття 152), сексуальне насильство (стаття 153), примушування до вступу в статевий зв'язок (стаття 154), вчинення дій сексуального характеру щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку (стаття 155), розбещення неповнолітніх (стаття 156), а також домагання дитини з метою вчинення дій сексуального характеру (стаття 156-1) [57].

Окрему увагу слід приділити статті 149 Кримінального кодексу України, яка передбачає кримінальну відповідальність за торгівлю людьми, зокрема у формі сексуальної експлуатації, включаючи її цифрові прояви. Крім того, у статтях 301-1 та 301-2 закріплено відповідальність за виготовлення, розповсюдження, зберігання дитячої порнографії та використання дітей у

видовищах сексуального характеру, що свідчить про розширення сфери кримінально-правового захисту в цифровому середовищі [57].

Кримінальний кодекс Литовської Республіки містить структурно подібну главу XXI, в якій передбачено кримінальну відповідальність за зґвалтування (стаття 149), сексуальне насильство (стаття 150), примус до статевих зносин (стаття 151), сексуальне переслідування (стаття 152), а також розпусні дії щодо малолітньої особи (стаття 153) [55].

У Кримінальному кодексі України статтею 156-1 передбачено кримінальну відповідальність за домагання дитини з метою вчинення дій сексуального характеру. Зазначене положення було запроваджене Законом України від 18 лютого 2021 року № 1256-IX і охоплює поведінку повнолітньої особи, що здійснює спілкування з неповнолітньою особою із використанням інформаційно-комунікаційних технологій з метою її подальшого залучення до сексуально обумовленої взаємодії. Такий підхід свідчить про імплементацію міжнародно-правових зобов'язань України, зокрема положень Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція). Статті 23 і 24 цієї Конвенції покладають на держави-учасниці обов'язок криміналізувати дії, спрямовані на встановлення сексуального контакту з дитиною, у тому числі за допомогою цифрових комунікаційних каналів. Україна ратифікувала зазначену Конвенцію, що знайшло безпосереднє відображення у положеннях національного кримінального законодавства [49].

Крім того, стаття 301-2 КК України встановлює відповідальність за організацію, проведення або залучення неповнолітніх осіб до участі у видовищних заходах сексуального характеру. Це положення спрямоване на забезпечення комплексного захисту дітей від сексуальної експлуатації не лише в реальному, а й у цифровому середовищі, охоплюючи, зокрема, онлайн-трансляції, відеоконтент та інші форми візуалізації з ознаками сексуального насильства за участі неповнолітніх. Запровадження такої кримінально-правової норми свідчить про зростання чутливості законодавця до новітніх форм

сексуального насильства, які стали можливими внаслідок розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та цифрової інфраструктури загалом.

Натомість кримінальне законодавство Литовської Республіки не містить самостійних норм, що регламентують відповідальність за вчинення аналогічних правопорушень у цифровому середовищі. Це свідчить про відмінність між національними підходами до забезпечення цифрової безпеки та запобігання онлайн-експлуатації.

Порівняльний аналіз санкцій, передбачених кримінальними кодексами України та Литовської Республіки за діяння у сфері сексуальної експлуатації, дає змогу зробити низку висновків щодо принципів кримінальної політики обох держав, а також щодо особливостей побудови системи покарань. Особливої уваги заслуговує структура санкцій, визначених за зґвалтування, сексуальне насильство та інші посягання на статеву свободу і недоторканність особи, що дозволяє оцінити рівень захисту вразливих категорій населення через призму кримінально-правових механізмів.

Відповідно до статті 151 Кримінального кодексу Литовської Республіки «Примус до статевих зносин»:

1. Той, хто примусив особу до статевих зносин або до задоволення статевої пристрасті винного або іншої особи шляхом погрози насильства, застосування психічного насильства, або з використанням залежності потерпілої особи, карається арештом або позбавленням волі на строк до трьох років.

2. Той, хто вчинив дії, передбачені частиною 1 цієї статті щодо неповнолітньої особи, карається позбавленням волі на строк до п'яти років.

3. За діяння, передбачене частиною 1 цієї статті, особа несе відповідальність лише у тому випадку, якщо є скарга потерпілої особи або заява її законного представника, або вимога прокурора [55, С.88].

Подібна конструкція санкції є типовою для низки статей литовського кримінального законодавства, що охоплюють сексуальне насильство (ст. 150), сексуальне переслідування (ст. 152) тощо, та передбачає лише верхню межу

покарання без визначення обов'язкового мінімального строку. Такий підхід, хоча і забезпечує гнучкість суду при індивідуалізації покарання, водночас залишає відкритим питання щодо нижньої межі відповідальності, що може призводити до неоднакової правозастосовної практики [125, С.407-410].

Відповідно до ч.3 ст. 61 КК Литовської Республіки, *якщо мінімальний розмір покарання за вчинений злочин у санкції статті не вказано, середнє від покарання встановлюється відповідно до мінімального розміру покарання цього виду* [55, С. 40-41]. Тобто санкція, яка не передбачає нижньої межі, може реалізовуватися судом залежно від особливостей правової конструкції конкретної статті, а саме тяжкості злочину.

Натомість характерною рисою українського кримінального законодавства є конструкція санкцій з визначеним мінімальним строком покарання (у більшості статей КК), що забезпечує передбачуваність і стабільність у судовій практиці. Такий підхід відповідає принципу справедливості, оскільки злочин, який посягає на основоположні права людини і має високий ступінь суспільної небезпеки, не може бути покараний м'якше, ніж це прямо визначено законом.

Крім того, українське законодавство демонструє тенденцію до поступового розширення переліку обтяжуючих обставин і кваліфікованих складів кримінальних правопорушень, що дозволяє більш точно враховувати конкретні умови вчинення діяння під час визначення виду та розміру покарання. Тоді як кримінальне законодавство Литовської Республіки зберігає більш агреговану структуру санкцій, яка не передбачає детального поділу за ступенем тяжкості чи наявністю окремих кваліфікуючих ознак.

У такому співвідношенні, попри формально нижчі верхні межі санкцій, національне кримінальне законодавство виявляється концептуально більш стабільним, передбачуваним та зорієнтованим на забезпечення правової визначеності та ефективного захисту прав потерпілих.

Окрему увагу заслуговує те, що останнє є значно більш деталізованим і адаптованим до сучасних викликів у сфері боротьби з сексуальною експлуатацією неповнолітніх у цифровому середовищі. Зокрема, статті 156-1 та

301-2 КК України утворюють необхідний правовий інструментарій для ефективного реагування на подібні загрози. Такий підхід свідчить про прагнення України до дотримання своїх міжнародно-правових зобов'язань, зокрема тих, що випливають із Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність (2001), Лансаротської конвенції (2007), а також Факультативного протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії (2000).

Таким чином, законодавча практика України у зазначеній сфері може слугувати орієнтиром для удосконалення кримінального законодавства Литовської Республіки, зокрема з урахуванням сучасних цифрових загроз, спрямованих на вразливі категорії населення, передусім дітей. Впровадження чітких, спеціалізованих кримінально-правових норм, що охоплюють новітні форми сексуальної експлуатації у цифровому середовищі, є необхідним кроком у напрямі посилення захисту прав людини відповідно до міжнародних стандартів.

Окремої уваги заслуговує глава XV Кримінального кодексу Литовської Республіки, у межах якої статті 100 та 104 безпосередньо охоплюють такі діяння, як сексуальне рабство, зґвалтування, примус до проституції, примусова стерилізація або запліднення.

Так, стаття 100 КК Литовської Республіки передбачає:

«Той, хто умисно, виконуючи або підтримуючи політику держави або організації, у великому масштабі або систематично здійснював напади на цивільних осіб, убивав їх або завдавав тяжку шкоду їх здоров'ю; створив такі умови життя, які визначили загибель людей; торгував людьми; депортував громадян; катував, твалтував, втягнув у сексуальне рабство, змушував займатися проституцією, примусово запліднив або стерилізував; переслідував будь-яку групу людей або спільноту за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, статевими або іншими мотивами, що заборонені міжнародним правом; затримував, заарештовував людей або позбавляв їх волі іншим способом, коли такий спосіб позбавлення волі не визнається, або не повідомляв про долю або про місце їх знаходження;

здійснював політику апартеїду, карається позбавленням волі на строк від п'яти до двадцяти років або довічним позбавленням волі» [55, С. 69-70].

Указана стаття є прикладом ефективної інтеграції норм міжнародного кримінального права та передбачає кримінальну відповідальність за діяння, які кваліфікуються як злочини проти людяності. Склад правопорушення, передбачений цією нормою, охоплює як класичні форми насильницького поводження з цивільним населенням, зокрема умисні вбивства, катування, незаконне позбавлення волі, так і специфічні форми експлуатації людини, прямо заборонені міжнародним правом. Зокрема, ідеться про торгівлю людьми, зґвалтування, сексуальне рабство, примус до проституції, насильницьке запліднення або стерилізацію. До складу також включено створення умов життя, що призводять до загибелі людей, примусове переселення, переслідування за дискримінаційними ознаками, насильницьке зникнення осіб, провадження політики апартеїду та інші прояви масових порушень фундаментальних прав.

У межах компаративного аналізу було досліджено юридичну конструкцію цього складу злочину, об'єктивна сторона якого полягає в систематичних або масштабних нападах на цивільне населення, що здійснюються в контексті реалізації державної або організаційної політики. Злочинне діяння не є одноразовим, а чиниться в рамках скоординованої практики, спрямованої на ураження значного кола жертв. Необхідною умовою є наявність безпосереднього зв'язку між діями виконавця та втіленням дискримінаційної чи репресивної політики. Суб'єктивна сторона характеризується прямим умислом: особа усвідомлює злочинний характер своїх дій, їх системність або масовість, а також наявність політичної або інституційної підтримки, що сприяє реалізації цих дій. Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності.

Контекстуальний елемент полягає у тому, що злочин здійснюється в умовах реалізації загальнодержавної політики або скоординованої діяльності організації та має характер широкомасштабного нападу на цивільне населення. Така ознака, згідно з міжнародно-правовими підходами, зокрема пунктом 1 статті

7 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, є визначальною для кваліфікації діяння як злочину проти людяності. Санкція, передбачена за вчинення відповідного правопорушення, передбачає позбавлення волі на строк від п'яти до двадцяти років або довічне позбавлення волі, що свідчить про виняткову тяжкість діяння.

Також стаття відповідає положенням Римського Статуту, Женевських конвенцій 1949 року та їх Додаткових протоколів, а також нормам Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності та її Факультативних протоколів. Таким чином, литовське кримінальне право демонструє певний рівень імплементації міжнародно-правових зобов'язань у сфері захисту прав людини та гарантує притягнення до відповідальності за найтяжчі злочини, що посягають на основоположні засади людяності.

У контексті триваючого міжнародного збройного конфлікту на території України, зазначена правова конструкція може слугувати концептуальною моделлю для подальшого вдосконалення національного кримінального законодавства, зокрема щодо врегулювання масових порушень прав цивільного населення. Запозичення таких підходів сприятиме як зміцненню механізмів кримінально-правової відповідальності, так і гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами у сфері кримінальної юстиції.

Суттєву увагу криміналізації правопорушень у сфері МГП, Литовське законодавство приділяє у статті 104 «Порушення норм міжнародного гуманітарного права щодо цивільних осіб і збереження їх майна», яка передбачає:

«Той, хто під час війни, збройного міжнародного конфлікту або в умовах окупації чи анексії, порушуючи норми міжнародного гуманітарного права, насильно вигнав з місця проживання або переселив цивільних осіб чи змусив їх перейти в іншу віру; твалтував жінок, втягнув їх у сексуальне рабство або змушував їх займатися проституцією; насильно стерилізував або запліднював; застосовував засоби залякування або терору; брав заручників, застосовував колективні покарання; ув'язнював у концентраційний табір; відділяв дітей від батьків або опікунів; викликав загрозу їх голодної смерті; піддавав

кримінальному покаранню без незалежного і об'єктивного рішення суду або без гарантій захисту під час суду; конфіскував їхнє майно або здійснював у великому масштабі його експропріацію, не виправдану військовою необхідністю; встановив необґрунтовано великі контрибуції і реквізиції, карається позбавленням волі на строк від трьох до п'ятнадцяти років» [55, С. 71].

У зазначеній нормі конкретизовано кримінальну відповідальність за низку заборонених практик, що у своїй сукупності становлять тяжкі порушення Женевських конвенцій 1949 року, їх Додаткових протоколів, а також Римського Статуту Міжнародного кримінального суду.

Об'єктивна сторона правопорушення охоплює широкий спектр заборонених дій, спрямованих проти цивільного населення. Зокрема, передбачено кримінальну відповідальність за насильницьке вигнання або переселення осіб з місць постійного проживання, релігійне переслідування шляхом примусу до зміни віросповідання, сексуальне насильство у формах зґвалтування, втягнення в сексуальне рабство або проституцію, примусову стерилізацію чи запліднення. До складу зазначених діянь також належать практики залякування, терору, захоплення заручників, застосування колективних покарань, утримання осіб у концентраційних таборах. Особливу увагу приділено порушенням прав дітей, зокрема незаконному відокремленню від батьків чи опікунів та створенню загрози їхньому життю (наприклад, шляхом спричинення умов, що призводять до голоду). Також криміналізовано дії, пов'язані з відсутністю гарантій правосуддя, зокрема винесення вироків без рішення незалежного суду, а також порушення права власності, зокрема експропріацію, реквізицію чи контрибуції, що не обґрунтовані потребами військової необхідності.

Суб'єктивна сторона охоплює прямий умисел: особа усвідомлює, що її дії відбуваються в умовах збройного конфлікту чи окупації та суперечать нормам міжнародного гуманітарного права. При цьому для наявності складу злочину не вимагається встановлення спеціального мотиву, достатнім є усвідомлення характеру дій та обставин, у яких вони вчиняються. Суб'єктом злочину є фізична

осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності. У разі вчинення діяння службовими особами, військовослужбовцями або представниками окупаційної адміністрації можливе застосування кваліфікованого підходу, з урахуванням особливого статусу таких осіб і контексту реалізації злочинної політики.

Контекстуальним елементом злочину, передбаченого статтею 104 КК Литовської Республіки, є вчинення діяння в умовах війни, міжнародного збройного конфлікту або стану окупації чи анексії. У цьому аспекті зазначена стаття узгоджується з пунктом 2 статті 8 Римського Статуту, який визначає воєнні злочини як «серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються у міжнародному збройному конфлікті», зокрема вигнання, сексуальне насильство, терор, знищення майна без військової необхідності тощо [104].

Караність діянь згідно з цією нормою передбачено у вигляді позбавлення волі на строк від трьох до п'ятнадцяти років, що вказує на високий рівень суспільної небезпеки та відповідає усталеній практиці кримінального переслідування за порушення міжнародного гуманітарного права у міжнародному правосудді. Таким чином, положення статті 104 КК Литовської Республіки демонструють комплексний і системний підхід до криміналізації тяжких порушень міжнародного гуманітарного права щодо цивільних осіб.

Чинне українське кримінальне законодавство також визнає ці діяння як такі, що порушують норми міжнародного права, однак передбачає відповідальність за них у межах однієї норми статті 438 «Порушення законів та звичаїв війни», без системного розмежування видів воєнних злочинів і без достатньої деталізації їхньої юридичної природи. Такий підхід, на нашу думку, не забезпечує правову визначеність і передбачуваність, що є складовими принципу верховенства права та вимогами, закріпленими в практиці Європейського суду з прав людини.

Порівняльний аналіз кримінального законодавства Литовської Республіки вказує на альтернативний підхід: норми, що передбачають відповідальність за порушення міжнародного гуманітарного права, систематизовано в межах

окремого розділу, із чіткою класифікацією за характером правопорушення, статусом потерпілих, ступенем суспільної небезпеки та міжнародно-правовим контекстом.

Українське кримінальне законодавство демонструє вищий ступінь адаптації до нових форм сексуальної експлуатації, зокрема у цифровому середовищі, тоді як модель Литовської Республіки забезпечує більшу систематизацію норм щодо воєнних злочинів. Обидва підходи становлять цінну основу для компаративного аналізу та можуть слугувати взаємним джерелом для вдосконалення національних законодавств відповідних держав.

У зв'язку з цим доцільним вбачається розгляд питання на рівні законодавчої влади щодо оновлення структури Особливої частини Кримінального кодексу України шляхом виокремлення окремого розділу, присвяченого кримінальним правопорушенням у сфері порушення норм міжнародного гуманітарного права. Такий розділ повинен охоплювати, зокрема, склади воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноциду та злочину агресії. Запровадження подібної кодифікаційної моделі дозволить не лише підвищити рівень правової визначеності, а й сприятиме належній імплементації положень Римського Статуту до національного кримінального законодавства України, що є міжнародним зобов'язанням держави в контексті її євроінтеграційного курсу та співпраці з Міжнародним кримінальним судом.

Значну увагу, враховуючи тему дослідження, варто приділити статті 147 Кримінального кодексу Литовської Республіки – «Торгівля людьми»:

«Той, хто з метою отримання майнової або іншої особистої вигоди продав, купив або іншим способом передав або придбав особу, карається позбавленням волі на строк до восьми років» [55, С.86]

Здійснений кримінально-правовий аналіз дозволяє дійти висновку, що стаття 147 є ключовою нормою, яка передбачає кримінальну відповідальність за торгівлю людьми та відображає міжнародні правові стандарти у сфері захисту прав людини. Зазначене положення ґрунтується на Протоколі ООН 2000 року про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і

покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, а також враховує підходи, закріплені у Директиві 2011/36/ЄС Європейського Парламенту та Ради ЄС щодо запобігання торгівлі людьми та боротьби з нею.

Аналіз змісту статті 147 дає підстави стверджувати, що об'єктом цього кримінального правопорушення є особисті немайнові права людини, насамперед її свобода, гідність та особиста недоторканність. У межах цієї статті встановлено базовий склад правопорушення, що охоплює дії, вчинені з метою отримання майнової чи іншої особистої вигоди, які полягають у продажу, купівлі, передачі або придбанні особи. Вказана норма відображає класичний підхід до розуміння торгівлі людьми як посягання на свободу, гідність та недоторканність особи, що визнаються загальнолюдськими цінностями.

Об'єктивна сторона злочину виражається у вчиненні хоча б однієї з вказаних дій – продажу, купівлі, передачі або придбання людини. Важливо підкреслити, що законодавець не обмежує способів реалізації таких дій, допускаючи як матеріально-фінансові форми взаємодії, так і будь-які інші альтернативні форми, що мають на меті отримання вигоди. Таким чином, обсяг об'єктивної сторони охоплює широкий спектр соціально небезпечної поведінки, яка не обов'язково супроводжується фізичним насильством чи обманом.

Суб'єктивна сторона цього кримінального правопорушення виражається у формі прямого умислу. Обов'язковою ознакою є корисливий мотив, тобто прагнення до отримання майнової або іншої особистої вигоди. Наявність такого мотиву не лише вказує на внутрішнє ставлення особи до вчиненого, а й має вирішальне значення для правильного розмежування цього злочину з іншими кримінальними правопорушеннями проти особи, зокрема викраденням.

Суб'єкт злочину є загальним – відповідальність настає за умови, що особа є осудною фізичною особою, яка досягла віку кримінальної відповідальності, згідно ст. 13 КК ЛР – 16 років. Литовське кримінальне законодавство, подібно до більшості правових систем держав-членів Європейського Союзу, не передбачає

спеціального суб'єкта для цього злочину, що свідчить про універсальність підходу до притягнення до відповідальності за торгівлю людьми.

Таким чином, стаття 147 КК Литовської Республіки формулює класичну модель складу кримінального правопорушення, яка відповідає міжнародним стандартам криміналізації торгівлі людьми. Вказана правова конструкція охоплює широкий спектр протиправних дій, спрямованих на передачу контролю над особою з корисливою метою, й акцентує увагу на необхідності охорони особистої свободи, гідності та недоторканності кожної людини.

Порівняльний аналіз статті 147 Кримінального кодексу Литовської Республіки та статті 149 Кримінального кодексу України дає змогу здійснити глибоку оцінку концептуальних підходів обох держав до проблеми торгівлі людьми в контексті дотримання сучасних міжнародно-правових стандартів. Обидві правові норми мають спільну мету – запобігання експлуатації особи через заборону її незаконної передачі, придбання або використання. Водночас структура, обсяг правового регулювання та рівень деталізації складу кримінального правопорушення у відповідних законодавствах суттєво відрізняються як кількісно, так і якісно.

Натомість стаття 149 Кримінального кодексу України демонструє значно вищий ступінь нормативного відображення міжнародних зобов'язань України:

1. Торгівля людиною, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію, -

караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо неповнолітнього або щодо кількох осіб, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, або поєднані з насильством, яке не є небезпечним для життя чи

здоров'я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства, -

караються позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років з конфіскацією майна або без такої.

3. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені щодо неповнолітнього його батьками, усиновителями, опікунами чи піклувальниками, або вчинені щодо малолітнього, або організованою групою, або поєднані з насильством, небезпечним для життя або здоров'я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства, або якщо вони спричинили тяжкі наслідки, -

караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої.

Примітка. 1. Під експлуатацією людини в цій статті слід розуміти всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, примусову працю або примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення в боргову кабалу, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиовлення (удочеріння) з метою наживи, примусову вагітність або примусове переривання вагітності, примусове одруження, примусове втягнення у зайняття жебрацтвом, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах тощо.

2. У статтях 149 та 303 цього Кодексу під уразливим станом особи слід розуміти зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин.

3. Відповідальність за вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання малолітнього чи неповнолітнього за цією статтею настає незалежно від того, чи вчинені такі дії з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу чи уразливого стану зазначених осіб або із застосуванням чи

погрозою застосування насильства, використання службового становища, або особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності, або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання її згоди на експлуатацію людини [57].

Законодавець докладно окреслює, що саме слід вважати експлуатацією людини, включаючи сексуальну експлуатацію, використання у порнографічній індустрії, примусову працю, рабство або звичаї, подібні до рабства, вилучення органів чи тканин людини, залучення до злочинної діяльності та інші форми втручання у недоторканність особи.

Особливістю української норми є наявність системи кваліфікуючих ознак, які охоплюють як характеристики суб'єкта (службова особа, член організованої групи), так і об'єкта (малолітня особа, особа з інвалідністю), а також наслідки (тяжкі наслідки, повторність, дії, що спричинили смерть тощо) [68, С.259]. Це забезпечує належний рівень індивідуалізації покарання, а також ефективно розмежовує ступінь суспільної небезпеки кожного конкретного правопорушення.

Суб'єктивна сторона в обох статтях передбачає наявність прямого умислу, додатково акцентуючи увагу на мотиві – меті експлуатації, що має принципове значення для відмежування торгівлі людьми від суміжних складів кримінальних правопорушень, таких як викрадення або незаконне позбавлення волі [67, С. 347].

У результаті порівняльного аналізу вбачається, що кримінальне законодавство України у сфері протидії торгівлі людьми є більш прогресивним і структурованим. Зокрема, йдеться про ефективне охоплення таких форм експлуатації, як експлуатація у цифровому середовищі, сексуальне рабство, примусова праця, залучення до злочинної діяльності, вилучення органів, а також про підвищений рівень захисту вразливих категорій осіб. У свою чергу, положення Кримінального кодексу Литовської Республіки, хоч і відображають базові принципи протидії торгівлі людьми, демонструють потребу в подальшій деталізації складу правопорушення, диференціації ознак і адаптації до багатовимірної природи сучасної експлуатації. У зв'язку з цим українська модель

криміналізації торгівлі людьми може розглядатися як потенційний орієнтир для вдосконалення відповідних норм у правових системах інших держав-членів Європейського Союзу.

Окремої уваги потребує той факт, що чинне кримінальне законодавство України не містить окремих статей, подібних до статей 100 та 104 Кримінального кодексу Литовської Республіки, таких як «Поводження з людьми, заборонене міжнародним правом» або «Порушення норм міжнародного гуманітарного права щодо цивільних осіб і збереження їх майна». Вказані правові конструкції охоплюють діяння, що вчиняються в умовах міжнародного збройного конфлікту, окупації чи анексії, зокрема зґвалтування, втягнення у сексуальне рабство, примус до проституції, примусову стерилізацію чи запліднення.

Отже, результати проведеного порівняльного аналізу Кримінального кодексу України та Кримінального кодексу Литовської Республіки у сфері протидії експлуатації людини дозволяють дійти концептуального висновку про вищий ступінь відповідності вітчизняного законодавства сучасним міжнародно-правовим стандартам захисту прав людини. Указане є особливо актуальним в умовах триваючого міжнародного збройного конфлікту на території України та необхідності ефективного кримінально-правового реагування на порушення прав цивільного населення.

Насамперед слід підкреслити, що кримінальне законодавство України містить чітко сформульовані склади кримінальних правопорушень, пов'язаних із сексуальною експлуатацією, торгівлею людьми, використанням неповнолітніх у порнографічній діяльності, а також злочинів, що вчиняються в умовах збройного конфлікту. Також стаття 149 КК України охоплює широкий спектр дій, що утворюють торгівлю людьми, та має відповідні примітки. Натомість стаття 147 КК Литовської Республіки має суттєво вужчий зміст і не охоплює вказаних ознак, що обмежує її ефективність у правозастосовній практиці.

Аналогічно, у сфері протидії «онлайн-експлуатації» неповнолітніх Кримінальний кодекс України містить низку окремих норм, зокрема статті 301-1 та 301-2, які встановлюють відповідальність за одержання доступу до дитячої

порнографії, а також за організацію та участь дитини у видовищах сексуального характеру. У кримінальному законодавстві Литовської Республіки подібні положення відсутні, що свідчить про потребу їхньої подальшої адаптації до викликів сучасності.

Отже, в умовах триваючого збройного конфлікту, актуалізації цифрових загроз, поширення транснаціональної організованої злочинності та посилення міжнародного співробітництва у сфері кримінальної юстиції, вбачається доцільним не лише продовжувати процес гармонізації національного кримінального права України з міжнародними стандартами, але й критично осмислювати правові моделі країн Європейського Союзу. Зокрема, практика Литовської Республіки може бути використана як орієнтир у частині систематизації складів воєнних злочинів. Однак загалом українська модель кримінально-правового реагування виглядає більш сучасною, структурованою та адаптованою до викликів сьогодення – зокрема гібридної агресії, порушень міжнародного гуманітарного права та злочинів, що вчиняються із використанням цифрових технологій.

Проте вбачається, що сучасна правова доктрина кримінального права України у сфері протидії експлуатації людини має потенціал для формування новітніх концептуальних підходів, які можуть бути імplementовані в нормативні системи держав-членів Європейського Союзу. Зокрема, йдеться про напрацювання у напрямі криміналізації експлуатації у цифровому середовищі, кваліфікації сексуального насильства в умовах збройного конфлікту, а також встановлення юридичних критеріїв розмежування добровільної поведінки особи та дій, вчинених під примусом чи в умовах вразливості. Указані підходи формуються не лише як реакція на актуальні виклики, спричинені широкомасштабною збройною агресією проти України, але і як частина доктринального переосмислення функціонального призначення кримінального права в умовах гібридної війни, цифрової трансформації суспільства та транснаціоналізації злочинності.

4.2. Порівняльна характеристика за кримінальними кодексами України та Республіки Польща

Законодавство України як елемент національної правової системи ґрунтується на міжнародно визнаних принципах охорони прав і свобод людини, з особливою увагою до протидії тяжким формам експлуатації. У межах національної кримінально-правової політики прослідковується тенденція до гармонізації з міжнародними зобов'язаннями, насамперед у частині заборони торгівлі людьми, примусової праці, сексуального поневолення та інших форм посягання на гідність особи.

Проведення порівняльно-правового аналізу кримінально-правових підходів до протидії експлуатації у законодавствах різних держав відкриває можливість для оцінки того, як специфічні історичні умови, правові традиції, соціокультурні установки та міжнародно-політичні орієнтири впливають на структурування механізмів захисту особи. Таке дослідження дозволяє виявити не лише рівень відповідності національних правових систем міжнародним стандартам, а й методологічні відмінності у способах імплементації цих стандартів, зокрема у державах, що мають подібне правове минуле або належать до спільного правового простору.

У міжнародно-правовому вимірі порівнювані держави є сторонами основних міжнародних договорів, таких як Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року та Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками й дітьми (Палермський протокол), а також інших актів, що встановлюють загальновизнані стандарти запобігання експлуатації та відповідальності за неї.

Цілеспрямований порівняльний аналіз конкретних положень кримінальних кодексів України та Республіки Польща у сфері протидії експлуатації людини дає змогу глибше осмислити специфіку правового регулювання цього явища.

Порівняльний аналіз кримінально-правових норм у вітчизняному законодавстві частково досліджували такі вчені, як П.П. Андрушко, А.В. Баран, В.К. Гришук, О.О. Дудоров, О.М. Костенко, А.В. Савченко, О.С. Сотула, В.В. Франчук та інші.

З метою забезпечення ефективного захисту прав особи та встановлення об'єктивної кримінальної відповідальності за правопорушення, пов'язані з експлуатацією, а також для подальшої імплементації результатів проведеного дослідження в практику правозастосування, здійснено у цьому дослідженні розширений порівняльно-правовий аналіз положень Кримінального кодексу України та Кримінального кодексу Республіки Польща.

У цьому контексті першим важливим елементом є встановлення віку, з якого особа підлягає кримінальній відповідальності.

Відповідно до положень статті 10 Кримінального кодексу Республіки Польща:

§ 1. Положення цього кодексу розповсюджуються на тих, кому на момент вчинення злочину виповнилося 17 років.

§ 2. Неповнолітні, які у 15-річному віці вчинили заборонені діяння, вказані у ст. 134, ст. 148 § 1, 2 або 3, ст. 156 § 1 або 3, ст. 163 § 1 або 3, ст. 166, ст. 173 § 1 або 3, ст. 197 § 3 або 4, ст. 223 § 2, ст. 252 § 1 або 2, та в ст. 280 можуть нести відповідальність за правилами, вказаними у цьому кодексі, якщо це дозволяють обставини справи та ступінь розвитку злочинця, його особисті властивості, а особливо - якщо виховальні або виправні міри, що раніше застосовувались, виявилися безуспішними.

§ 3. У випадку, вказаному в § 2, покарання не може перевищувати двох третин встановленого законом покарання, що передбачається за злочин, який інкримінується злочинцю; суд може застосувати надзвичайне пом'якшення покарання.

§ 4. По відношенню до злочинця, який вчинив злочин у віці від 17 до 18 років, суд замість покарання застосовує виховні заходи, лікування або виправні

міри для неповнолітніх, якщо обставини справи і ступінь розвитку винного, його особисті характеристики та інші умови це дозволяють [55, С.8-9].

Тобто, загальний вік кримінальної відповідальності встановлений на рівні 17 років. Лише у виняткових випадках, за вчинення особливо тяжких злочинів, таких як умисне вбивство або зґвалтування із застосуванням насильства, до відповідальності можуть бути притягнуті особи, які досягли 15-річного віку, за умови встановлення високого рівня розвитку особистості та свідомості вчиненого діяння.

На відміну від цього, за нормами Кримінального кодексу України (стаття 22), загальний вік кримінальної відповідальності встановлений на рівні 16 років, а за вчинення окремих тяжких злочинів кримінальна відповідальність настає вже з 14 років [56].

Таким чином, польське кримінальне право характеризується підвищеним віковим порогом загальної кримінальної відповідальності, що свідчить про більший акцент на захист неповнолітніх від ранньої криміналізації та необхідність особливої оцінки їхньої соціальної та психологічної зрілості. Натомість українське законодавство демонструє більш диференційований підхід, орієнтований на посилену відповідальність за тяжкі злочини вже з підліткового віку, що відображає прагнення забезпечити превенцію найбільш суспільно небезпечних діянь.

Поряд із віковими особливостями притягнення до кримінальної відповідальності, важливим аспектом є також аналіз змістовного структурування кримінально-правових норм у сфері протидії експлуатації людини в законодавстві Республіки Польща.

Кримінальний кодекс Республіки Польща містить низку розділів, положення яких прямо або опосередковано спрямовані на запобігання експлуатації людини. Так, розділ XVI передбачає кримінальну відповідальність за діяння, що становлять порушення норм міжнародного права, зокрема за примус до проходження служби в збройних силах держави-супротивника. У розділі XXIII зосереджено положення, що стосуються протидії торгівлі людьми,

насильницькому примусу, а також примушуванню до вступу в шлюб, охоплюючи як загальнокримінальні, так і гендерно зумовлені форми експлуатації. Розділ XXV встановлює відповідальність за зґвалтування, сексуальне насильство та інші злочини, спрямовані проти статевої свободи особи. Натомість положення розділу XXXVI стосуються криміналізації діянь, пов'язаних з експлуатацією у сфері трудових відносин та господарської діяльності [56, С.138].

Кримінальні правопорушення, пов'язані з експлуатацією людини, у Кримінальному кодексі України охоплено положеннями п'яти розділів Особливої частини. Так, у розділі II регламентовано відповідальність за злочини проти життя та здоров'я особи, зокрема за незаконне вилучення органів і примусове донорство. Розділ III включає норми щодо торгівлі людьми, експлуатації дітей та інших форм посягання на особисту свободу. Розділ IV присвячено кримінальним правопорушенням проти статевої свободи та статевої недоторканності особи. У межах розділу XII встановлено відповідальність за злочини у сфері моральності, зокрема за виробництво, обіг порнографічної продукції, сутенерство, використання дітей у порнографії тощо. Нарешті, розділ XX охоплює воєнні злочини, включаючи порушення норм міжнародного гуманітарного права [57].

Кримінально-правові системи України та Республіки Польща характеризуються наявністю розгалуженого нормативного масиву, спрямованого на запобігання різним формам експлуатації людини. Така особливість засвідчує комплексний підхід обох держав до забезпечення належного рівня захисту основоположних прав і свобод особи. Водночас структура, зміст і концептуальні орієнтири відповідних кримінально-правових норм відображають специфіку національних правових традицій, соціокультурного контексту, а також зобов'язання, взяті державами у межах імплементації універсальних міжнародних стандартів у сфері прав людини.

У цьому зв'язку науково обґрунтованим і практично доцільним є проведення порівняльно-правового аналізу окремих положень кримінального законодавства України та Республіки Польща, що визначають відповідальність за правопорушення, пов'язані з експлуатацією людини.

Стаття 124 Кримінального кодексу Республіки Польща «Інші порушення міжнародного права» передбачає:

§ 1. Хто, порушуючи міжнародне право, змушує особу, вказану в ст. 123 § 1, до служби у збройних силах ворога або до участі в бойових діях, скерованих проти власної держави, застосовує тілесні покарання, насилля, незаконні погрози, або обманом примушує таку особу до статевого акту, вчиняє інші сексуальні акти, або примушує до виконання таких актів, здійснює замах на особисту гідність, зокрема, такий, що принижує та ображає, позбавляє волі, позбавляє права на незалежний і справедливий суд, або обмежує право особи на захист у кримінальному провадженні, повідомляє про припинення прав та претензій громадян іншої сторони, зупиняє або не допускає розгляд їх справ у суді, підлягає покаранню у вигляді позбавлення волі на строк, не коротший за 3 роки.

§ 2. Такому самому покаранню підлягає особа, яка, порушуючи міжнародне право, затримує репатріацію військовополонених або цивільних осіб, переміщує, переселяє або депортує цивільне населення, впроваджує, вербує до збройних сил осіб, які не досягли 18 років, або фактично використовує таких осіб у бойових діях» [56, С. 54]

Порівняння статті 124 КК Республіки Польща та статті 438 КК України дає підстави для формулювання низки важливих висновків щодо їхнього спільного нормативного спрямування, зокрема обидві норми покликані охороняти суспільні відносини, що забезпечують дотримання норм міжнародного гуманітарного права, зокрема положень Женевських конвенцій 1949 року та їхніх Додаткових протоколів, які регламентують порядок поводження з цивільними особами, військовополоненими та іншими категоріями, що користуються особливим захистом.

Особливо необхідно підкреслити, що диспозиція § 2 статті 124 Кримінального кодексу Республіки Польща передбачає кримінальну відповідальність за вербування або залучення до участі у збройному конфлікті осіб, які не досягли 18-річного віку. Такий підхід є демонстрацією підвищених

стандартів захисту неповнолітніх осіб і відповідає зобов'язанням Польщі, взятим на себе відповідно до Факультативного протоколу до Конвенції ООН про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000 рік), де мінімальний вік для залучення до бойових дій встановлено на рівні 18 років [46].

Натомість у кримінальному законодавстві Литовської Республіки відповідна заборона сформульована у рамках статті 100 Кримінального кодексу ЛР, де йдеться про заборону залучення до збройного конфлікту осіб, які не досягли 15-річного віку. Це положення відповідає класичним нормам міжнародного гуманітарного права, зокрема Протоколу I до Женевських конвенцій 1977 року та Римському Статуту Міжнародного кримінального суду, які встановлюють саме 15 років як мінімальний допустимий вік для участі у бойових діях.

Таким чином, спостерігається істотна розбіжність між кримінальними кодексами двох держав щодо визначення вікової межі залучення до збройного конфлікту. Польське кримінальне законодавство виявляє тенденцію до прогресивного розширення захисного стандарту для неповнолітніх осіб, тоді як кримінальне право Литовської Республіки залишається в межах класичних міжнародно-правових підходів. Така відмінність свідчить про різні стратегії імплементації міжнародних стандартів захисту дітей у національне кримінальне право та підкреслює потребу уніфікації підходів до визначення віку особи, яка не може бути залучена до участі у збройних конфліктах.

Об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, передбаченого обома нормами, охоплює діяння, які суперечать міжнародно-правовим зобов'язанням держав. Так, стаття 124 КК Республіки Польща встановлює відповідальність за примус до служби в збройних силах супротивника, насильницьке переміщення населення, тілесні покарання, незаконне позбавлення волі, обмеження доступу до правосуддя – діяння, які відповідають складам воєнних злочинів, визначених у статті 8 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду. Водночас стаття 438 КК України передбачає відповідальність за загальні порушення законів і звичаїв війни, включаючи

жорстоке поводження, примусове виселення цивільного населення, позбавлення права на справедливий суд, застосування заборонених методів і засобів ведення війни тощо [10, С. 422].

Суб'єктивна сторона складу зазначених правопорушень у польському та українському законодавстві виражається в умисній формі вини. Для обох правових систем характерною є вимога наявності прямого умислу в діях суб'єкта, що передбачає усвідомлення факту існування збройного конфлікту, характеру власної поведінки та її протиправності з точки зору міжнародного гуманітарного права.

Розбіжності у санкціях, передбачених кримінальним законодавством України та Республіки Польща, мають істотне значення для правового аналізу. Зокрема, стаття 124 КК Республіки Польща встановлює покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше трьох років, частина перша статті 438 Кримінального кодексу України передбачає значно суворішу санкцію – позбавлення волі на строк від восьми до дванадцяти років, а у разі наявності обтяжуючих обставин – до довічного позбавлення волі. Така відмінність засвідчує більш жорстку кримінально-правову політику України щодо порушень законів і звичаїв війни.

Попри те що стаття 124 Кримінального кодексу Республіки Польща та стаття 438 Кримінального кодексу України мають спільну мету, їхній зміст демонструє суттєві розбіжності як у побудові складу кримінального правопорушення, так і в підходах до правозастосовного тлумачення.

Зокрема, диспозиція статті 124 КК РП охоплює широкий перелік діянь, що класифікуються як «злочини проти міжнародного права», акцентуючи увагу на окремих формах обмеження прав людини, таких як примус до служби у збройних силах держави-противника, обмеження доступу до правосуддя, застосування тілесних покарань тощо.

Поряд із цим, стаття 438 Кримінального кодексу України становить пряме нормативне відображення положень Женевських конвенцій 1949 року та статті 8 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, що зумовлює її чітко

виражену контекстуальну природу. Застосування цієї норми передбачає обов'язкове встановлення факту існування міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту, а також наявності причинного зв'язку між вчиненим діянням та зазначеним конфліктом. Її диспозиція охоплює широкий спектр заборонених дій, які розцінюються як серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права.

У контексті повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, розпочатої 24 лютого 2022 року, питання ефективності національних кримінально-правових механізмів протидії воєнним злочинам набуло першочергового значення. Збройні сили держави-агресора системно вчиняли дії, що суперечать нормам міжнародного гуманітарного права та містять ознаки тяжких міжнародних злочинів, зокрема воєнних злочинів проти цивільного населення та об'єктів, що перебувають під захистом.

У таких умовах положення статті 438 Кримінального кодексу України, яка передбачає відповідальність за порушення законів і звичаїв війни, перестало носити суто декларативний характер і набуло реального практичного значення. Протягом 2022–2023 років українська система кримінальної юстиції продемонструвала спроможність активно застосовувати цей механізм: відкрито значну кількість кримінальних проваджень за фактами порушення законів і звичаїв війни, частина яких завершилася ухваленням обвинувальних вироків. Така практика свідчить про фактичну «живучість» статті 438 КК України як інструменту правозастосування в умовах триваючого міжнародного збройного конфлікту.

На відміну від статті 124 Кримінального кодексу Республіки Польща, яка через об'єктивні історичні обставини залишається здебільшого декларативною нормою, положення статті 438 КК України діє в актуальному правовому полі, забезпечуючи кримінально-правову оцінку міжнародних злочинів, вчинених на території держави. Це не лише підтверджує ефективність механізму притягнення до відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права, але й засвідчує поступову інституційну інтеграцію України до європейського та

міжнародного правового простору у сфері забезпечення невідворотності покарання за найтяжчі злочини [112, С.349-353].

Рекомендованим напрямом подальшого вдосконалення кримінального законодавства Республіки Польща може стати внесення змін до статті 124 КК РП шляхом нормативного закріплення контекстуального елементу – тобто наявності збройного конфлікту як обов’язкової ознаки складу відповідного кримінального правопорушення. Така ініціатива відповідатиме вимогам статті 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, а також практиці Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії, яка акцентує на необхідності доведення зв’язку між злочином і збройним конфліктом як ключової кваліфікаційної умови.

Окремо слід підкреслити, що структура статті 124 КК РП чітко виявляє її спрямованість на кримінально-правову протидію різноманітним формам використання людини (експлуатації) як об’єкта примусу, підпорядкування, насильницького контролю або приниження в умовах збройного конфлікту. Це дозволяє кваліфікувати її як норму, що системно захищає не лише фізичну безпеку, а й гідність, свободу, правовий статус і моральну цілісність особи.

Таким чином, хоча стаття 438 Кримінального кодексу України відіграє ключову роль у забезпеченні відповідальності за грубі порушення міжнародного гуманітарного права в цілому, стаття 124 Кримінального кодексу Республіки Польща є вужче спрямованою на протидію експлуатації людини під час збройного конфлікту. Вона має більш акцентований гуманітарний характер, зосереджуючи увагу на злочинах, що порушують фундаментальні права та свободи особи, зокрема шляхом фізичного, психологічного чи юридичного примусу.

У межах подальшого порівняльного аналізу встановлено, що найбільша кількість кримінальних правопорушень, пов’язаних з експлуатацією людини, в обох державах охоплює сфери торгівлі людьми та сексуальної експлуатації.

Зокрема, аналіз положень, що регламентують кримінальну відповідальність за торгівлю людьми, дозволяє провести порівняння змісту статті 189а КК Республіки Польща та статті 149 КК України.

Так, стаття 189а КК Республіки Польща передбачає:

«§ 1. Хто здійснює торгівлю людьми підлягає покаранню у вигляді позбавлення волі на строк, не коротший 3 років.

§ 2. Хто вчинив готування до вчинення злочину, визначеного в § 1, підлягає покаранню у вигляді позбавлення волі на строк від 3 місяців до 5 років. [56, С.76].

Слід зазначити, що диспозиція статті 189а Кримінального кодексу Республіки Польща є загальною за характером: вона не містить конкретизації способів вчинення правопорушення, не визначає ознак суб'єкта або потерпілої особи, а також не розкриває цілей чи форм експлуатації, аналогічно Кримінальному кодексу Литовської Республіки.

Законодавець також акцентує на суб'єктивному аспекті складу злочину – наявності прямого умислу та використанні специфічних способів впливу на потерпілу особу, зокрема обману, шантажу, фізичного або психологічного примусу, зловживання уразливим станом, матеріальної або іншої залежності. Такий підхід забезпечує тлумачення внутрішнього мотиву правопорушника, а також забезпечує правильну кваліфікацію діяння з урахуванням особистих обставин жертви.

Отже, кримінальне законодавство Республіки Польща демонструє типологічно узагальнений підхід до формулювання складу злочину торгівлі людьми, що, хоча й охоплює широкий спектр експлуатаційних практик, у певних випадках може ускладнювати розмежування тяжкості конкретних діянь.

Особливу увагу в структурі досліджуваної статті заслуговує § 2, який передбачає кримінальну відповідальність за готування до вчинення торгівлі людьми. Включення готування як окремої кримінально караної форми діяльності в контексті торгівлі людьми має важливе превентивне значення: законодавець підкреслює, що боротьба з торгівлею людьми повинна здійснюватися не лише на етапі фактичного посягання на права потерпілих, а й на стадії підготовки до цього

діяння. Указане відповідає положенням Протоколу про попередження та припинення торгівлі людьми, доповнюючого Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (Палермський протокол), який орієнтує держави на криміналізацію не тільки закінчених злочинів, але й підготовчих дій.

У загальній теорії кримінального права готування до злочину визнається кримінально караним лише у випадках особливо тяжких або найбільш суспільно небезпечних діянь. На цьому тлі підхід польського законодавця є показовим: готування до торгівлі людьми визнається настільки суспільно небезпечним, що криміналізується окремо як самостійна форма злочинної діяльності, із передбаченням санкції, яка допускає призначення реального позбавлення волі.

Законодавча конструкція § 2 також демонструє прагнення запровадити низький поріг втручання кримінального права для захисту потенційних жертв торгівлі людьми. Встановлення мінімальної межі покарання на рівні трьох місяців створює гнучкі можливості для судового реагування залежно від ступеня суспільної небезпеки вчинених дій, а максимальна межа у п'ять років дозволяє адекватно відреагувати на тяжкі форми готування, зокрема в межах організованих злочинних груп.

З огляду на транскордонний характер торгівлі людьми та її суттєве поширення в регіоні Центральної та Східної Європи, поглиблення міждержавної координації між Україною та Республікою Польща у цій сфері набуває особливої значущості. Розширення двостороннього співробітництва, включаючи обмін практиками, нормативними підходами та процесуальними механізмами, сприятиме формуванню уніфікованої регіональної стратегії протидії торгівлі людьми.

Тож, нормативна модель України, яка послідовно реалізує міжнародні стандарти у сфері протидії експлуатації людини та враховує регіональні особливості, зокрема наслідки збройного конфлікту, може слугувати прикладом. Такий досвід, будучи адаптованим до національного правового простору, здатен

підвищити ефективність спільної протидії транснаціональній організованій злочинності, пов'язаної із торгівлею людьми.

Подальший аналіз окремих положень кримінального законодавства Республіки Польща, що також стосуються захисту особистої свободи людини та мають значення для загальної характеристики механізмів запобігання експлуатації, доцільно здійснити на прикладі статті 191 Кримінального кодексу Республіки Польща, яка встановлює відповідальність за примус до вчинення, невчинення або скасування певної дії через застосування насильства або незаконної погрози:

«§ 1. Хто застосовує насилля або незаконну погрозу відносно особи з метою змушення іншої особи до певної дії, бездіяльності або відміни вчиненої дії, підлягає покаранню у вигляді позбавлення волі на строк до 3 років.

§ 2. Якщо злочинець діяв у спосіб, визначений в § 1, з метою примушення до погашення заборгованості, він підлягає покаранню у вигляді позбавлення волі на строк від 3 місяців до 5 років» [56, С.77].

Зміст зазначеної норми Кримінального кодексу Республіки Польща є актуальним у межах порівняльного дослідження кримінально-правових підходів до протидії насильницькій поведінці, що реалізується через примус до дії, бездіяльності або відміни вчиненої дії, а також як потенційна модель для імплементації аналогічних правових конструкцій до кримінального законодавства України.

Так, §1 цієї статті охоплює як фізичне, так і психологічне (емоційно-вольове) насильство, спрямоване на порушення свободи волевиявлення особи. Установлена санкція у вигляді позбавлення волі на строк до трьох років засвідчує, що діяння розглядається як злочин середньої тяжкості, що несе значну суспільну небезпеку.

У § 2 передбачено кваліфікований склад цього злочину, коли насильство або погроза застосовуються з метою примусового стягнення заборгованості. У цьому випадку законодавець враховує специфічний мотив дії винної особи – отримання матеріальної вигоди у формі повернення боргу, навіть якщо сам борг

має підстави в цивільному праві. Санкція у вигляді позбавлення волі на строк від трьох місяців до п'яти років є виправданою з урахуванням високого рівня суспільної небезпеки подібних проявів примусу та їх дестабілізаційного потенціалу щодо публічного порядку.

З урахуванням викладеного, вважається доцільним адаптація аналогічних положень до кримінального законодавства України. Попри наявність окремих норм, які опосередковано охоплюють окремі аспекти примусу (зокрема, стаття 355 Кримінального кодексу України – «Примушування до виконання чи не виконання цивільно-правових зобов'язань»), в національному кримінальному праві відсутнє універсальне положення, що прямо регламентувало б відповідальність за примус як окрему форму протиправного впливу, особливо в контексті його реалізації у побутовій, соціальній або економічній площині.

Отже, зміст статті 191 КК Республіки Польща відображає комплексний і системно орієнтований підхід до правового осмислення примусу як самостійного складу кримінального правопорушення. Її конструкція враховує різні форми насильницького впливу – фізичного, психологічного, економічного, та особливості їх застосування, що свідчить про глибоке розуміння механізмів обмеження волевиявлення особи та необхідність їх диференційованої кримінально-правової оцінки.

У цьому аспекті положення вказаної статті можуть слугувати нормативною моделлю для формування відповідної української кримінально-правової норми, яка дозволила б розширити можливості правового реагування на випадки комплексного, систематичного або економічно мотивованого насильства без потреби перекваліфікації таких діянь як посягань винятково загальнокримінального характеру.

Заслуговує на увагу також положення статті 191б Кримінального кодексу Республіки Польща, яка передбачає:

«§ 1. Той, хто шляхом насильства, погрози, обману, зловживання відносинами залежності або використання критичного становища змушує іншу особу до укладення шлюбу або вступу в союз, який за релігійними чи культурними

переконаннями винного прирівнюється до шлюбу, – підлягає покаранню у вигляді позбавлення волі на строк від 3 місяців до 5 років.

§ 2. Того самого покарання підлягає особа, яка з метою вчинення злочину, передбаченого в § 1, використовуючи обман, зловживаючи відносинами залежності або використовуючи критичне становище, схиляє іншу особу до залишення території Республіки Польща» [56, С.122].

У порівняльному аспекті відповідною нормою в Кримінальному кодексі України виступає стаття 151-2, яка передбачає кримінальну відповідальність за примушування особи до вступу в шлюб або до продовження примусово укладеного шлюбу, або до вступу у співжиття без укладання шлюбу, або до продовження такого співжиття, або спонукання з цією метою особи до переміщення на територію іншої держави, ніж та, в якій вона проживає [57].

З точки зору структури складу кримінального правопорушення обидві норми охоплюють об'єктивну сторону, що виражається у діях щодо примусу до вступу або укладення союзу, який за релігійними чи культурними традиціями прирівнюється до шлюбу, передбачають спеціальні засоби впливу – насильство, обман, зловживання відносинами залежності або використання уразливого становища, а також включають суб'єктивну сторону у формі прямого умислу. Водночас положення статті 191b Кримінального кодексу Республіки Польща відрізняються від відповідної норми українського законодавства тим, що не містять окремої кваліфікуючої ознаки, пов'язаної із віком потерпілого.

Таким чином, стаття 151-2 Кримінального кодексу України та відповідна норма Кримінального кодексу Республіки Польща належать до одного типу кримінально-правових інструментів, спрямованих на охорону особистої свободи у сфері сімейних відносин. Водночас українська редакція норми більш чітко конкретизує форми співжиття, які прирівнюються до примусового шлюбу, що відповідає міжнародним стандартам, зокрема положенням Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульської конвенції), а також передбачає окрему кваліфікуючу ознаку щодо особи, яка не досягла шлюбного віку [184, С. 74-80].

У результаті, обидві норми є проявом європейської тенденції криміналізації шлюбної експлуатації, однак кожна з них реалізує цю мету через різні підходи до охоплення форм союзу, соціального контексту та способу примусу, що створює ґрунт для подальшого діалогу між законодавчими системами у сфері протидії шлюбному насильству та примусовим союзам.

З огляду на здійснений порівняльно-правовий аналіз, обґрунтованим видається питання внесення змін до статті 151-2 Кримінального кодексу України, спрямованих на розширення її диспозиції шляхом включення інших форм примусового співжиття – зокрема, *у релігійно-культурному чи традиційному контексті*.

Обидві правові системи визнають зазначене діяння суспільно небезпечним, однак законодавчо встановлені межі кримінальної відповідальності вказують на різний рівень оцінки його тяжкості.

Відповідно до частини першої статті 151-2 Кримінального кодексу України, основна санкція передбачає пробаційний нагляд, обмеження волі або позбавлення волі на строк до трьох років. Така диференціація засобів покарання свідчить про намір законодавця передбачити широкий спектр можливостей для індивідуалізації покарання, що дає змогу суду враховувати як ступінь примусу, так і вік потерпілого, мотиви винного, наявність каяття тощо. У частині другій статті 151-2 КК України, яка передбачає відповідальність за кваліфіковані види правопорушення (повторність, вчинення групою осіб, щодо особи, яка не досягла шлюбного віку), максимальний строк позбавлення волі підвищено до п'яти років, що узгоджується з принципом посилення відповідальності за діяння, вчинені з обтяжуючими обставинами.

У свою чергу, відповідна стаття Кримінального кодексу Республіки Польща передбачає санкцію у вигляді позбавлення волі на строк від трьох місяців до п'яти років. Польський законодавець одразу передбачає реальне позбавлення волі як основну і єдину форму покарання, не надаючи можливості для застосування більш м'яких санкцій, таких як обмеження волі чи пробаційний нагляд. Це свідчить про більш жорстку кримінально-правову оцінку

примушування до шлюбу, незалежно від того, чи йдеться про базову чи кваліфіковану форму діяння. Водночас у межах вказаного діапазону покарання передбачено як мінімальну, так і максимальну межу, що дає змогу судам здійснювати пропорційне індивідуалізоване призначення покарання залежно від обставин справи.

Окремо маємо зазначити, що аналіз положень Кримінального кодексу Республіки Польща засвідчує, що хоча пробаційний нагляд (*dozór kuratora*) передбачений виключно як допоміжний засіб контролю за особою у разі умовного звільнення від відбування покарання (стаття 72 §1 КК РП) та не кваліфікується як самостійна форма основного кримінально-правового впливу. Такий підхід концептуально розмежовує застосування інституту пробаційного нагляду та призначення основного покарання в системі кримінальної юстиції Республіки Польща.

Порівняльний аналіз дозволяє зробити висновок, що кримінальне законодавство України демонструє гнучкіший підхід до санкціонування примушування до шлюбу, дозволяючи застосування як ізоляційних, так і неізоляційних заходів впливу. Водночас польське кримінальне право відображає більш однозначну політику кримінального реагування. Обидва підходи є відображенням відповідних правових традицій: в Україні – орієнтація на гуманізацію покарання; у Польщі – акцент на превентивну та репресивну функцію кримінального права в умовах захисту особистої свободи.

4.3. Стратегія вдосконалення українського законодавства на основі міжнародного досвіду

Кримінальний кодекс України містить низку статей, спрямованих на захист особи від порушень у мирний час і лише стаття 438 «Порушення законів та звичаїв війни», безпосередньо інтегрує положення міжнародного гуманітарного права в національну кримінально-правову систему. Проте вказана стаття має загальний характер і не розкриває повністю специфічні прояви

експлуатації людини в умовах збройного конфлікту, які можуть набувати системного, організованого характеру, зокрема сексуальне рабство, примус до проституції, використання дітей у воєнних діях, примусову працю, залучення цивільних до ворожих дій або використання їх як живого щита.

Указане свідчить про потребу в оновленні та розширенні законодавчої конструкції статті 438 КК України з урахуванням міжнародно-правових підходів до кримінального переслідування воєнних злочинів. Така модернізація має передбачати чітке нормативне закріплення контекстуального елементу (наявність міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту), визначення спеціального суб'єкта злочину (військовослужбовець, представник окупаційної адміністрації), конкретизацію об'єкта посягання (цивільне населення, осіб, що не беруть участі у бойових діях).

Крім того, важливим кроком на шляху адаптації законодавства України з європейськими стандартами є інституалізація правових понять, які на сьогодні залишаються поза межами нормативної конкретизації у національному кримінальному праві. Наприклад, кримінальне законодавство Республіки Польща вже містить дефініцію систематичного насильства як обтяжуючої обставини примусу (стаття 191) [56, С.77]. Це положення має вагоме значення для протидії латентним формам експлуатації, зокрема в ситуаціях, коли потерпіла особа внаслідок психологічного тиску або соціально-економічної залежності не усвідомлює власного жертвенного статусу.

У цьому контексті потребує уніфікація термінології, що є важливою передумовою забезпечення системної узгодженості кримінального законодавства. Зокрема, такі поняття, як «експлуатація», «примус», «контекст збройного конфлікту», «злочини проти людяності», «військовополонені», мають бути нормативно визначені з урахуванням відповідних міжнародно-правових джерел (Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи до них, Римський Статут, Конвенцію про права дитини 1989 року, а також акти Ради Європи та Європейського Союзу).

Оцінюючи перспективи вдосконалення кримінального законодавства України у сфері протидії експлуатації людини, зокрема в умовах збройного конфлікту, слід наголосити на необхідності комплексного та стратегічного підходу до подальшої правової реформи. Імплементация найкращих практик зазначених держав, адаптованих до українського правового, безпекового та гуманітарного контексту, має ґрунтуватися не лише на формальному запозиченні правових конструкцій, але й на всебічному інституційному, термінологічному, процедурному та доктринальному узгодженні національного законодавства із міжнародними стандартами та зобов'язаннями України.

Одним із ключових напрямів такої реформи може стати розробка окремої глави Кримінального кодексу України, присвяченої злочинам міжнародного характеру, з чіткою типологізацією складів воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду. Це дозволить забезпечити системність, правову визначеність та ефективне розмежування таких діянь від загальнокримінальних правопорушень. Указане відповідатиме вимогам МГП у контексті положень статей 6–8 Римського Статуту.

Національна модель має передбачати не лише криміналізацію зазначених діянь, але й визнання їх міжнародного характеру за наявності відповідного зв'язку із збройним конфліктом. З цією метою доцільним є внесення змін до статті 438 Кримінального кодексу України або ж ухвалення окремих норм, які б містили чітке формулювання контекстуального елементу як необхідної ознаки складу воєнного злочину – відповідно до положень міжнародного гуманітарного права та практики Міжнародного кримінального суду (зокрема у справах «Прокурор проти Жермена Катанги» [178], «Прокурор проти Томаса Лубанги Діло» [181], «Прокурор проти Домініка Онгвена» [106]).

У зв'язку з цим пропонується авторська правова модель, орієнтована на поетапне запровадження до Кримінального кодексу України окремої глави під умовною назвою «Злочини проти людяності, воєнні злочини та злочини геноциду». Її структура має бути побудована на положеннях статей 6–8 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, які визначають складові

основних категорій міжнародних злочинів. Вказана глава повинна включати окремі статті, присвячені, зокрема, сексуальному рабству, примусу до проституції, вербуванню та мобілізації дітей до збройних формувань, примусовій праці в умовах окупації, незаконному вигнанню цивільного населення тощо. Кожна із зазначених статей має бути сконструйована з урахуванням контекстуального елементу, тобто обов'язкової ознаки вчинення злочину у зв'язку зі збройним конфліктом (міжнародного або неміжнародного характеру), а також відповідати елементам складу злочину, встановленим у Документі про елементи злочинів до Римського Статуту.

Запровадження окремої глави у Кримінальному кодексі, присвяченої міжнародним злочинам, сприятиме забезпеченню юридичної визначеності, структурній впорядкованості кримінального законодавства, підвищенню ефективності кримінального переслідування за міжнародні злочини та створенню правової основи для гармонізації національного законодавства зі стандартами Міжнародного кримінального суду. Окрім того, деталізація складів злочинів дозволить чітко відмежовувати воєнні злочини від загальнокримінальних правопорушень, що є необхідною умовою дотримання принципу законності та правової визначеності (*lex certa*) – одного з фундаментальних принципів, закріплених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

У порівнянні з досвідом інших країн, слід зазначити, що аналогічна модель вже реалізована в кримінальному законодавстві Литовської Республіки, де структурно окреслено злочини проти людяності, злочини геноциду та воєнні злочини, включаючи сексуальне насильство, примусові переселення, катування, сексуальне рабство та інші форми насильницької експлуатації. Такий підхід також підтримується в Німеччині, Нідерландах, Канаді та Франції, які мають спеціальні частини або закони, що стосуються міжнародних злочинів.

Враховуючи сучасні виклики у сфері міжнародного кримінального права, пов'язані з необхідністю ефективного реагування на злочини міжнародного характеру, найбільш важливим кроком до реформування національного

кримінального законодавства вбачається імплементація прецедентної практики Міжнародного кримінального суду як джерела тлумачення норм міжнародного кримінального права в межах національної правозастосовної системи. На сьогодні в Україні відсутній дієвий механізм інтеграції правових позицій міжнародних судових інституцій у національну практику. У зв'язку з цим доцільно закріпити в Кримінальному процесуальному кодексі України положення, які б дозволяли прямо використовувати прецедентну практику МКС під час тлумачення складів злочинів міжнародного характеру – з урахуванням Римського Статуту, документа *Elements of Crimes* (2002) [135], та розробити спеціальні методичні рекомендації для судів [6].

У якості стратегічного заходу можна розглядати розробку єдиної методології кваліфікації злочинів міжнародного характеру з урахуванням контекстуального елемента, на основі практики МКС та досвіду правозастосування у країнах-учасниках.

У межах наукового дослідження пропонується концепція «контекстуальної типології експлуатаційних злочинів», яка відображає новий підхід до класифікації й аналізу кримінальних правопорушень, що вчиняються в умовах збройного конфлікту, тимчасової окупації або гуманітарної кризи. Метою концепції є формування доктринальної бази для подальшого вдосконалення кримінального законодавства України у контексті міжнародних стандартів захисту прав людини та норм міжнародного гуманітарного права.

Структурна модель концепції передбачає поділ на три взаємопов'язані рівні.

Контекстуальний рівень: визначає зовнішні умови, за яких набувають якісно нових ознак способи й цілі експлуатації. Сюди належать: збройний конфлікт (міжнародний або неміжнародний); тимчасова окупація; гуманітарна катастрофа або правовий вакуум; масова міграція, зокрема внутрішньо переміщені особи.

Ідентифікаційний рівень: ідентифікує характеристики жертв, які перебувають у підвищеному ризику експлуатації: діти (зокрема сироти, діти без

супроводу); жінки, особливо вагітні або в післяпологовому стані; особи з інвалідністю або тяжкими захворюваннями; внутрішньо переміщені особи, ветерани бойових дій, жертви насильства.

Змішаний рівень: відображає поєднання кількох форм експлуатації у межах одного злочинного акту, зокрема: сексуальне рабство в умовах трудової експлуатації; використання дітей у бойових діях з одночасним залученням до незаконної праці; примус до проституції із застосуванням психологічного тиску та матеріальної залежності.

Реалізація концепції може бути виражена: у транснаціональному співробітництві, зокрема укладення двосторонніх угод з Литвою та Польщею про спільні розслідування злочинів, використання платформи Eurojust (європейське агентство, що співпрацює з судовими та поліцейськими органами країн-членів ЄС) та ресурсів Інтерполу для боротьби з транскордонною експлуатацією; прогнозування майбутніх викликів, таких як посттравматична експлуатація ветеранів і ВПО, кіберексплуатація через онлайн-шантаж, зловживання гуманітарними каналами з метою переміщення жертв; інструментом правового моніторингу у вигляді реєстру міжнародних кейсів, який дозволить систематизувати практику щодо злочинів, вчинених у контексті збройного конфлікту, та відстежувати динаміку правозастосування відповідно до стандартів МКС і ЄСПЛ [142, С. 32].

Тобто така модель є міждисциплінарною за своєю природою, поєднує елементи кримінального права, міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, європейських стандартів у сфері прав людини та може слугувати основою для доктринального осмислення подальших змін до Кримінального кодексу України, стати теоретичною платформою для підготовки аналітичних і нормативних документів у сфері протидії експлуатації людини в умовах збройного конфлікту.

З огляду на зазначене, доцільним видається представлення першого етапу адаптації національного кримінального законодавства із системою Міжнародного кримінального суду у вигляді індикативної матриці відповідності

положень Кримінального кодексу України до стандартів, встановлених Римським Статутом, Документом про елементи злочинів та прецедентною практикою МКС¹ (таблиця Додаток 2). Такий формат дозволяє не лише наочно ідентифікувати розбіжності та прогалини у чинному кримінально-правовому регулюванні, а й слугує концептуальною основою для подальшого доктринального та нормативного моделювання у напрямі імплементації міжнародних стандартів кримінальної відповідальності.

Запропоноване спрямоване не лише на зміцнення захисту прав і свобод особи, але й на забезпечення правової визначеності у кваліфікації діянь, що становлять злочини міжнародного характеру, зокрема тих, що мають ознаки експлуатації в умовах збройного конфлікту.

Концептуальний приклад можливої правової рецепції, що ґрунтується на компаративному аналізі та спрямована на осмислення оптимальних моделей правового регулювання у сфері протидії експлуатації людини – про формування нормативно-орієнтованих зразків і доктринальних орієнтирів, а не про буквальне відтворення законодавчих механізмів у структурі Кримінального кодексу України.

У цьому сенсі відповідні пропозиції можуть бути розглянуті як елемент доктринального бачення перспектив подальшої трансформації кримінального законодавства України у відповідь на сучасні гуманітарно-правові виклики. Їх реалізація можлива лише за умов глибокого наукового осмислення, досягнення фахового консенсусу серед експертного середовища, забезпечення публічної легітимації в межах демократичного законотворчого процесу, а також ретельного правового моделювання з урахуванням національного контексту та чинних міжнародно-правових зобов'язань України.

¹ Індикативна матриця відповідності положень Кримінального кодексу України до практики Міжнародного кримінального суду – це аналітичний правовий інструмент, що являє собою структуровану таблицю порівняльного аналізу, яка дозволяє встановити рівень відповідності норм національного кримінального законодавства України положенням Римського Статуту, Документа про елементи злочинів (Elements of Crimes) та прецедентній практиці Міжнародного кримінального суду. Така матриця застосовується для виявлення прогалин, дублювань, колізій або нормативної фрагментарності в Кримінальному кодексі України щодо складів міжнародних злочинів: геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів – із метою подальшої гармонізації національного права з міжнародними стандартами кримінальної відповідальності.

Окрему, принципово важливу складову стратегії вдосконалення національного кримінального законодавства України становить необхідність його гармонізації з міжнародно-правовими стандартами у сфері захисту прав людини, зокрема в контексті зменшення кількості випадків оскарження рішень національних судів до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Україна вже тривалий час перебуває у полі юрисдикції ЄСПЛ як держава-учасниця Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, що покладає на неї обов'язок ефективно впроваджувати положення Конвенції у національне законодавство та судову практику.

Системна адаптація кримінального права з вимогами Конвенції передбачає не лише формальне узгодження змісту кримінально-правових норм із положеннями цього міжнародного договору, а й забезпечення механізмів їхнього реального та ефективного застосування в межах національної правозастосовної практики. Особливого значення набуває орієнтація на усталені правові позиції ЄСПЛ, які формують стандарт належного правосуддя, що має бути обов'язковим елементом кримінального процесу в Україні.

Пріоритетним напрямом у процесі такої адаптації слід визначити перегляд чинних кримінально-правових норм на предмет їх відповідності принципу правової визначеності, вимогам справедливого судового розгляду, презумпції невинуватості, заборони катувань, права на свободу та особисту недоторканність, а також забезпечення ефективного засобу юридичного захисту (статті 3, 5, 6, 7, 13 Європейської конвенції з прав людини).

Практика ЄСПЛ свідчить, що основними підставами для визнання порушень Конвенції у кримінальних справах є недоліки в законодавчому регулюванні. Серед них: відсутність чітко визначених елементів складу кримінального правопорушення (що суперечить принципу «lex certa» (юридичної визначеності)), надмірна широта дискреції органів правопорядку, непропорційність або невиправданість передбачених санкцій, недотримання процесуальних гарантій на досудовому етапі, а також порушення стандартів

захисту вразливих груп – жінок, дітей, осіб з інвалідністю, внутрішньо переміщених осіб та постраждалих від збройного конфлікту.

Таким чином, у межах запропонованого підходу доцільно представити результати оцінки ризику порушення положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ЄСПЛ) через аналіз відповідності національних кримінально-правових норм статтям 3, 5, 6, 7 і 13 Конвенції із застосуванням спеціально розробленої матриці відповідності, яка дозволяє ідентифікувати потенційно проблемні норми та сформулювати напрями їхнього нормативного удосконалення² (таблиця Додаток 3).

На основі аналізу, здійсненого за допомогою індикативних матриць, одним із перспективних напрямів удосконалення національного законодавства слід вважати розробку системного правового інструменту – Концепції приведення кримінального законодавства України у відповідність до усталеної практики МКС, ЄСПЛ та стандартів Європейської конвенції з прав людини. Такий документ міг би стати основою для доктринального, законодавчого та правозастосовного оновлення й включати: огляд типових порушень прав людини, зафіксованих міжнародними судовими інстанціями; аналіз положень Кримінального кодексу України, які потенційно можуть спричинити порушення Конвенції; конкретизовані пропозиції щодо законодавчих змін з урахуванням практики МКС, ЄСПЛ, висновків Венеційської комісії та рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи; механізми запобігання повторним порушенням через розвиток національної судової практики, зокрема у формі роз'яснень Верховного Суду, рекомендацій Вищої ради правосуддя, а також відповідної навчальної роботи з фахівцями системи правосуддя.

Отже, інституційне забезпечення відповідності кримінального законодавства міжнародним стандартам передбачає обов'язкове залучення фахівців з міжнародного права до процесу нормотворчості, а також створення

² У сучасному правовому дискурсі індикативна матриця відповідності (compliance mapping matrix) виступає як аналітичний інструмент, який дозволяє співвіднести норми національного кримінального законодавства з міжнародними стандартами, насамперед із практикою Європейського суду з прав людини, сформованою на основі тлумачення та застосування положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

при Міністерстві юстиції України або Верховній Раді України постійно діючого дорадчого органу з питань адаптації національного законодавства до практики МКС, ЄСПЛ та положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Реформування кримінального законодавства України у сфері протидії експлуатації людини в умовах збройного конфлікту вимагає комплексного підходу, що поєднує імплементацію норм міжнародного гуманітарного права, практики Міжнародного кримінального суду та Європейського суду з прав людини. Ключовими напрямками виступають: оновлення статті 438 КК України з урахуванням контекстуального елементу та спеціального суб'єкта; уніфікація правової термінології; нормативне закріплення складів злочинів міжнародного характеру; а також інтеграція прецедентної практики МКС у національну правозастосовну систему. Запровадження індикативних матриць і концепції правової адаптації дозволить забезпечити правову визначеність і відповідність Кримінального кодексу України міжнародним стандартам.

ВИСНОВКИ.

Комплексне кримінально-правове дослідження проблем незаконної експлуатації людини дозволяє зробити наступні висновки:

1. Дослідження історичного розвитку законодавства у сфері протидії незаконній експлуатації людини свідчить про те, що експлуатація як соціальне явище супроводжує людське суспільство від найдавніших часів. У правових системах античного світу, зокрема в Римі, Греції та Вавилоні, інститут рабства був невід'ємною частиною економічного та соціального устрою, закріплюючись у нормативних приписах як допустима форма власності на людину. Водночас у межах цих систем почали з'являтися первинні елементи правового обмеження експлуатації, що виявлялося у встановленні певних стандартів поводження з рабами та процедур їх звільнення.

Особливе місце у процесі поступової гуманізації правових підходів до особи посідали релігійні вчення, які формували засади милосердя, рівності та гідності. Юдейське, християнське та ісламське право встановлювали певні обмеження експлуатації, закладаючи основи для пізнішого розвитку концепції природних прав людини.

У середньовічний період експлуатаційні практики зазнали трансформації, зокрема через виникнення інституту кріпацтва в Європі, який хоча й відрізнявся від рабства, однак також передбачав обмеження свободи особи та її залежність від волі феодала. Юридичні механізми захисту кріпаків залишалися обмеженими, що обумовлювало тривале існування системної експлуатації.

Радикальні зрушення у правовому мисленні відбулися в добу Відродження та Просвітництва, коли гуманістичні ідеї та концепції природного права стали основою для критики інституту рабства. Філософські вчення цього періоду започаткували формування правових моделей, що базувалися на принципах рівності, свободи та гідності людини. Прийняття у 1789 році «Декларації прав людини і громадянина» стало вагомим кроком у напрямі обмеження та подальшої заборони експлуатаційних практик у правових системах європейських держав.

Незважаючи на інтелектуальний поступ, скасування рабства на законодавчому рівні відбувалося поступово і з великими труднощами. Лише наприкінці XVIII – на початку XIX століття у Великій Британії, США та Франції були ухвалені перші акти, що забороняли работоргівлю та інститут рабства, що започаткувало етап поступового закріплення права на особисту свободу як невід'ємного права людини.

Промислова революція призвела до нових викликів у сфері трудового права, актуалізувавши проблему трудової експлуатації, особливо щодо дітей. Законодавчі ініціативи, такі як Закон про фабрики 1833 року у Великій Британії, стали основою для подальшого розвитку системи захисту працівників і закріплення трудових прав як елементу базового правового статусу особи.

Особливий вплив на глобальне осмислення значущості дотримання прав людини мали наслідки Другої світової війни. Саме після цих подій міжнародна спільнота усвідомила необхідність створення універсальних механізмів захисту особи від експлуатації та інших форм порушення прав людини. Прийняття Загальної декларації прав людини 1948 року стало знаковою віхою, яка заклала моральні та правові засади сучасної міжнародної системи прав людини.

У подальшому, через ухвалення Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права, Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності та Палермського протоколу, було створено міцну міжнародно-правову базу для протидії торгівлі людьми та різним формам експлуатації.

Тобто, історичний розвиток підходів до регулювання експлуатації людини демонструє складний шлях еволюції – від узаконення та легітимації залежності особи до поступового визнання її правового статусу та недоторканності.

Упродовж XX-XXI століть проблема незаконної експлуатації людини зазнала глибокої трансформації під впливом соціально-економічних, політичних і правових процесів у Європі. Формування робітничого класу на тлі індустріалізації зумовило необхідність розроблення базових механізмів захисту

працівників, що відобразилося в ухваленні законів про мінімальну заробітну плату, обмеження тривалості робочого часу та заборону дитячої праці.

Особливого значення набули законодавчі акти Великої Британії початку ХХ століття, зокрема Акт про фабрики й майстерні 1901 року, який започаткував детальне регулювання умов праці вразливих категорій працівників. Водночас ці реформи залишалися обмеженими щодо захисту жінок та дітей.

Міжнародна співпраця в галузі протидії експлуатації людини активізувалася завдяки укладенню Міжнародних договорів 1904, 1910, 1921 та 1933 років, які заклали підґрунтя для створення універсальних стандартів боротьби з торгівлею людьми. Важливу роль у цьому процесі відіграло створення Міжнародної організації праці у 1919 році, яка визначила соціальну справедливість як пріоритет світового трудового права та закріпила основні засади протидії примусовій праці в Конвенції МОП № 29.

Події Другої світової війни спричинили кризу міжнародної правової системи, що обумовило потребу в уніфікації стандартів захисту прав людини. Прийняття Загальної декларації прав людини 1948 року та Міжнародних пактів 1966 року започаткувало новий етап у розбудові глобальної системи правового реагування на випадки експлуатації.

Розвиток європейських правових механізмів після війни також визначався ухваленням Європейської конвенції з прав людини 1950 року та Європейської соціальної хартії 1961 року, які сприяли розширенню змісту захисту економічних, соціальних і трудових прав.

Суттєве значення для боротьби з торгівлею людьми мало прийняття у 1949 році Конвенції про боротьбу з торгівлею людьми та експлуатацією проституції третіми особами, що запровадила принцип кримінальної відповідальності за експлуатаційні практики незалежно від згоди потерпілої особи.

У другій половині ХХ століття міжнародна спільнота виробила підхід, який поступово поширював криміналізацію експлуатаційних форм поневолення, що знайшло продовження у Варшавській конвенції Ради Європи 2005 року. Її

ухвалення забезпечило комплексний підхід до запобігання торгівлі людьми, кримінального переслідування винних осіб і захисту прав потерпілих.

У Європейському Союзі значну увагу було приділено розробці та імплементації директив, зокрема Директиви 2011/36/ЄС, яка встановила єдині стандарти кримінальної відповідальності за торгівлю людьми та підвищила вимоги щодо захисту постраждалих осіб, з особливим акцентом на дітей і вразливі категорії населення.

Національні законодавства держав Європи зазнали значного впливу міжнародних і регіональних актів. У цьому контексті розвиток законодавства України про протидію торгівлі людьми проходив через поетапну імплементацію міжнародних стандартів: від змін у Кримінальному кодексі Української РСР до прийняття у 2011 році спеціального Закону України «Про протидію торгівлі людьми» та гармонізації кримінального законодавства зі стандартами Європейського Союзу.

Таким чином, аналіз розвитку європейського і національного законодавства у сфері протидії незаконній експлуатації людини свідчить про поступову еволюцію від фрагментарних заходів захисту до комплексних системних рішень, орієнтованих на забезпечення гідності, свободи та безпеки особи відповідно до міжнародних правових стандартів.

Аналіз сучасних тенденцій розвитку законодавства України у сфері протидії незаконній експлуатації людини в умовах збройного конфлікту свідчить про високий рівень нормативної активності, спрямованої на адаптацію національного правопорядку до нових гуманітарних викликів. Реформування системи протидії торгівлі людьми відбувалося у складних умовах повномасштабної війни, що істотно вплинуло як на правове регулювання, так і на механізми його практичної реалізації.

Визначено, що війна спричинила суттєве посилення ризиків трудової, сексуальної, цифрової та воєнної експлуатації населення, особливо серед вразливих груп – внутрішньо переміщених осіб, біженців, жінок і дітей. Відсутність належного правового контролю на тимчасово окупованих

територіях, руйнування інституційної спроможності державних органів, а також загальна гуманітарна криза істотно ускладнили виявлення та реагування на випадки експлуатації.

Відзначено, що Україна, попри виклики війни, продовжила процес удосконалення законодавства. Зокрема, у 2023 році було оновлено Закон України «Про протидію торгівлі людьми», а також затверджено Державну цільову соціальну програму протидії торгівлі людьми на період до 2025 року, що передбачає комплекс заходів із запобігання експлуатації, підтримки потерпілих та зміцнення міжнародного співробітництва.

Наголошено, що основні проблеми сучасної системи полягають у нестачі ресурсів, обмеженому доступі до потерпілих на окупованих територіях, слабкій міжвідомчій координації та складностях правового переслідування злочинців у зоні бойових дій. Відсутність постійної міжнародної моніторингової присутності послаблює ефективність контролю за дотриманням прав людини.

Особливу увагу приділено ратифікації Римського Статуту Міжнародного кримінального суду Україною у 2024 році, який набрав чинності 01.01.2025, що відкриває нові можливості для кримінального переслідування за злочини проти людяності, зокрема діяння, пов'язані з системною експлуатацією цивільного населення під час збройного конфлікту. Зазначено, що імплементація положень Статуту у внутрішнє право України сприятиме гармонізації національного законодавства з універсальними міжнародними стандартами захисту прав людини.

Установлено, що сучасна стратегія боротьби з незаконною експлуатацією в умовах війни має передбачати розроблення оперативних механізмів виявлення, документування та захисту постраждалих, зокрема через формування мобільних міжвідомчих груп, розвиток цифрових систем фіксації фактів експлуатації та забезпечення ефективної міжвідомчої взаємодії.

Таким чином, забезпечення реальної дієвості механізмів протидії експлуатації людини в Україні потребує не лише удосконалення законодавчої бази, а й зміцнення інституційної спроможності держави, мобілізації

міжнародних ресурсів, а також розвитку кризових моделей реагування, що здатні ефективно функціонувати в умовах екстраординарних гуманітарних ситуацій.

2. Аналіз чинного законодавства України дозволяє стверджувати, що правове регулювання у сфері протидії незаконній експлуатації людини здійснюється переважно на основі положень статті 149 Кримінального кодексу України, яка визначає торгівлю людиною як кримінально каране діяння, що супроводжується вербуванням, переміщенням, передачею, переховуванням або одержанням особи з метою її експлуатації. Правова кваліфікація таких діянь базується на поєднанні об'єктивних та суб'єктивних ознак, включно із застосуванням примусу, обману, зловживання уразливим становищем або підкупу третіх осіб.

У науковому дискурсі обґрунтовано доцільність розмежування понять «законна» та «незаконна» експлуатація людини. Ключовою відмінністю виступає наявність усвідомленої, добровільної та/або інформованої згоди особи, що відповідає міжнародним стандартам, визначеним, зокрема, Конвенцією МОП № 29, практикою Міжнародного кримінального суду та Європейського суду з прав людини. Недостатність лише формальної згоди підтверджує важливість урахування фактичних обставин, контексту вчинення діяння, а також вразливого становища потерпілого.

У межах правового аналізу запропоновано дефініції понять інформованої, добровільної та усвідомленої згоди, які мають принципове значення для правильного визначення меж законності у сфері використання праці чи послуг особи. Інформована згода передбачає обізнаність про умови діяльності, добровільна згода – відсутність примусу, а усвідомлена згода – реальне розуміння правового змісту своїх дій без об'єктивних обмежень свободи волевиявлення.

Визначено, що формальна згода потерпілого, отримана внаслідок обману, шантажу, застосування насильства чи зловживання уразливим становищем, не має юридичної сили й не виключає кримінальної відповідальності за експлуатаційне діяння. Це узгоджується як із нормами національного

законодавства України, так і з положеннями міжнародних документів, зокрема Протоколу до Палермської конвенції.

Окремо підкреслено, що правова кваліфікація кримінальних правопорушень, пов'язаних із експлуатацією людини, потребує урахування контекстуальних елементів, які можуть змінювати правову природу діяння. Особливе значення має надання кваліфікації діям у межах збройних конфліктів та систематичних атак на цивільне населення відповідно до стандартів Римського Статуту Міжнародного кримінального суду.

Системний аналіз об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину, спрямованого на незаконну експлуатацію, дозволяє не лише забезпечити належне кримінальне переслідування винних осіб та кваліфікацію діянь, але й гарантувати правову визначеність, ефективність захисту потерпілих та відповідність застосованого законодавства міжнародним правовим стандартам.

Отже, удосконалення механізмів правової кваліфікації злочинів у сфері експлуатації людини є необхідною умовою для підвищення ефективності кримінально-правового захисту особистої свободи, гідності та безпеки особи, що набуває особливої актуальності в умовах збройного конфлікту та масових переміщень населення.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що кіберексплуатація людини є самостійним феноменом у системі сучасної кримінальної поведінки, який потребує спеціальної правової кваліфікації та нормативного врегулювання. В умовах цифрової трансформації суспільства та активного впровадження технологій штучного інтелекту, форми незаконної експлуатації набули нових, малопомітних, проте глибоко руйнівних для особи проявів. Відтак класичні підходи до розуміння експлуатації стають недостатніми для охоплення специфіки цифрового середовища як простору реалізації кримінально протиправних діянь.

У межах даного дослідження обґрунтовано визначення кіберексплуатації людини як цілеспрямованого використання цифрових технологій, зокрема інформаційно-комунікаційних мереж, соціальних платформ, алгоритмів

персоналізованого впливу та систем штучного інтелекту, з метою вербування, залучення, утримання чи примусового підпорядкування особи всупереч її волі або вразливому стану. Особливість кіберексплуатації полягає у тому, що цифрове середовище виступає не лише інструментом, а й самостійним середовищем реалізації експлуатаційного впливу, що істотно ускладнює його виявлення, доказування та кваліфікацію.

Характерними ознаками кіберексплуатації визначено: використання цифрових технологій як засобу маніпулювання волевиявленням особи; автоматизацію процесів залучення, контролю та підпорядкування; наявність психологічного, інформаційного або алгоритмічного примусу; відсутність явних форм фізичного насильства при збереженні експлуатаційного ефекту; високий ступінь латентності та технологічної складності. Зокрема, констатовано, що кіберексплуатація може проявлятися у формах цифрового шантажу, вербування через соціальні мережі, використання deerfake-технологій, онлайн-примусу до небажаної діяльності, залучення до незаконних схем через алгоритмічне таргетування тощо.

Особливу увагу приділено ролі штучного інтелекту як засобу вчинення кіберексплуатації. Встановлено, що застосування інтелектуальних алгоритмів для автоматизованого впливу, вербування, контролю або маніпуляції особою підвищує рівень суспільної небезпеки діяння, забезпечує масштабованість злочинної діяльності та знижує можливості самозахисту потерпілої особи. Це обґрунтовує необхідність розгляду використання штучного інтелекту як кваліфікуючої або обтяжуючої обставини у складі кримінального правопорушення, пов'язаного із кіберексплуатацією.

Результати дослідження свідчать про об'єктивну необхідність криміналізації нової норми щодо кіберексплуатації людини. Проект статті не лише усуває існуючі прогалини кримінально-правового регулювання, а й формулює цілісну доктрину захисту особи від цифрових форм поневолення, що не охоплюються традиційними складами кримінальних правопорушень.

Вперше у національній кримінально-правовій доктрині запропоновано системне визначення кіберексплуатації людини як самостійного об'єкта кримінально-правового захисту, що охоплює широкий спектр суспільно небезпечних діянь, пов'язаних із вербуванням, залученням, контролем або психологічним підпорядкуванням особи у цифровому середовищі за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, включаючи штучний інтелект та алгоритми персоналізованого впливу.

Особливої уваги заслуговує чітка та багаторівнева структура запропонованого складу кримінального правопорушення, яка враховує: – спосіб вчинення діяння (використання цифрових технологій, соціальних платформ, інформаційно-комунікаційних мереж); – об'єкт посягання (особисті немайнові права особи: гідність, воля, автономія, право на інформаційну безпеку); – особливі кваліфікуючі ознаки (вчинення щодо вразливих категорій осіб; використання штучного інтелекту; повторність або систематичність діяння; спричинення тяжких наслідків).

Структура статті відповідає принципам правової визначеності та пропорційності кримінально-правового реагування. Запровадження диференційованої відповідальності залежно від тяжкості вчиненого діяння та характеристик потерпілої особи дозволяє забезпечити баланс між превентивною функцією кримінального права та захистом основоположних прав людини.

Особливе значення має положення про кваліфікуючі обставини, серед яких передбачено використання штучного інтелекту як інструменту посилення контролю над потерпілою особою. Таке нововведення є актуальним з огляду на стрімкий розвиток технологій глибинного навчання, генеративних моделей і алгоритмічного маніпулювання поведінкою особи, що істотно підвищує ризики кіберексплуатації та латентності такого виду поведінкової моделі.

Проект також коректно враховує особливості суб'єктного складу: передбачено можливість притягнення до відповідальності як окремих фізичних осіб, так і осіб, які діють у складі організованих груп, що відповідає вимогам

сучасного кримінального права щодо боротьби з транснаціональною злочинністю.

Пропозиція щодо введення до Кримінального кодексу України спеціальної примітки до статті є методологічно обґрунтованою, оскільки забезпечує ясність і передбачуваність правозастосування, конкретизуючи форми діянь, які можуть бути охоплені поняттям кіберексплуатації.

Суттєвою інновацією запропонованого проєкту є концептуальне зміщення акценту із класичної фізичної експлуатації до структурної, інформаційно-поведінкової експлуатації у віртуальному середовищі, що відповідає реаліям цифрової епохи та рекомендаціям міжнародних організацій щодо захисту прав людини в інформаційному суспільстві.

Тобто, кіберексплуатація людини є якісно новою формою суспільно небезпечної поведінки, що вимагає переосмислення фундаментальних понять кримінального права, розвитку доктринальних підходів до кваліфікації цифрових злочинів та законодавчого закріплення спеціальних складів кримінальних правопорушень.

Відмінність кіберексплуатації виявляється не лише у використанні цифрових технологій як інструменту втручання у свободу особи, але й у кардинальній зміні самої моделі посягання: акцент зміщується з фізичного контролю чи переміщення особи до інформаційно-поведінкового поневолення особистості у віртуальному середовищі.

На противагу класичним формам торгівлі людьми або експлуатації дітей, де центр ваги зосереджено на фізичному залученні особи до примусової праці чи сексуальної експлуатації, кіберексплуатація реалізується через проникнення у сферу цифрової автономії особи, маніпулятивне управління її волевиявленням, психологічний тиск, шантаж, втягнення до деструктивної поведінки без фізичного примусу. Водночас, якщо у випадку вимагання або шахрайства об'єктом посягання є переважно майнові інтереси, у разі кіберексплуатації предметом злочинного впливу виступає сама людина, її особисті немайнові права – свобода волі, інформаційна безпека, приватність, гідність.

Запропоноване в дисертаційному дослідженні законодавче закріплення окремого складу кримінального правопорушення «кіберексплуатація людини» має важливе системоутворююче значення для модернізації кримінального законодавства України. Воно забезпечує диференціацію кримінальної відповідальності відповідно до характеру об'єкта посягання і способу вчинення діяння, усуває фрагментарність правозастосовної практики та зміцнює гарантії прав людини в умовах цифрової трансформації суспільства.

3. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що міжнародне гуманітарне право виконує не лише класичну функцію обмеження засобів і методів ведення війни, але й слугує нормативною базою для кримінально-правової кваліфікації діянь, пов'язаних з експлуатацією особи під час збройних конфліктів. Через закріплення спеціальних режимів захисту цивільних осіб, військовополонених та інших категорій захищених осіб міжнародне гуманітарне право створює правову основу для переслідування експлуатації людини як тяжкого порушення міжнародного права.

Імплементація норм міжнародного гуманітарного права у національне кримінальне законодавство України, зокрема шляхом криміналізації діянь, що пов'язані з експлуатацією цивільного населення, примусовим переміщенням, сексуальним поневоленням або залученням дітей до участі у воєнних діях, є логічним продовженням процесу гармонізації української правової системи з універсальними стандартами захисту прав людини. Після ратифікації Римського Статуту Міжнародного кримінального суду Україна отримала інституційні та нормативні інструменти для забезпечення ефективного переслідування осіб, винних у вчиненні міжнародних злочинів, у тому числі тих, що проявляються у формах експлуатації людини в умовах збройного конфлікту.

Особливого значення в цьому контексті набуває встановлення чітких критеріїв розмежування між загальнокримінальними правопорушеннями та міжнародними злочинами. Зокрема, дії, які в мирний час могли б розцінюватися як примушування до праці, незаконне позбавлення волі чи торгівля людьми, у ситуації збройного конфлікту повинні отримувати кваліфікацію як воєнні

злочини або злочини проти людяності, за умови наявності відповідного контексту та системності.

Аналіз змісту норм міжнародного гуманітарного права дає підстави для висновку, що експлуатація людини під час війни, незалежно від форми її реалізації: фізичної, трудової, сексуальної чи інформаційної, є порушенням основоположних принципів гуманності, пропорційності та розрізнення, що лежать в основі всієї системи міжнародного регулювання збройних конфліктів. Такі діяння мають оцінюватися не лише крізь призму шкоди конкретній особі, але й як загроза міжнародному правопорядку, яка вимагає відповідного реагування як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Підкреслюється, що наявність прогалин у національній правовій системі щодо належного охоплення діянь експлуатаційного характеру в умовах збройного конфлікту істотно знижує ефективність боротьби з міжнародними злочинами. Залучення цивільного населення до примусової праці, використання осіб у якості «живих щитів», сексуальне поневолення та інші подібні діяння повинні розглядатися не як одиничні порушення, а як складові ширшої системи воєнних злочинів або злочинів проти людяності, що потребують системного правового осмислення та кваліфікації.

У цьому зв'язку особливого значення набуває необхідність розроблення та впровадження окремих спеціальних норм Кримінального кодексу України, що безпосередньо інкримінували б використання особи у збройному конфлікті в експлуатаційних цілях як самостійне кримінальне правопорушення, а також забезпечували б їх належну інтеграцію у структуру кримінального права за принципами міжнародної відповідальності.

Узагальнюючи результати дослідження, можна стверджувати, що формування ефективного механізму кримінально-правового захисту особи в умовах збройного конфлікту потребує не лише ретельного урахування міжнародних стандартів, але й концептуального оновлення категоріального апарату національного кримінального законодавства.

Аналіз кваліфікаційних ознак використання особи в умовах збройного конфлікту засвідчив, що чинне кримінальне законодавство України лише частково охоплює реальні форми експлуатаційної поведінки, яка виникає у специфічних умовах війни. Попри те, що положення статті 438 Кримінального кодексу України передбачають загальну криміналізацію порушень законів і звичаїв війни, відсутність чіткої нормативної деталізації різновидів експлуатаційного залучення осіб, зокрема цивільних або військовополонених, істотно ускладнює забезпечення правової визначеності та ефективного переслідування відповідних діянь.

Окрім цього, доведено, що відсутність системного підходу до нормативної регламентації використання особи у збройному конфлікті як форми експлуатації створює ризики неправильної правової оцінки поведінки осіб на тимчасово окупованих територіях. З огляду на складність умов, у яких могли перебувати цивільні особи, військовополонені та інші захищені особи, правова оцінка має базуватися на чіткій дефініції «використання особи у збройних конфліктах», що враховувала б контекст збройного протистояння, уразливе становище потерпілих і вимоги міжнародного гуманітарного права.

Особливої актуальності набуває проблема використання дітей у збройних конфліктах. Наявні факти вербування, мобілізації та залучення неповнолітніх осіб до активної участі в бойових діях вимагають чіткої правової кваліфікації відповідно до міжнародних стандартів і запровадження спеціальних кримінально-правових норм на національному рівні. У межах проведеного дослідження виснувано, що чинне кримінальне законодавство України не містить спеціалізованого складу кримінального правопорушення, який би комплексно охоплював залучення дітей до участі в збройних конфліктах. Відсутність такої норми об'єктивно ускладнює забезпечення ефективного кримінально-правового реагування на випадки вербування, мобілізації або використання осіб, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, для потреб військової діяльності в умовах міжнародного чи неміжнародного збройного конфлікту.

У відповідь на виявлену прогалину запропоновано проєкт нової статті Кримінального кодексу України під умовною назвою «Вербування, мобілізація або використання дітей, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, у збройних силах або для участі в бойових діях». Розроблена структура цієї статті передбачає поділ на основний, кваліфікований та особливо кваліфікований склади правопорушення залежно від кількості потерпілих, тяжкості наслідків, а також форми співучасті винних осіб. Окремо закріплено дефініції ключових понять – «вербування», «мобілізація», «використання», що відповідає міжнародним стандартам, закріпленим у Римському Статуті Міжнародного кримінального суду та Конвенції ООН про права дитини.

Новизна розробленої статті полягає у комплексному нормативному охопленні різних форм залучення дітей до збройної діяльності, включаючи фізичну і психологічну експлуатацію, вербування через цифрові технології, а також участь у бойових або допоміжних діях на користь воюючої сторони. У тексті статті чітко зафіксовано об'єкт правової охорони – фізичну, психологічну та соціальну недоторканність дитини, та встановлено обов'язковий контекстуальний елемент існування збройного конфлікту як кваліфікаційну умову.

Проєкт нової статті забезпечує повну відповідність положенням статті 8(2)(b)(xxvi) Римського статуту МКС, статті 77(2) Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року та статті 38 Конвенції ООН про права дитини. Запровадження такої норми створить належне підґрунтя для кваліфікації злочинів проти дітей у межах міжнародного збройного конфлікту та дозволить усунути існуючі проблеми кваліфікації, що спостерігаються в українській слідчій та судовій практиці.

З огляду на це, необхідним є формування системного підходу до криміналізації експлуатаційних практик у контексті збройного конфлікту, що передбачає інтеграцію міжнародно-правових стандартів у національне кримінальне право та відповідне коригування кваліфікаційних підходів у правозастосовній практиці: вони не повинні зводитися лише до кваліфікації як

загальнокримінальні правопорушення (наприклад, незаконне позбавлення волі чи примусова праця), якщо фактичні обставини вказують на їх міжнародно-протиправну природу.

З огляду на зазначене, у межах вдосконалення кримінального законодавства України доцільним є: – закріплення у Кримінальному кодексі України окремого визначення «використання особи у збройних конфліктах» як форми експлуатації; – запровадження спеціальної статті, що встановлює відповідальність за вербування, мобілізацію або використання дітей у воєнних діях; – деталізація об'єктивних і суб'єктивних ознак залучення цивільних осіб до воєнних операцій із порушенням міжнародного гуманітарного права; – розробка методичних рекомендацій для органів досудового розслідування щодо кваліфікації воєнних злочинів, пов'язаних із використанням особи.

Аналіз проблематики розмежування воєнних злочинів та загальнокримінальних правопорушень у сфері експлуатації людини свідчить про вирішальне значення контекстуального елементу для коректної правової кваліфікації діянь, учинених в умовах збройного конфлікту. Наявність міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту, причинного зв'язку між конфліктом і злочинною поведінкою, а також усвідомлення суб'єктом факту існування такого конфлікту є обов'язковими умовами для визнання діяння воєнним злочином у розумінні міжнародного гуманітарного права та статті 438 Кримінального кодексу України.

Застосування загальнокримінальних норм без урахування воєнного контексту призводить до спотворення сутності суспільно небезпечного діяння, порушує міжнародно-правові зобов'язання держави та загрожує зниженням ефективності переслідування за міжнародні злочини. Відтак правильне розмежування має базуватися на системному аналізі фактичних обставин справи, зокрема характеру дій, статусу виконавця, способу використання умов війни для реалізації злочинного наміру та участі діяння у ширшому контексті збройного протистояння.

Особливого значення набуває кваліфікація діянь, пов'язаних із сексуальним насильством, примусовою працею, незаконним переміщенням цивільних осіб, вербуванням дітей до збройних формувань та іншими формами експлуатації в умовах війни. Доведення контекстуального елементу у таких випадках є не лише питанням юридичної техніки, а й гарантією ефективного забезпечення справедливості для потерпілих і запобігання безкарності за найтяжчі міжнародні злочини.

Практика міжнародних трибуналів та Міжнародного кримінального суду, зокрема кваліфікація примусової праці цивільних осіб у зоні бойових дій як воєнного злочину, встановлена Міжнародним трибуналом для колишньої Югославії, а також кваліфікація сексуального рабства у справах «Прокурор проти Катанги» і «Прокурор проти Онгвена» та вербування дітей до участі в бойових діях у практиці Міжнародного кримінального суду, переконливо свідчить, що саме контекст збройного конфлікту істотно модифікує кримінально-правову оцінку діянь, перетворюючи їх із загальнокримінальних на воєнні злочини. У цьому аспекті визначальним є не формальний статус виконавця або потерпілого, а фактична обстановка, в якій вчиняється діяння.

У межах українського кримінального права розмежування воєнних злочинів та загальнокримінальних правопорушень вимагає чіткої інтеграції положень міжнародного гуманітарного права в національну практику правозастосування. Зокрема, важливим є запровадження єдиних методичних підходів до ідентифікації контекстуальних елементів злочину, удосконалення процесуальних стандартів доказування причинного зв'язку між діянням і збройним конфліктом, а також посилення компетенції слідчих і прокурорів у сфері міжнародного кримінального права.

Отже, забезпечення належного правового розмежування між загальнокримінальними правопорушеннями і воєнними злочинами у сфері експлуатації людини є необхідною умовою ефективного кримінального переслідування, виконання міжнародно-правових зобов'язань України та

утвердження принципу невідворотності відповідальності за найтяжчі порушення прав людини в умовах збройного конфлікту.

4. Загальна порівняльна характеристика кримінальних правопорушень, пов'язаних із експлуатацією людини за кримінальним законодавством України, Литовської Республіки, Республіки Польща має на меті системне виявлення спільних і відмінних рис у кримінально-правовому регулюванні протидії експлуатації особи в порівнюваних юрисдикціях. Дослідження положень Кримінального кодексу України у зіставленні з кримінальним законодавством Литовської Республіки дозволяє ідентифікувати основні тенденції, а також окреслити можливі вектори удосконалення національної нормативної бази з урахуванням вимог міжнародного права та європейських стандартів.

У межах порівняльного аналізу встановлено, що кримінальні кодекси трьох держав приділяють значну увагу захисту статевої свободи та недоторканності особи, однак структура, деталізація та рівень адаптації норм до сучасних викликів мають відчутні відмінності. Українське кримінальне право демонструє чітку систематизацію складів кримінальних правопорушень, що стосуються сексуальної експлуатації, включно з положеннями про торгівлю людьми, сексуальне рабство, використання дітей у порнографії та експлуатацію в цифровому середовищі. Натомість Кримінальний кодекс Литовської Республіки зберігає більш агреговану модель криміналізації, орієнтовану на класичні форми сексуального насильства без належного врахування новітніх загроз.

Особливої уваги заслуговує відсутність у литовському законодавстві спеціалізованих норм, спрямованих на боротьбу з цифровими формами експлуатації неповнолітніх, на відміну від України, де запроваджено статті 156-1 та 301-2 КК України, що охоплюють як домагання дитини в онлайн-середовищі, так і її використання у видовищних заходах сексуального характеру. Така нормативна конструкція свідчить про глибший рівень інтеграції міжнародних стандартів, зокрема положень Лансаротської конвенції та Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність.

Порівняльний аналіз санкцій за сексуальну експлуатацію в обох країнах свідчить про різницю у підходах до визначення мінімальних меж покарання. Якщо українське кримінальне право закріплює чіткі мінімальні санкції, що забезпечує стабільність судової практики, то литовське законодавство зберігає більшу гнучкість шляхом встановлення лише верхньої межі покарання. Такий підхід може сприяти індивідуалізації покарання, однак водночас створює ризики неоднакового правозастосування.

Важливим напрямом дослідження стала також оцінка положень кримінального законодавства щодо торгівлі людьми. Аналіз змісту статті 147 КК Литовської Республіки та статті 149 КК України свідчить про те, що українське кримінальне право демонструє вищий ступінь деталізації складу правопорушення, охоплюючи широкий спектр форм експлуатації та передбачаючи відповідальність за торгівлю людьми незалежно від способу залучення потерпілої особи. Зокрема, положення статті 149 КК України конкретизують поняття уразливого стану потерпілого, що має істотне значення для правозастосування та узгоджується з положеннями Протоколу ООН 2000 року та Директиви ЄС 2011/36.

Окремо варто підкреслити, що у сфері криміналізації злочинів проти цивільного населення в умовах збройного конфлікту литовське кримінальне законодавство забезпечує більш систематизований підхід через окремі норми, такі як статті 100 та 104 КК Литовської Республіки, які безпосередньо інкорпорують положення міжнародного гуманітарного права. Натомість у кримінальному законодавстві України відповідні діяння зосереджені переважно у статті 438 КК України без подальшої деталізації.

З урахуванням результатів дослідження перспективним напрямом вдосконалення українського кримінального законодавства вбачається виокремлення в Особливій частині Кримінального кодексу України розділу, присвяченого кримінальним правопорушенням проти норм міжнародного гуманітарного права. Такий підхід відповідатиме потребам гармонізації кримінального права України із положеннями Римського Статуту Міжнародного

кримінального суду, а також із сучасними стандартами міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права.

Загалом результати порівняльного аналізу свідчать про те, що законодавча модель України у сфері протидії експлуатації людини є більш адаптованою до реалій гібридної агресії, цифрової трансформації суспільства та посилення загроз у сфері прав людини. Водночас напрацювання Литовської Республіки в частині системної кодифікації норм про злочини проти людяності та воєнні злочини можуть слугувати цінним орієнтиром для подальшого вдосконалення національної правової системи України в контексті імплементації міжнародних стандартів та ефективного захисту прав людини під час збройних конфліктів.

Проведене зіставлення кримінально-правових підходів України та Республіки Польща засвідчило наявність істотних відмінностей у регулюванні відповідальності за правопорушення, пов'язані з експлуатацією людини, що мають як змістовний, так і концептуальний характер.

У сфері відповідальності за порушення міжнародного гуманітарного права стаття 124 Кримінального кодексу Республіки Польща охоплює злочини проти цивільного населення, військовополонених, зокрема насильницьке переміщення, застосування насильства, примус до служби у ворожих збройних силах. Стаття 438 Кримінального кодексу України формулює відповідальність за порушення законів та звичаїв війни через системне застосування положень Женевських конвенцій та Римського Статуту. Відмінність полягає у тому, що українське законодавство вимагає доведення існування збройного конфлікту як контекстуального елементу складу кримінального правопорушення, чого не вимагає польська стаття 124 КК.

Особливої уваги заслуговує підхід Польщі до заборони залучення неповнолітніх до збройних конфліктів: відповідно до §2 статті 124 КК РП забороняється вербування осіб, які не досягли 18 років, тоді як міжнародні стандарти, а також законодавство Литовської Республіки встановлюють мінімальний вік у 15 років. Це свідчить про посилений захист прав дітей у польському кримінальному праві.

Так, норма статті 10 Кримінального кодексу Республіки Польща встановлює загальний вік кримінальної відповідальності на рівні 17 років, із можливістю притягнення до відповідальності осіб, які досягли 15 років, за вчинення особливо тяжких діянь. Натомість Кримінальний кодекс України (стаття 22) передбачає загальний вік кримінальної відповідальності з 16 років, а за окремі тяжкі кримінальні правопорушення – з 14 років. Така різниця свідчить про більшу увагу польського законодавця до захисту неповнолітніх від ранньої криміналізації.

У сфері протидії торгівлі людьми стаття 189а Кримінального кодексу Республіки Польща передбачає відповідальність за здійснення торгівлі людьми з мінімальним строком покарання три роки. Стаття 149 Кримінального кодексу України містить розгорнуту конструкцію складу кримінального правопорушення, яка охоплює не лише торгівлю людьми, а й вербування, переміщення, переховування, передачу чи одержання особи з метою експлуатації, із чітко визначеним переліком форм експлуатації. Українська норма також передбачає відповідальність за вчинення цих дій щодо неповнолітніх, із встановленням кваліфікуючих обставин та відповідним посиленням санкцій (до 15 років позбавлення волі).

У межах дослідження інституту примусу до вчинення дій або бездіяльності встановлено, що стаття 191 Кримінального кодексу Республіки Польща передбачає кримінальну відповідальність за насильницький або загрозливий примус до певних дій чи відмови від них, тоді як у Кримінальному кодексі України подібні діяння опосередковано охоплюються, зокрема, статтею 355. Відсутність у національному праві України чітко виокремленого складу примусу до дії чи бездіяльності поза контекстом цивільних зобов'язань обмежує можливості ефективного кримінально-правового реагування.

Аналіз положень статті 191b Кримінального кодексу Республіки Польща та статті 151-2 Кримінального кодексу України, що регламентують кримінальну відповідальність за примус до вступу у шлюб, показав, що обидві норми спрямовані на охорону особистої свободи у сфері сімейних відносин. Водночас

українська стаття 151-2 є більш деталізованою: вона чітко охоплює не лише укладення шлюбу, але й співжиття без укладання шлюбу, переміщення особи за кордон та надає окремий захист неповнолітнім.

Таким чином, кримінальне законодавство України виявляє тенденцію до більшої деталізації складів кримінальних правопорушень, спрямованих на захист особистості від експлуатації, у тому числі у контексті збройних конфліктів та цифрового середовища. Кримінальне законодавство Республіки Польща демонструє сильну орієнтацію на захист неповнолітніх і превентивну функцію кримінального права, однак у ряді аспектів вимагає подальшого розвитку у напрямі конкретизації окремих складів та врахування сучасних викликів транснаціональної експлуатації.

На основі компаративного аналізу кримінальних кодексів Литовської Республіки та Республіки Польща, постала необхідність у окресленні перспектив удосконалення кримінального законодавства України, об'єктивній потребі у системній модернізації положень щодо відповідальності за злочини, вчинені в умовах збройного конфлікту.

Порівняння структури КК України з кримінальними кодексами Литовської Республіки та Республіки Польща довело необхідність формування окремої глави КК України, яка б містила чітко структуровані склади злочинів проти людяності, воєнних злочинів і геноциду. Орієнтація на модель статей 100–104 КК Литви, доповнену контекстуальними елементами відповідно до положень Римського Статуту, дозволить забезпечити як системність, так і відповідність міжнародним стандартам кримінальної відповідальності.

Особливої уваги потребує уніфікація термінології кримінального права шляхом нормативного закріплення понять «експлуатація», «примус», «контекст збройного конфлікту», «злочини проти людяності», «військовополонені», що відповідає вимогам Женевських конвенцій 1949 року та статті 7 Римського Статуту. Прикладом такої термінологічної уніфікації може слугувати законодавча практика Литовської Республіки.

На основі проведеної роботи, запропонована у дисертаційному дослідженні концепція «контекстуальної типології експлуатаційних злочинів» уперше в українській правовій науці формулює інтегрований підхід до класифікації правопорушень, що виникають у межах збройних конфліктів, тимчасової окупації або гуманітарної кризи. Вона враховує ідентифікаційні особливості жертв, системність експлуатаційної поведінки та гібридність форм злочинів, включаючи сексуальне рабство, трудову експлуатацію й залучення дітей до бойових дій.

Новизною дослідження є також обґрунтування доцільності запровадження індикативних матриць відповідності положень КК України до стандартів практики Міжнародного кримінального суду та Європейського суду з прав людини. Такий інструмент сприятиме виявленню прогалин і забезпечить поступову гармонізацію кримінального права України із міжнародними зобов'язаннями.

Обґрунтовано доцільність імплементації прецедентної практики Міжнародного кримінального суду у національну судову практику шляхом розробки спеціальних методичних рекомендацій та внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України.

Наголошено на актуальності формування системи правового моніторингу злочинів проти людяності, що включатиме реєстр міжнародних справ із використанням ресурсів МКС, ЄСПЛ та платформи Eurojust, що відповідає сучасним трендам міжнародного співробітництва у сфері боротьби з експлуатацією людини.

Таким чином, оновлення кримінального законодавства України потребує інтегрованого підходу, що включає кодифікацію складів міжнародних злочинів, уніфікацію термінології, імплементацію міжнародної практики та побудову механізмів запобігання порушенням прав людини у кримінальному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 613 заповідей. Вікіпедія : вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/613_заповідей (дата звернення: 03.03.2025).
2. Андрієвич В. М. Закони царя Хаммурапі як пам'ятка політичної думки Стародавнього Сходу // Гуманітарні і соціальні науки : матеріали наук. конф. Житомир, 2020. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/05/14.-gumanitarni-i-sotsialni-nauky.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).
3. Афанасьєв проти України (Afanasyev v. Ukraine) : рішення Європейського суду з прав людини від 5 квіт. 2005 р. (заява № 38722/02) / Рада Європи, Європейський суд з прав людини, Друга секція. Страсбург, 2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_239#Text (дата звернення: 03.03.2025).
4. Бенедек В., Білкова В., Сассолі М. Звіт про порушення міжнародного гуманітарного права та прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, вчинені в Україні починаючи з 24.02.2022. Варшава : ОБСЄ, 2022. С. 15–16. URL: <https://www.osce.org/uk/odihr/517815> (дата звернення: 03.03.2025).
5. Бухтоярова В. В. Використання релігії з метою експлуатації особи: кримінально-правова кваліфікація // Актуальні питання економіки та права: регіональний, міжнародний та глобалізаційний аспекти : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 24 квіт. 2025 р.) / Херсон. держ. ун-т. Івано-Франківськ, 2025. С. 485–491.
6. Бухтоярова В. В. Реформування кримінального законодавства України у сфері протидії експлуатації людини на основі стандартів міжнародного кримінального права: міждисциплінарна модель доктринальної реформи // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2025. № 2.
7. Бухтоярова В. В., Куш В. Г. Правова природа згоди як межа між законною та незаконною експлуатацією особи в умовах воєнного стану // Актуальні питання економіки та права: регіональний, міжнародний та

глобалізаційний аспекти : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 24 квіт. 2025 р.) / Херсон. держ. ун-т. Івано-Франківськ, 2025. С. 491–497.

8. В Офісі генпрокурора розповіли, скільки справ розслідується за фактами торгівлі людьми. URL: <https://suspilne.media/815327-v-ofisi-genprokurora-rozpovili-skilki-sprav-rozsliduetsa-za-faktami-torgivli-ludmi/> (дата звернення: 03.03.2025).

9. Вербування дітей до збройних сил супротивника й використання у бойових діях. Новомиколаївська сільська військова адміністрація : офіц. сайт. URL: <https://nmykolaivska-gromada.gov.ua/news/1711586765/?utm> (дата звернення: 03.03.2025).

10. Гавловська А. О., Гладенко О. М. Міжнародні стандарти та національні особливості: порівняльний аналіз кримінальних правопорушень, пов'язаних із експлуатацією людини. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 3. С. 421–424.

11. Гладенко О. М. Експлуатація особи у збройних конфліктах: кримінально-правові виклики. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 3. С. 319–322.

12. Грубі порушення прав дитини внаслідок збройної агресії проти України: загальний огляд. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини : офіц. сайт. URL: <https://ombudsman.gov.ua/childrenofwar-2023/hrubi-porushennia-prav-dytny-vnaslidok-zbroinoi-ahresii-proty-ukrainy-zahalnyi-ohliad> (дата звернення: 03.03.2025).

13. Гузенко Ю. М. Рабство в Давньому Світі: історико-правовий аспект // Історичний вісник : наук. журн. 2020. № 52. С. 78–86. URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/download/2132/1986> (дата звернення: 03.03.2025).

14. Декларація Міжнародної організації праці про основні принципи та права у світі праці від 18 черв. 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_260#Text (дата звернення: 03.03.2025).

15. Додаткова конвенція 1956 р. про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства. Стаття 7(b). URL: <https://www.refworld.org/legal/resolution/ecosoc/1956/en/116014> (дата звернення: 03.03.2025).

16. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серп. 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : прийнятий 8 черв. 1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 03.03.2025).

17. Дручек О. В., Волуйко О. М., Вовк В. М., Посмітна В. В., Коба М. М. Історія держави і права зарубіжних країн. Київ, 2024. 126 с. URL: <https://kingu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/08/Історія.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

18. ЕКОСОП. Сучасні форми рабства: Систематичні зґвалтування, сексуальне рабство та практики, подібні до рабства, під час збройних конфліктів. П. 21-22. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g98/128/81/pdf/g9812881.pdf?OpenElement> (дата звернення: 03.03.2025). С. 7–10.

19. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 трав. 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062#Text (дата звернення: 03.03.2025).

20. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни : прийнята 12 серп. 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 03.03.2025).

21. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими : прийнята 12 серп. 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 03.03.2025).

22. Жерж Н. А. Міжнародні нормативно-правові засади боротьби з торгівлею людьми // Право і безпека. 2020. № 2 (77). С. 106–112. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewById/991293> (дата звернення: 03.03.2025).

23. Загальна декларація прав людини, прийнята резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 03.03.2025).

24. Задорожна С. М. Правове регулювання співробітництва правоохоронних органів в рамках ЄС // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2022. Вип. 29. С. 155–160. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/01/29-1.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

25. Законодавство ЄС щодо протидії торгівлі людьми : огляд. Державна прикордонна служба України : офіц. сайт. URL: <https://dpsu.gov.ua/uk/zakonodavstvo-yes-shodo-protidiyi-torgivleyu-lyudmi> (дата звернення: 03.03.2025).

26. Збірник оглядів рішень Міжнародного кримінального суду щодо сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом (СНПК). Jurfem : офіц. сайт. URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2022/11/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-%D0%BE%D0%B3%D0%BB%D1%8F%D0%B4%D1%96%D0%B2-%D0%9C%D0%9A%D0%A1-1.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

27. Звіти про роботу Спеціальної моніторингової місії в Україні. Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) : офіц. сайт. URL: <https://www.osce.org/uk/special-monitoring-mission-to-ukraine/166331?utm> (дата звернення: 03.03.2025).

28. Каменецький М. С. Міжнародний трибунал для колишньої Югославії // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / редкол. : Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 2. 812 с. ISBN 966-316-045-4.

29. Керівництво з базових стандартів розслідування для документування міжнародних злочинів в Україні : довідники / Global Rights Compliance. Київ : Global Rights Compliance, трав. 2023. 82 с.

30. Керівні принципи з додержання прав людини в процесі повернення жертв торгівлі людьми до країни походження. Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/9/390167.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

31. Кількість осіб, яким Нацсоцслужбою встановлено статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми. Національна соціальна сервісна служба України : офіц. сайт. URL: <https://nssu.gov.ua/protidiya-torgivli-lyudmi/kilkist-osib-yakim-nacsocsluzhboyu-vstanovleno-status-osobi-yaka-postrazhdala-vid-torgivli-lyudmi> (дата звернення: 03.03.2025).

32. Кливак А. П. Закони XII таблиць – основне джерело римського права / А. П. Кливак // Шерешевські читання. Оновлення цивільного кодексу України: концептуальні засади : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 11 груд. 2020 р.) / за заг. ред. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2020. С. 99–103. URL: https://stud.com.ua/71292/pravo/zakoni_tablits (дата звернення: 03.03.2025).

33. Книга Вихід, розділ 21. Біблія онлайн. BibleGateway : офіційний сайт. URL: <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Вихід%2021> (дата звернення: 03.03.2025).

34. Коментар до другої Женевської конвенції : Конвенція II про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі / за ред. Дьормана, Спюеррі, Лійнзаада, Сассолі. МКЧХ ; Cambridge University Press, 2017.

35. Коментар до Женевської конвенції IV про захист цивільного населення під час війни / за ред. Піктета та ін. МКЧХ, 1958.

36. Коментар до першої Женевської конвенції : Конвенція I про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях / за ред. Спюеррі, Дьормана, Лійнзаада, Сассолі. МКЧХ ; Cambridge University Press, 2016.

37. Коментар до третьої Женевської конвенції : Конвенція III про поводження з військовополоненими / за ред. Дьормана, Дроеге, Дарема, Спюеррі, Лійнзаада, Сассолі, Воткіна. МКЧХ ; Cambridge University Press, 2020.

38. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 груд. 1979 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 03.03.2025).

39. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про права дитини : прийнята 20 листоп. 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 03.03.2025).

40. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листоп. 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text (дата звернення: 03.03.2025).

41. Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами від 2 груд. 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_162#Text (дата звернення: 03.03.2025).

42. Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї : прийнята 18 жовт. 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#n87 (дата звернення: 03.03.2025).

43. Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, які користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів від 14 груд. 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_389 (дата звернення: 03.03.2025).

44. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 03.03.2025).

45. Конвенція про подолання всіх форм дискримінації в освіті від 14 груд. 1960 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174 (дата звернення: 03.03.2025).

46. Конвенція про права дитини та участь неповнолітніх у збройних конфліктах : роз'яснення. Міністерство юстиції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0009323-11#Text> (дата звернення: 03.03.2025).

47. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю (№ 29) від 28 черв. 1930 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136 (дата звернення: 03.03.2025).

48. Конвенція про статус біженців 1951 року : ключові повідомлення. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR). URL: https://www.unhcr.org/ua/sites/ua/files/legacy-pdf/UNHCR70_Key_Messaging_ukr.pdf (дата звернення: 03.03.2025).

49. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25 жовт. 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text (дата звернення: 03.03.2025).

50. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16 трав. 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text (дата звернення: 03.03.2025).

51. Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність : прийнята 23 листоп. 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (дата звернення: 03.03.2025).

52. Конституція України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 03.03.2025).

53. Котова В. В. Особливості розслідування торгівлі людьми в умовах воєнного стану // Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика. 2022. № 1. С. 74. URL: <https://policeystika.dnuvs.in.ua/> (дата звернення: 03.03.2025).

54. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни: експерт відповів на 20 запитань. Uplan : офіц. сайт. URL: <https://uplan.org.ua/news/kryminalna-vidpovidalnist-za-porushennia-zakoniv-ta-zvychaiv-viiny-ekspert-vidpoviv-na-20-zapytan/?utm> (дата звернення: 03.03.2025).

55. Кримінальний кодекс Литовської Республіки / пер. з лит. К. В. Менченя ; за ред. О. В. Коротюк. Київ : ОВК, 2021. 158 с.

56. Кримінальний кодекс Республіки Польща / пер. з пол. В. С. Станіч ; за ред. В. Л. Менчинського. Київ : ОВК, 2016. 138 с.

57. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 03.03.2025).

58. Кримінальний кодекс Української РСР : Закон Української РСР від 28 груд. 1960 р. № 2001-05. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text> (дата звернення: 03.03.2025).

59. Кунашенко Р. О. Релігієзнавчий аналіз рабства : монографія. Миколаїв : МНАУ, 2014. 218 с. URL: https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3176/1/Kunashenko_Religiezn_KL_2014.pdf (дата звернення: 03.03.2025).

60. Луцький Т. М., Газдайка-Василишин І. Б. Протидія торгівлі людьми: історія та сучасність / Т. М. Луцький, І. Б. Газдайка-Василишин. Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 42–48. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5638/1/6.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

61. Михайленко Д. О. Протидія торгівлі людьми як один із напрямів подолання транснаціональної злочинності. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. Вип. 34. Т. 3. С. 38–41. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/15010> (дата звернення: 03.03.2025).

62. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 груд. 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 03.03.2025).

63. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 груд. 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 03.03.2025).

64. Міжнародні пакти про права людини (1966) : огляд положень. ЛІГА:ЗАКОН : офіц. сайт. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/TS002077> (дата звернення: 03.03.2025).

65. Настільна книга судді: матеріали для розгляду справ про міжнародні злочини. Asser Institute : офіц. сайт. URL: <https://www.asser.nl/media/796519/ukr-judicial-benchbook.pdf> (дата звернення: 03.03.2025). – 840 с.

66. Наталія Голінська: Менеджер проєктів із протидії торгівлі людьми Карітасу України. Укрінформ : офіц. сайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3890022-natalia-golinska-menedzher-proektiv-iz-protidii-torgivli-ludmi-karitasu-ukraini.html> (дата звернення: 03.03.2025).

67. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Грищук, А. В. Савченко [та ін.] ; за ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

68. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. Копотуна І. М. Київ : К Н Т, 2023. 923 с.

69. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листоп. 1992 р. № 2801-12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 03.03.2025).

70. Основні ідеї античної філософії. Освіта.ua : офіц. сайт. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/philosophy/13011> (дата звернення: 03.03.2025).

71. Основні міжнародні документи щодо забезпечення безпеки жінок. Центр гендерної культури : офіц. сайт. URL: <https://www.genderculturecentre.org/wp-content/uploads/2018/04/Osnovni-mizhnarodni-dokumenti-shhodo-zabezpechennya-bezpeki-zhinok.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

72. Особливості кваліфікації та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми та незаконною міграцією / уклад. Т. І. Созанський, І. Б. Газдайка-Василишин, О. В. Захарова, Е. М. Мручківська, Р. М. Шехавцов. Львів, 2019. – С. 16.

73. Особливості процесуального керівництва досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень, пов'язаних з торгівлею людьми, вчинених у складі злочинних угруповань : рекомендації / уклад.: І. В. Мустеца, С. В.

Григоров, О. Г. Ключе, Ю. М. Павлюк, В. Б. Полях. Київ : Офіс Генерального прокурора, 2023. – С. 32.

74. Петренко В. Закінчений злочин // Прес-центр Лохвицького районного суду. URL: <https://lh.pl.court.gov.ua/sud1617/pres-centr/news/418753/?utm> (дата звернення: 03.03.2025).

75. Порядок встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми : постанова Кабінету Міністрів України від 23 трав. 2012 р. № 417. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/417-2012-%D0%BF#Text> (дата звернення: 03.03.2025).

76. Посібник із судової практики Європейської конвенції з прав людини: Імміграція. Європейський суд з прав людини. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_immigration_ukr (дата звернення: 03.03.2025).

77. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про протидію торгівлі людьми». ЛІГА:ЗАКОН : офіц. сайт. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/GF6J900A?an=3> (дата звернення: 03.03.2025).

78. Права жертв. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми : пояснювальний посібник Ради Європи. URL: <https://rm.coe.int/16805d421b> (дата звернення: 03.03.2025).

79. Праця і соціальний захист в окупації: правові виклики для України. URL: <https://unba.org.ua/publications/10012-prasya-i-social-nij-zahist-v-okupacii-pravovi-vikliki-dlya-ukraini.html?utm> (дата звернення: 03.03.2025).

80. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text> (дата звернення: 03.03.2025).

81. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення механізмів притягнення юридичних осіб до відповідальності за підкуп посадових осіб іноземних держав : Закон України від

20 груд. 2023 р. № 4111-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4111-20#Text> (дата звернення: 03.03.2025).

82. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Закон України від 6 груд. 2017 р. № 2227-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#Text> (дата звернення: 03.03.2025).

83. Про затвердження Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2025 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 черв. 2023 р. № 496-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-derzhavnoi-tsilovoi-sotsialnoi-pro-a496r> (дата звернення: 03.03.2025).

84. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серп. 2012 р. № 783. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2012-p#Text> (дата звернення: 03.03.2025).

85. Про затвердження Порядку виплати одноразової матеріальної допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми : постанова Кабінету Міністрів України від 25 лип. 2012 р. № 660. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/660-2012-%D0%BF#Text> (дата звернення: 03.03.2025).

86. Про організацію діяльності органів прокуратури з питань підтримки потерпілих і свідків : Наказ Офісу Генерального прокурора від 28 жовт. 2024 р. № 263. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0263905-24#Text> (дата звернення: 03.03.2025).

87. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 03.03.2025).

88. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n47> (дата звернення: 03.03.2025).

89. Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20 верес. 2011 р. № 3739-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text> (дата звернення: 03.03.2025).

90. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21 серп. 2024 р. № 3909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-IX#Text> (дата звернення: 03.03.2025).

91. Протидія торгівлі людьми в Україні: виклики та досягнення 2024 року. Карітас України : офіц. сайт. URL: <https://caritas.ua/news-en/protydiya-torgivli-lyudmy-v-ukrayini-vyklyky-ta-dosyagnennya-2024-roku/> (дата звернення: 03.03.2025).

92. Протидія торгівлі людьми. Міністерство соціальної політики України : офіц. сайт. URL: <https://www.msp.gov.ua/about/klyuchovi-napryamy/protydiya-torhivli-lyudmy> (дата звернення: 03.03.2025).

93. Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї, від 16 верес. 1963 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_059#Text (дата звернення: 03.03.2025).

94. Протокол № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 22 листоп. 1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_804#Text (дата звернення: 03.03.2025).

95. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листоп. 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_791 (дата звернення: 03.03.2025).

96. Протокол щодо статусу біженців від 31 січ. 1967 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_363#Text (дата звернення: 03.03.2025).

97. Рабство в Давньому світі. World History Encyclopedia : офіц. сайт. URL: <https://www.worldhistory.org/trans/uk/2-2216/> (дата звернення: 03.03.2025).

98. Рабство в Стародавній Греції. Вікіпедія : вільна енциклопедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Рабство_в_Стародавній_Греції (дата звернення: 03.03.2025).

99. Регулювання міграції: прийом біженців з України. Європейська комісія з питань внутрішніх справ : офіц. сайт. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/migration-management/migration-management-welcoming-refugees-ukraine_uk (дата звернення: 03.03.2025).

100. Результати опитування щодо виявлення ризиків потрапляння до ситуації торгівлі людьми, трудової чи сексуальної експлуатації та насильства під час війни в Україні. Ла Страда – Україна : офіц. сайт. URL: <https://la-strada.org.ua/download/rezultaty-opytuvannya-shhodo-vyyavlennya-ryzykiv-potraplyannya-do-sytuatsiyi-torgivli-lyudmy> (дата звернення: 03.03.2025).

101. Рекомендації щодо усунення ризиків торгівлі людьми у зв'язку з війною в Україні та гуманітарною кризою. Група експертів з протидії торгівлі людьми (GRETA) Ради Європи. URL: https://vpu7kremenchuk.com/wp-content/uploads/2022/07/Рекомендації_GRETA_2022_щодо_війни_в_Україні.pdf (дата звернення: 03.03.2025).

102. Ризики торгівлі людьми в умовах війни зросли, тому ключове для правоохоронних органів – відпрацювання кожного ймовірного факту. Офіс Генерального прокурора. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/riziki-torgivli-lyudmi-v-umovax-viini-zrosli-tomu-klyucove-dlya-pravooxoronnix-organiv-vidpracyuvannya-koznogo-imovirnogo-faktu> (дата звернення: 03.03.2025).

103. Римське приватне право : підручник для вищих навч. закладів. Київ : МП Леся, 2014. 240 с. URL: <http://dcmaup.com.ua/assets/files/rimske-pravo-2014-rik-1.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

104. Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17 лип. 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 03.03.2025).

105. Рішення Конституційного Суду України у справі про Касаційний суд України від 11 груд. 2003 р. № 20-рп/2003. Конституційний Суд України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/v020p710-03> (дата звернення: 02.04.2025).

106. Рішення Міжнародного кримінального суду у справі «Прокурор проти Домініка Онгвена» (ICC-02/04-01/15). Jurfem : офіц. сайт. URL: <https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2022/08/Онгвеногляд-рішенняМКС.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

107. Рішення Міжнародного кримінального суду у справі «Прокурор проти Жермена Катанги» (ICC-01/04-01/07). Jurfem : офіц. сайт. URL: https://jurfem.com.ua/wp-content/uploads/2022/07/%D0%9E%D0%B3%D0%BB%D1%8F%D0%B4-%D1%80%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%9C%D0%9A%D0%A1_1_%C2%AB%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%BE%D1%80-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8-%D0%96%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B0-%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B8%C2%BB.pdf (дата звернення: 03.03.2025).

108. Сассолі М. Міжнародне гуманітарне право: правила, суперечності та вирішення проблем, що виникають під час війни / Марко Сассолі. Челтнем : Edward Elgar Publishing, 2019. С. 169–183. URL: <https://blogs.icrc.org/ua/2024/10/last-update/13/> (дата звернення: 03.03.2025).

109. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, в Україні з 14 берез. 2014 р. по 31 січ. 2017 р. П. 80–81. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/ReportCRSV_EN.pdf (дата звернення: 03.03.2025).

110. Ситуація з правами людини в Україні в контексті збройного нападу Російської Федерації. Звіт Управління Верховного комісара ООН з прав людини. URL: [https://courses.prometheus.org.ua/asset-v1:LA_STRADA+CRSV101+2023_T1+type@asset+block@2022-06-](https://courses.prometheus.org.ua/asset-v1:LA_STRADA+CRSV101+2023_T1+type@asset+block@2022-06-UkraineArmedAttack-UKR.pdf)

UkraineArmedAttack-UKR.pdf (стор. 36) (дата звернення: 03.03.2025).

111. Ситуація з правами людини в Україні. Доповідь Управління Верховного комісара ООН з прав людини. URL: https://courses.prometheus.org.ua/asset-v1:LA_STRADA+CRSV101+2023_T1+type@asset+block@ReportUkraine-1Feb-31Jul2022-ua.pdf (дата звернення: 03.03.2025). – С. 22.

112. Сотула О. С., Христюк В. В. Загальна порівняльна характеристика кримінальних правопорушень, пов'язаних із експлуатацією людини за Кримінальними кодексами України та Республіки Польща // Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 9. С. 349–353. URL: http://lsej.org.ua/9_2023/title.pdf (дата звернення: 03.03.2025).

113. Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина / Пашковський М. І., Крапивін Є. О., Яворська В. В., Постоловська М. М., Коваль Д. О., Павлюк А. В., Белоусов Ю. Л. ; Офіс Генерального прокурора ; JustGroup. Київ, 2023. – С. 10.

114. Стандарти розслідування воєнних злочинів: незаконне позбавлення волі та катування / М. І. Пашковський, Є. О. Крапивін, В. В. Яворська, М. М. Постоловська, Д. О. Коваль, А. В. Павлюк, Ю. Л. Белоусов ; Офіс Генерального прокурора ; JustGroup. Київ, 2023. URL: https://drive.google.com/drive/folders/110YjifPvxqEhRShXI_f9yghmbt1X_KXJ (дата звернення: 03.03.2025).

115. Стеценко Н. С. Законодавче регулювання робочого часу і часу відпочинку в країнах Західної Європи у XIX – на початку XX ст. / Н. С. Стеценко // Науковий вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Харків, 2024. С. 45–52. URL: http://lsej.org.ua/5_2022/11.pdf (дата звернення: 03.03.2025).

116. Стратонов В. М. Актуалізація проблем незаконної торгівлі людьми в Україні // Матеріали III Міжнар. наук.-практ. симпозіуму (Івано-Франківськ, 12–13 квіт. 2019 р.). Івано-Франківськ, 2019. – С. 168–170. URL: <https://ukd.edu.ua/sites/default/files/2020-06/Zbirnyk-protydiya-torgivli-2019.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

117. Судитимуть двох російських військовослужбовців, які вчинили масове сексуальне насильство під час окупації Київщини. Офіс Генерального прокурора України : офіц. сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/gvaltuvali-zinok-ta-ditei-suditimut-dvox-rosiiskix-viiskovosluzbovciv-yaki-vcinili-masove-seksualne-nasilstvo-pid-cas-okupaciyi-kiyivshhini?utm> (дата звернення: 03.03.2025).

118. Трифтерер О., Амбос К. (ред.) Римський статут Міжнародного кримінального суду : коментар. 3-тє вид. Мюнхен : С.Н. Beck ; Оксфорд : Hart ; Баден-Баден : Nomos, 2016. 343 с.

119. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Щорічна доповідь про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні за 2023 рік. Київ, 2024. 300 с. URL: <https://ombudsman.gov.ua/report-2023/images/documents/annual-report-2023.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

120. Факультативний протокол до Конвенції Організації Об'єднаних Націй (ООН) про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії : прийнятий 25 трав. 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b09#Text (дата звернення: 03.03.2025).

121. Федорова Н. В. Рабство як соціально-правове явище у Стародавньому Римі // Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. Історія. 2020. № 1. С. 59–68. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1245934> (дата звернення: 03.03.2025).

122. Хлібовська Г. М. Історія України. Всесвітня історія. 6 клас. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-history-world-and-6-class-hlibovska-2023/32.php> (дата звернення: 03.03.2025).

123. Христюк В. В. Використання особи в умовах збройного конфлікту як різновид експлуатації людини: питання кваліфікації // Право і безпека. 2023. № 9. С. 357–363. URL: http://lsej.org.ua/9_2023/title.pdf (дата звернення: 03.03.2025).

124. Христюк В. В. Використання особи у збройних конфліктах як різновид експлуатації людини // Кримінальна юстиція в умовах військової агресії та глобальних викликів XXI століття : матер. XI Всеукр. наук. конф. студентів та аспірантів (Харків, 24 трав. 2023 р.) : електрон. наук. вид. / редкол.: О. В. Капліна, І. О. Крицька, А. Р. Туманянц ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, каф. крим. процесу. Харків : Право, 2023. С. 55–57.

125. Христюк В. В. Загальна порівняльна характеристика кримінальних правопорушень, пов'язаних із сексуальною експлуатацією людини за кримінальними кодексами України та Литовської Республіки / В. В. Христюк // Стратегічні пріоритети розвитку економіки, менеджменту, сфери обслуговування та права в умовах інтеграційних процесів : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. / упоряд. Н. О. Адвокатова. Івано-Франківськ, 2022. С. 407–410. URI: <http://ekhsuir.kspu.edu/123456789/17896> (дата звернення: 03.03.2025).

126. Христюк В. В. Поняття та кваліфікаційні ознаки кримінального правопорушення «кіберексплуатація людини» // Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 3. С. 378–381. URL: http://lsej.org.ua/3_2025/title.pdf (дата звернення: 03.03.2025).

127. Христюк В. В. Розмежування воєнних злочинів та загальнокримінальних за національним законодавством у сфері експлуатації людини: контекстуальний елемент / В. В. Христюк // New ways of creating scientific ideas for implementation : матер. I Міжнар. наук.-практ. конф. (Варна, 2023 р.). С. 100–103. URL: <https://eu-conf.com/ua/events/new-ways-of-creating-scientific-ideas-for-implementation/> (дата звернення: 03.03.2025).

128. Христюк В. В., Куш В. Г. Імплементція Римського Статуту в кримінальне законодавство України: адаптація до міжнародних стандартів та виклики у забезпеченні відповідальності за міжнародні злочини. Матеріали V Яценківських читань. 2025. – С. 112-116. URL:

<https://drive.google.com/file/d/1YmBGfY8Q0Kva5UAECKg7igBq6CDhp9em/view>
(дата звернення: 03.03.2025).

129. Чи буде нести кримінальну відповідальність дитина, яка була примусово рекрутована окупантами на участь у бойових діях? Вища школа адвокатури : офіц. сайт. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/ci-bude-nesti-kriminalnu-vidpovidalnist-ditina-iaka-bula-primusovo-rekrutovana-okupantami-na-ucast-u-boiovix-diiakh?utm> (дата звернення: 03.03.2025).

130. Що таке дипфейк? Міністерство цифрової трансформації України : офіц. сайт. URL: <https://osvita.diia.gov.ua/news/what-is-a-deepfake> (дата звернення: 03.03.2025).

131. 2024 Trafficking in Persons Report. United States Department of State : офіц. сайт. URL: <https://www.state.gov/reports/2024-trafficking-in-persons-report/?utm> (дата звернення: 03.03.2025).

132. Best Interests of the Child in Relation to the Digital Environment. UNICEF Innocenti : офіц. сайт. URL: <https://www.unicef.org/innocenti/media/10571/file/UNICEF-Innocenti-Best-interests-child-digital-environment-brief-2025.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

133. Decision on the confirmation of charges against Dominic Ongwen (ICC-02/04-01/15-422-Red) : adopted 23 берез. 2016 р. Pre-Trial Chamber II, International Criminal Court. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2016_02331.PDF (дата звернення: 03.03.2025).

134. Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction (Tadić case), 1995. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY) : офіц. сайт. URL: <https://www.icty.org/x/cases/tadic/acdec/en/51002.htm> (дата звернення: 03.03.2025).

135. Elements of crimes. International Criminal Court. The Hague, 2011. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

136. European Court of Human Rights (ECtHR). Case of Kononov v. Latvia. Grand Chamber judgment, 17 May 2010. Application No. 36376/04. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98669> (Last accessed: 03.03.2025).

137. European Court of Human Rights (ECtHR). Case of Kudla v. Poland. Chamber Judgment, 26 October 2000. Application No. 30210/96. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58920> (Last accessed: 03.03.2025).

138. European Court of Human Rights (ECtHR). Case of Nevmerzhitsky v. Ukraine. Chamber Judgment, 5 April 2005. Application No. 54825/00. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-125783%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-125783%22]}) (Last accessed: 03.03.2025).

139. European Court of Human Rights (ECtHR). Case of S.M. v. Croatia. Grand Chamber judgment, 25 June 2020. Application No. 60561/14. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-203503> (Last accessed: 03.03.2025).

140. European Court of Human Rights (ECtHR). Case of Salmanoglu and Polattas v. Turkey. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22Salmanoglu%20and%20Polattas%20v.%20Turkey%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-91777%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Salmanoglu%20and%20Polattas%20v.%20Turkey%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-91777%22]}) (Last accessed: 03.03.2025).

141. European Court of Human Rights (ECtHR). Judgement in the case of M.K. v. Bulgaria. para. 164. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]}) (Last accessed: 03.03.2025).

142. Facts and Statistics: Identity Theft and Cybercrime. Insurance Information Institute : офіц. сайт. URL: <https://www.iii.org/fact-statistic/facts-statistics-identity-theft-and-cybercrime?utm> (дата звернення: 03.03.2025).

143. Gal T. Unexplored Consequences of Tadić: Applying Occupation Law to Proxy Warfare. 2014. para. 3. URL: <https://academic.oup.com/jicj/article/12/1/59/884038> (Last accessed: 03.03.2025).

144. Gatseliuk V., Strelbitska L., Herasymchuk O., Pavlyshyn A., Khrystiuk V. The influence of religion on the norms of criminal law and process: an international-comparative study. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10, № 42. P. 226–235. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.42.06.21>.

145. Global estimates of modern slavery: forced labour and forced marriage. International Labour Organization. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---ipec/documents/publication/wcms_854733.pdf (дата звернення: 03.03.2025).

146. Global report on trafficking in persons 2022. United Nations. New York, 2022. URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2022/GLOTiP_2022_web.pdf (дата звернення: 03.03.2025).

147. Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR) : офіц. сайт. URL: <https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/iicihr-ukraine/index> (дата звернення: 03.03.2025).

148. Inter-American Court of Human Rights (IACHR). Judgement in the case of López Soto v. Venezuela. paras. 176–179. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_362_ing.pdf (Last accessed: 03.03.2025).

149. International Convention for the Suppression of the Traffic in Women and Children (Geneva, 30 September 1921). – URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?chapter=7&clang=_en&mtdsg_no=VI-I-3&src=TREATY (дата звернення: 03.03.2025).

150. International Convention for the Suppression of the Traffic in Women of Full Age (Geneva, 11 October 1933). – URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?chapter=7&clang=_en&mtdsg_no=VI-I-5&src=TREATY (дата звернення: 03.03.2025).

151. International Convention for the Suppression of the White Slave Traffic (Paris, 4 May 1910). URL:

https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?chapter=7&clang=_en&mtdsg_no=VI-I-10&src=TREATY (дата звернення: 03.03.2025).

152. International Criminal Court (ICC). Judgement by the Trial Chamber in the case of Bemba. para. 120. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2016_02238.PDF (Last accessed: 03.03.2025).

153. International Criminal Court (ICC). Judgement in the case of Ntaganda. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CourtRecords/CR2019_03568.PDF (Last accessed: 03.03.2025).

154. International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). Judgement in the case of Akayesu. para. 688. URL: <https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-96-04/MS15217R0000619817.PDF> (Last accessed: 03.03.2025).

155. International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). Judgement in the case of Kayishema et al. para. 128. URL: <https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-95-01/MS45055R0000620218.PDF> (Last accessed: 05.04.2025).

156. International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). Judgement in the case of Ntagurera et al. para. 702. URL: <https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-99-46/MS48510R0000542605.PDF> (Last accessed: 03.03.2025).

157. International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). Judgement in the case of Rukundo. paras. 383–385. URL: <https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-01-70/MS36261R0000558858.PDF> (Last accessed: 03.03.2025).

158. International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). Judgement in the case of Semanza. para. 344. URL: <https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/ICTR-97-20/MS13183R0000540690.PDF> (Last accessed: 03.03.2025).

159. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Appeals judgement in the case of Kordić and Čerkez. para. 116. URL: https://www.icty.org/x/cases/kordic_cerkez/acjug/en/cer-aj041217e.pdf (Last accessed: 03.03.2025).

160. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Appeals judgement in the case of Kunarac. URL: <https://www.icty.org/x/cases/kunarac/acjug/en/kun-aj020612e.pdf> (Last accessed: 03.03.2025).

161. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Appeals judgement in the case of Stakić. para. 289. URL: <https://www.icty.org/x/cases/stakic/acjug/en/sta-aj060322e.pdf> (Last accessed: 05.04.2025).

162. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Judgement in the case of Blagojević and Jokić. para. 597. URL: https://www.icty.org/x/cases/blagojevic_jokic/tjug/en/bla-050117e.pdf (Last accessed: 03.03.2025).

163. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Judgement in the case of Blaškić. para. 700. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/e1ae55/pdf> (Last accessed: 03.03.2025).

164. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Judgement in the case of Furundžija. URL: <https://www.icty.org/x/cases/furundzija/tjug/en/fur-tj981210e.pdf> (Last accessed: 03.03.2025).

165. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Judgement in the case of Kordić and Čerkez. URL: https://www.icty.org/x/cases/kordic_cerkez/tjug/en/kor-tj010226e.pdf (Last accessed: 03.03.2025).

166. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Judgement in the case of Krajišnik. para. 723. URL:

<https://www.icty.org/x/cases/krajisnik/tjug/en/kra-jud060927e.pdf> (Last accessed: 05.04.2025).

167. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Judgement in the case of Krnojelac. para. 350. URL: <https://www.icty.org/x/cases/krnojelac/tjug/en/krn-tj020315e.pdf> (Last accessed: 05.04.2025).

168. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Judgement in the case of Kunarac et al. para. 747. URL: <https://www.icty.org/x/cases/kunarac/tjug/en/kun-tj010222e.pdf> (Last accessed: 03.03.2025).

169. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Judgement in the case of Kvočka et al. paras. 98, 555. URL: <https://www.icty.org/x/cases/kvočka/tjug/en/kvo-tj011002e.pdf> (Last accessed: 03.03.2025).

170. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Judgement in the case of Martić. paras. 87–88. URL: <https://www.icty.org/x/cases/martic/tjug/en/070612.pdf> (Last accessed: 03.03.2025).

171. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Judgement in the case of Milutinović et al. paras. 194–195, 199. URL: <https://www.icty.org/x/cases/milutinovic/tjug/en/jud090226-e1of4.pdf> (Last accessed: 05.04.2025).

172. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Judgement in the case of Naletilić and Martinović. para. 519. URL: https://www.icty.org/x/cases/naletilic_martinovic/tjug/en/nal-tj030331-e.pdf (Last accessed: 03.03.2025).

173. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Judgement in the case of Popović et al. para. 893. URL: <https://www.icty.org/x/cases/popovic/tjug/en/100610judgement.pdf> (Last accessed: 05.04.2025).

174. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Judgement in the case of Prlić et al. para. 57. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/2daa33/pdf/> (Last accessed: 03.03.2025).

175. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Judgement in the case of Stanišić and Simatović. para. 994. URL: https://www.icty.org/x/cases/stanisis_simatovic/tjug/en/130530_judgement_p1.pdf (Last accessed: 03.03.2025).

176. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY). Judgement in the case of Tolimir. para. 797. URL: <https://www.icty.org/x/cases/tolimir/tjug/en/121212.pdf> (Last accessed: 03.03.2025).

177. Judgment pursuant to Article 74 of the Statute (Lubanga case, ICC-01/04-01/06). International Criminal Court. URL: <https://www.legal-tools.org/clddoc/5f117aa8c0381207d12d0a93> (дата звернення: 03.03.2025).

178. Katanga case: Case information sheet (ICC-01/04-01/07). International Criminal Court. The Hague. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CaseInformationSheets/KatangaEng.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

179. Kodeks karny z dnia 6 czerwca 1997 r. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

180. Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso patvirtinimo ir įsigaliojimo įstatymas : прийнятий 26 верес. 2000 р. № VIII-1968. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.111555> (дата звернення: 03.03.2025).

181. Lubanga case: Case information sheet (ICC-01/04-01/06). International Criminal Court. The Hague. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/CaseInformationSheets/LubangaEng.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

182. Molko v. Holy Spirit Association for the Unification of World Christianity, 46 Cal.3d 1092 (1988). Supreme Court of California. URL:

<https://law.justia.com/cases/california/supreme-court/3d/46/1092.html> (Last accessed: 05.04.2025).

183. OSCE Chairman-in-Office and Secretary General announce upcoming closure of Special Monitoring Mission to Ukraine. OSCE : офіц. сайт. URL: <https://www.osce.org/chairpersonship/516933?utm> (дата звернення: 03.03.2025).

184. Pavlenko T. Domestic violence in a cruel form of behavior with children: some problematic aspects. Право та інноваційне суспільство. № 1 (20). 2023. – С. 74–80.

185. Prosecutor v. Vlastimir Đorđević. Рішення Міжнародного трибуналу у справі Дордевіча (IT-05-87#1-A). URL: <https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Judgement/NotIndexable/IT-05-87%231-A/JUD265R0000406863.pdf> (дата звернення: 03.03.2025).

186. Protecting People Fleeing Ukraine: A Compendium of Anti-trafficking Training Courses for First Line Responders. Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings, OSCE. URL:

187. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) : adopted 8 June 1977. International Committee of the Red Cross : офіц. сайт. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977?activeTab=undefined> (дата звернення: 03.03.2025).

188. Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime. United Nations Human Rights Office. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/protocol-prevent-suppress-and-punish-trafficking-persons> (дата звернення: 03.03.2025).

189. Russia withdraws signature from International Criminal Court Statute. The Guardian : офіц. сайт. URL: <https://www.theguardian.com/world/2016/nov/16/russia-withdraws-signature-from-international-criminal-court-statute?utm> (дата звернення: 03.03.2025).

190. Sexual violence and the Istanbul Convention: Implementation and challenges in Georgia. Council of Europe : офіц. сайт. С. 11. URL: <https://rm.coe.int/web/1680a0a3e3> (дата звернення: 03.03.2025).

191. Shkuta O., Tarasenko O., Shvets D. Legal Regulation of Access to Justice in Cases Related to the Protection of the Rights of Military Officers and Conscripts During Martial State in Ukraine. *Law of Justice Journal*. 38 (2). 2024. – С. 6–21.

192. Special Court for Sierra Leone (SCSL). Judgement in the case of Brima et al. para. 720. URL: <https://www.rscsl.org/Documents/Decisions/AFRC/613/SCSL-04-16-T-613s.pdf> (Last accessed: 05.04.2025).

193. Special Court for Sierra Leone (SCSL). Judgement in the case of Sesay et al. para. 160. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/scsl/2009/en/92027> (Last accessed: 05.04.2025).

194. Special Court for Sierra Leone (SCSL). Judgement in the case of Taylor. para. 421, citing SCSL, Sesay et al. para. 162. URL: <https://www.rscsl.org/Documents/Decisions/Taylor/1283/SCSL-03-01-T-1283.pdf> (Last accessed: 05.04.2025).

195. Statute of the Tokyo Tribunal. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.3_1946%20Tokyo%20Charter.pdf (Last accessed: 03.03.2025).

196. Stratonov V., Rakova Yu. Responsibility for Illegal Human Trafficking: A Comparative Analysis. *Archive of Criminology and Forensic Sciences*. 2022. No. 2 (6). pp. 69–77.

197. Updated Statute of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia : офіц. сайт. URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf (дата звернення: 03.03.2025).

198. World Health Organization (WHO). Guidelines for medico-legal care for victims of sexual violence. Chapter 2. pp. 7–8, 11–12. Crown Prosecution Service (CPS), "What is consent?" p. 2. URL: https://www.cps.gov.uk/sites/default/files/documents/publications/what_is_consent_v2.pdf (Last accessed: 03.03.2025).

ДОДАТКИ

Додаток 1

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ІНФОРМОВАНОЇ, ДОБРОВІЛЬНОЇ ТА
УСВІДОМЛЕНОЇ ЗГОДИ

Ознака	Інформована згода	Добровільна згода	Усвідомлена згода
Чи є інформація?	Так (ключова умова)	Не обов'язково	Бажано, але не завжди головна
Чи є свобода волі?	Не гарантується	Так (ключова умова)	Так, але із перевіркою реального усвідомлення
Чи є критичне розуміння змісту?	Може бути обмеженим	Може бути частковим	Так (ключова умова)
Чи враховується контекст?	Частково	Так, у межах примусу	Так, у широкому значенні (соц. статус, вразливість)

ІНДИКАТИВНА МАТРИЦЯ ВІДПОВІДНОСТІ ПОЛОЖЕНЬ
КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ДО ПРАКТИКИ МІЖНАРОДНОГО
КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ

Категорія злочину (МКС)	Статті Римського Статуту	Ключові елементи складу	Відповідна норма КК України	Відповідність	Коментар
Геноцид	Ст. 6	Намір знищити групу; вбивство, насильство тощо	Ч.1 ст. 442	Часткова	Не охоплено весь спектр форм геноциду
Злочини проти людяності	Ст. 7	Систематичні дії проти цивільного населення	Ст. 438, інші – розпорошені	Відсутня	Відсутній системний підхід
Воєнні злочини – сексуальне насильство	Ст. 8(2)(b)(xxii)	Зґвалтування, сексуальне рабство	Ст. 152–156, 438	Часткова	Не враховано контекст конфлікту
Вербування дітей у збройні сили	Ст. 8(2)(b)(xxvi)	До 15 років – участь у бойових діях	Відсутня	Відсутня	Потребує законодавчого закріплення
Примусова праця	Ст. 8(2)(a)(vii), (b)(xviii)	Примус без виправданої підстави	Ст. 149, 438	Часткова	Контекст конфлікту не відображено

Живий щит	Ст. 8(2)(b)(xxiii)	Використання цивільних як щит	Відсутня	Відсутня	Потребує прямої криміналізації
Депортація/ насильницьке переміщення	Ст. 7(1)(d), 8(2)(a)(vii)	Примусове переміщення	Відсутня	Відсутня	Не охоплено в ККУ
Сексуальне рабство	Ст. 7(1)(g), 8(2)(b)(xxii)	Поневолення у сексуальному аспекті	Немає окремого складу	Відсутня	Потребує спеціального закону

Додаток 3

ІНДИКАТИВНА МАТРИЦЯ ВІДПОВІДНОСТІ ПОЛОЖЕНЬ
КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ДО ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО
СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Стаття КК України	Ключові порушення	Аналогічні справи ЄСПЛ	Рекомендації щодо гармонізації
149 (Торгівля людьми)	Невизначеність елементів складу злочину, відсутність чіткого тлумачення експлуатації	S.M. v. Croatia (2020) ^[139]	Уточнення поняття «експлуатація», імплементація ст. 4 Конвенції та Факультативного протоколу 2000 р.
154 (Примушення до вступу в статевий зв'язок)	Відсутність кваліфікованих ознак, недостатній обсяг захисту вразливих категорій осіб	M.C. v. Bulgaria (2003) ^[141]	Визначення спеціальних ознак щодо потерпілих, інкорпорація практики M.C. v. Bulgaria
438 (Порушення законів та звичаїв війни)	Узагальненість диспозиції, відсутність спеціалізованих складів за видами експлуатації	Kononov v. Latvia (2010) ^[136]	Створення окремих складів воєнних злочинів з урахуванням Римського Статуту та елементу контексту
127 (Катування)	Невідповідність стандартам заборони катувань (ст. 3 Конвенції)	Kudla v. Poland (2000) ^[137] , Afanasyev v. Ukraine (2005) ^[3]	Визначення катування згідно з практикою ЄСПЛ, запровадження абсолютної заборони

371 (Завідомо незаконне затримання, привід, арешт або тримання під вартою)	Порушення гарантій свободи та особистої недоторканності (ст. 5 Конвенції)	Nevmerzhitsky v. Ukraine (2005) ^[138]	Нормативна конкретизація процедур затримання та арешту, відповідність статті 5 Конвенції
--	---	--	--

АНКЕТА
працівників органів прокуратури
щодо правової кваліфікації діянь, пов'язаних з експлуатацією людини у
цифровому середовищі

Шановний Респондент! Просимо Вас взяти участь в експертному опитуванні. Отримані результати будуть використані для вдосконалення кримінального законодавства та розробки практичних рекомендацій із проблем правової кваліфікації експлуатаційних діянь, зокрема у цифровому середовищі.

Виберіть, будь ласка, відповіді, які збігаються з Вашою думкою, та підкресліть або позначте їх. Якщо Вашу думку не вдалося передбачити, напишіть її у вільних рядках.

Будь ласка, не залишайте жодного запитання без відповіді!

Дякуємо за участь!

1. Ваша посада, звання, стаж роботи в органах прокуратури:

Варіанти відповіді: Відкрите запитання (текстове поле)

2. Чи виникали у Вашій практиці кримінальні провадження, у яких фігурувала експлуатація людини?

Варіанти відповіді: ☐ Так; ☐ Ні

3. Чи зустрічалися Ви з випадками, де особа формально погоджувалася на експлуатаційні дії, однак перебувала у вразливому стані?

Варіанти відповіді: ☐ Так; ☐ Ні

4. Чи вважаєте Ви, що наявність добровільної згоди особи завжди виключає склад кримінального правопорушення?

Варіанти відповіді: ☐ Так; ☐ Ні; ☐ Залежить від обставин

5. Чи знайомі Вам випадки використання інформаційно-комунікаційних технологій для вербування, шантажу чи контролю над особою з метою її експлуатації (кіберексплуатації)?

Варіанти відповіді: ☐ Так; ☐ Ні

6. Чи здійснювали Ви правову кваліфікацію таких дій? Якщо так — за якими статтями КК України?

Варіанти відповіді: ☐ Так, вкажіть статтю(і); ☐ Ні

7. Чи відчуваєте Ви потребу в окремому складі кримінального правопорушення щодо кіберексплуатації?

Варіанти відповіді: ☐ Так; ☐ Ні; ☐ Важко відповісти

8. Які форми цифрової експлуатації Ви вважаєте найбільш поширеними або небезпечними?

Варіанти відповіді: ☐ Онлайн-вербування; ☐ Шантаж; ☐ Збір даних;
☐ Використання штучного інтелекту; ☐ Інше

9. Чи стикались Ви з проблемами доказування у справах щодо експлуатації, зокрема в частині оцінки згоди?

Варіанти відповіді: ☐ Так; ☐ Ні

10. Чи чинне законодавство повною мірою охоплює цифрові форми експлуатації?

Варіанти відповіді: ☐ Так; ☐ Ні; ☐ Частково

11. Які інструменти, на Вашу думку, потрібні для ефективного реагування на цифрову експлуатацію?

Варіанти відповіді: ☐ Нові норми КК; ☐ Методичні рекомендації;
☐ Підготовка кадрів; ☐ Інше

12. Чи підтримуєте Ви ідею окремої статті КК про кіберексплуатацію людини?

Варіанти відповіді: ☐ Так; ☐ Ні; ☐ Не визначився(лась)

13. Які елементи мають бути в складі кіберексплуатації?

Варіанти відповіді: ☐ Цифровий контроль; ☐ Штучний інтелект;
☐ Вразливість жертви; ☐ Експлуатаційна мета

14. Які кваліфікуючі ознаки є доцільними?

Варіанти відповіді: ☐ Неповнолітній; ☐ Повторність;
☐ Штучний інтелект; ☐ Тяжкі наслідки

15. Чи має злочин бути формальним (завершеним з моменту дії)?

Варіанти відповіді: ☐ Так; ☐ Ні; ☐ Важко відповісти

16. Чи бачите Ви ризики зловживання нормою про кіберексплуатацію?

Варіанти відповіді: ☐ Так; ☐ Ні; ☐ Можливо

17. Чи потребує згода окремої регламентації у цифровій сфері?

Варіанти відповіді: ☐ Так; ☐ Ні; ☐ Частково

18. Які джерела Ви б використали для гармонізації нової норми з міжнародними вимогами?

Варіанти відповіді: ☐ Палермський протокол; ☐ Конвенція РЄ;
☐ Римський статут; ☐ ЄСПЛ

19. Чи підтримали б Ви спеціалізоване навчання з кіберексплуатації для прокурорів?

Варіанти відповіді: ☐ Так; ☐ Ні; ☐ За умови оновлення методик

20. Яка Ваша загальна оцінка перспективи криміналізації кіберексплуатації людини?

Варіанти відповіді: ☐ Підтримую повністю; ☐ Потребує уточнення;
☐ Не на часі

Аналітична довідка
за результатами анкетування працівників органів прокуратури щодо
практики кваліфікації експлуатаційних діянь, зокрема у цифровому
середовищі (кіберексплуатація людини).

Анкетування проводилося з лютого 2023 по квітень 2025 року серед працівників органів прокуратури Херсонської області.

Мета анкетування: виявити особливості правозастосування у справах у сфері експлуатації людини, а також оцінити практичні виклики, пов'язані із ознаками кіберексплуатації у цифровому просторі. Отримані дані використовуються для підтвердження гіпотез і висновків дисертаційного дослідження, а також для формулювання пропозицій щодо вдосконалення кримінального законодавства України.

Всього опитано 40 респондентів. Усі учасники мають вищу юридичну освіту та досвід роботи у сфері підтримання державного обвинувачення. Анкетування було письмовим, тривалість заповнення однієї анкети становила приблизно 20 хвилин. Структура анкети передбачала 20 запитань, що поєднують закриті й напіввідкриті варіанти відповідей.

Аналіз відповідей респондентів.

Питання № 1 мало на меті з'ясувати категорію респондентів. Результати розподілилися наступним чином: 32 особи (80%) – прокурори; 8 осіб (20%) – керівники підрозділів.

Питання № 2 було спрямоване на встановлення наявності у практиці респондентів справ, пов'язаних з експлуатацією особи: 31 особа (78%) відповіла ствердно; 9 осіб (22%) – заперечно.

Питання № 3 стосувалося виявлення обізнаності з випадками так званої формальної згоди потерпілих за наявності їх вразливого становища: 28 осіб (69%) відповіли позитивно; 12 осіб (31%) – негативно.

Питання № 4 дозволяло оцінити сприйняття згоди потерпілого як фактора, що впливає на наявність складу кримінального правопорушення: 8 осіб (20%) вважають, що така згода виключає склад правопорушення; 4 особи (10%) заперечують це; 28 осіб (70%) вказали, що все залежить від обставин справи.

Питання № 5 стосувалося поширеності кіберексплуатації: 21 особа (53%) стикалася з такими випадками, 19 осіб (47%) – ні.

Питання № 6 дозволило встановити, які статті Кримінального кодексу застосовували респонденти для кваліфікації кіберексплуатації: 17 осіб (41%) зазначили ст. 149 КК України; 14 осіб (36%) – ст. 301-1 КК; 9 осіб (23%) – інші (зокрема ст. 182, 189, 190 КК).

Питання № 7 стосувалося доцільності інкриміназації кіберексплуатації: 34 особи (84%) вважають це необхідним; 4 особи (10%) не підтримують; 2 особи (6%) не визначилися.

Питання № 8 визначало найпоширеніші прояви кіберексплуатації: 25 осіб (62%) назвали шантаж через соціальні мережі; 8 осіб (21%) – автоматизоване вербування; 7 осіб (17%) – цифрове рабство.

Питання № 9 охоплювало проблему доказування факту експлуатації: 30 осіб (76%) зазначили, що мали труднощі з доказуванням, зокрема з оцінкою згоди потерпілого; 10 осіб (24%) таких труднощів не мали.

Питання № 10 встановлювало, чи охоплює чинне законодавство цифрові форми експлуатації: 3 особи (9%) вважають, що повністю; 32 особи (79%) – частково; 5 осіб (12%) – не охоплює.

Питання № 11 спрямоване на виявлення потреб для удосконалення реагування: 27 осіб (67%) вказали на необхідність нових кримінально-правових норм; 8 осіб (21%) – на підготовку фахівців; 5 осіб (12%) – на методичні матеріали.

Питання № 12 оцінювало підтримку криміналізації кіберексплуатації: 36 осіб (91%) висловили підтримку; 2 особи (5%) не підтримали; 2 особи (4%) – не визначилися.

Питання № 13 стосувалося обов'язкових ознак складу кіберексплуатації: 12 осіб (30%) вказали цифровий контроль, 30 осіб (75%) – вразливість потерпілого, 22 особи (55%) – використання ІІІ.

Питання № 14 визначало кваліфікуючі ознаки: 13 осіб (33%) вказали вчинення щодо неповнолітнього, 29 осіб (73%) – повторність, 24 особи (61%) – тяжкі наслідки.

Питання № 15 з'ясувало позицію щодо формального складу: 23 особи (58%) вважають, що склад має бути формальним; 11 осіб (27%) – ні; 6 осіб (15%) – важко відповісти.

Питання № 16 торкалося ризиків зловживання нормою: 15 осіб (36%) бачать такі ризики; 20 осіб (51%) – допускають можливість; 5 осіб (13%) – не вбачають загроз.

Питання № 17 оцінювало потребу у регламентації згоди потерпілого: 31 особа (79%) підтримала таку ідею; 6 осіб (15%) – частково; 3 особи (6%) – не вважають це доцільним.

Питання № 18 визначало джерела гармонізації нової норми: 39 осіб (97%) назвали Палермський протокол; 29 осіб (72%) – Конвенцію Ради Європи; 26 осіб (66%) – Римський статут; 24 особи (59%) – практику ЄСПЛ.

Питання № 19 мало на меті з'ясувати підтримку спеціалізованого навчання: 37 осіб (92%) підтримали ідею; 3 особи (8%) – за умови оновлення методик.

Питання № 20 оцінювало загальне ставлення до криміналізації: 34 особи (85%) повністю підтримали; 4 особи (10%) вважають, що зміст потребує уточнення; 2 особи (5%) вважають питання передчасним.

Кілійський районний суд Одеської області
(найменування суб'єкта державного сектору)

Ідентифікаційний

код ЄДРПОУ 02897767

Акт

«20» серпня 2024 року

м.Кілія

про апробацію і впровадження результатів дисертаційної роботи «Незаконна експлуатація людини: питання кваліфікації та компаративістики» здобувача наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право»

ХРИСТИЮК Валерії Вадимівни

Цей акт засвідчує факт упровадження матеріалів дисертаційного дослідження Христюк В. В. «Незаконна експлуатація людини: питання кваліфікації та компаративістики» у процес підготовки суддів та працівників апарату суду упродовж 2024 р.

Наукові висновки дисертації Христюк В. В. та ті здобутки, які опубліковані у наукових статтях в матеріалах міжнародних та всеукраїнських конференцій, мають практичну значимість та належне обґрунтування. Результати дисертації Христюк В. В. можуть враховуватися при здійсненні правосуддя по справах про злочини проти волі, честі та гідності особи, а також іншим злочинам, що стосуються посягань на основні права та свободи людини та громадянина.

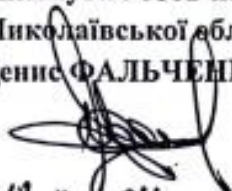
Крім того, отримані Христюк В. В. висновки можуть бути використані при підготовці узагальнень судової практики, що сприятиме підвищенню якості правосуддя. Матеріали реалізуються при проведенні занять з підвищення кваліфікації суддів та працівників апарату.

Голова Кілійського районного суду

Одеської області

Микола Балан

Затверджую
Виконувач обов'язків керівника
Миколаївської обласної прокуратури
Денис ФАЛЬЧЕНКО

« 19 » 04 2025 р.

АКТ

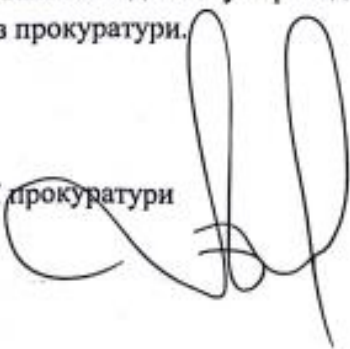
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Христюк Валерії Вадимівни на тему «Незаконна експлуатація людини:
питання кваліфікації та компаративістики».

Цей акт засвідчує факт упровадження матеріалів дисертаційного дослідження Христюк Валерії Вадимівни у процес підготовки працівників Миколаївської обласної прокуратури упродовж 2025 р.

Результати дисертаційного дослідження Христюк В. В. на тему «Незаконна експлуатація людини: питання кваліфікації та компаративістики» мають необхідний теоретичний, методологічний рівень і є актуальними для практичної діяльності щодо кримінально-правового та кримінологічного забезпечення охорони волі, честі та гідності особи від злочинних посягань, отже можуть бути використані в діяльності працівників прокуратури щодо боротьби із злочинністю.

Так само, впровадження результатів наукового дослідження Христюк В. В. здійснювалося під час у проведенні занять з підвищення кваліфікації працівників прокуратури.

Начальник управління
Миколаївської обласної прокуратури
Артем ДЕМІДА

« 19 » 04 2025 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76000. Тел. +380963102636; e-mail: office@ksu.kh.ua; http://www.ksu.edu.ua
код за ЄДРПОУ 02125609 р/р UA228201720343111002200000120; UA06820172034312000200000120
банк Держказначейська служба України, м. Київ

«10» квітня 2023 р. № 03-32/477
На № _____ від _____ 2023 р.

Довідка

про впровадження результатів дисертаційної роботи
БУХТОЯРОВОЇ (ХРИСТЮК) ВАЛЕРІЇ ВАДИМІВНИ
на тему «Незаконна експлуатація людини: питання кваліфікації та
компаративістики», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 081 Право

Упродовж 2023-2024 та 2024-2025 н.р. на кафедрі національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності Херсонського державного університету здійснювалася апробація і впровадження результатів дисертації здобувача наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» Бухтоярової (Христюк) Валерії Вадимівни на тему «Незаконна експлуатація людини: питання кваліфікації та компаративістики».

Основні положення та висновки дисертації використовувалися під час читання курсів лекцій із навчальних дисциплін «Кримінальне право» (ОП «Право» першого (бакалаврського) РВО спеціальності 081 Право), «Актуальні проблеми кримінального права та кримінального процесу» (ОП «Право» другого (магістерського) РВО спеціальності 081 Право) та «Актуальні проблеми кримінального права та процесу» (ОП «Правоохоронна діяльність» другого (магістерського) РВО спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність»).

Упровадження результатів наукового пошуку дисертанта, Бухтоярової (Христюк) Валерії Вадимівни, у процес підготовки майбутніх правознавців у Херсонському державному університеті стало важливим етапом у покращенні освітньої програми. Це впровадження суттєво допомогло студентам поглибити свої знання з проблеми кримінально-правової охорони волі, честі та гідності особи, які є основоположними правами в системі прав людини. Завдяки інтеграції результатів дисертаційного дослідження в навчальні курси, студенти отримали можливість більш детально ознайомитися з різними аспектами цієї теми, такими як законодавчі гарантії, механізми захисту, а також питання, що стосуються практики правозастосування.

Це не лише сприяло розвитку теоретичних знань, але й допомогло студентам сформувати практичні навички, необхідні для їхньої подальшої професійної діяльності в сфері кримінального права. Розгляд цих питань у контексті навчального процесу дозволив студентам глибше зрозуміти важливість охорони особистих прав та свобод, а також вплив правопорушень на суспільство в цілому. У результаті, впровадження наукових результатів позитивно вплинуло на загальну ефективність навчально-виховного процесу, що стало важливим внеском у підготовку висококваліфікованих фахівців у сфері права. Таким чином, реалізація наукових результатів дисертаційного дослідження В. Бухтоярової (Христюк) стала важливим елементом у формуванні компетенцій правознавців, що готуються до роботи в умовах сучасних правових викликів.

Результати впровадження дисертаційного дослідження Бухтоярової (Христюк) Валерії Вадимівни «Незаконна експлуатація людини: питання кваліфікації та компаративістики» обговорено на засіданні кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності (протокол від 14 березня 2025 р. № 9).

**В.о. ректора,
перший проректор,
доктор педагогічних наук,
професор**

Сергій ОМЕЛЬЧУК

Аліна Гавловська
+380958375057

AKT

o aprobachji i wdrożeniu wyników pracy dysertacyjnej „Nielegalna eksploatacja człowieka: kwestie kwalifikacji i komparatystyki” kandydatki na stopień naukowy doktora filozofii w specjalności 081 „Prawo” Walerii Chrystiuk

W latach akademickich 2024-2025 w Wyższej Szkole Bezpieczeństwa Wewnętrznego w Łodzi przeprowadzono aprobachję i wdrożenie wyników dysertacji kandydatki na stopień naukowy doktora filozofii w specjalności 081 „Prawo” Walerii Chrystiuk na temat „Nielegalna eksploatacja człowieka: kwestie kwalifikacji i komparatystyki”.

Główne założenia i wnioski dysertacji były wykorzystywane podczas prowadzenia wykładów z przedmiotów „Prawo karne materialne” dla studentów II stopnia (magisterium) na kierunku „Prawoznawstwo”, „Podstawy prawa karnego” dla studentów I stopnia (licencjat) na kierunku „Bezpieczeństwo Wewnętrzne”.

Wdrożenie wyników badań naukowych doktoranta w proces przygotowania pomogło studentom pogłębić wiedzę na temat problematyki kryminalno-prawnej ochrony wolności, honoru i godności człowieka, co z kolei przyczyniło się do poprawy efektywności procesu dydaktyczno-wychowawczego.

Biorąc pod uwagę powyższe, zespół Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa Wewnętrznego przygotował wnioski dotyczące celowości wdrożenia wyników badań Walerii Chrystiuk „Nielegalna eksploatacja człowieka: kwestie kwalifikacji i komparatystyki” do praktyki procesu edukacyjnego w instytucjach szkolnictwa wyższego.

Rektor Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa

Wewnętrznego w Łodzi

Dr Michał Waclawik

Wyższa Szkoła Bezpieczeństwa
Wewnętrznego w Łodzi
Rektor
dr Michał Waclawik